

ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА «ХПИ»

**Сборник научных трудов
Тематический выпуск**

55'2011

«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА»

**Издание основано Национальным техническим университетом
«Харьковский политехнический университет» в 2001 г.**

Государственное издание

Свидетельство Госкомитета по информационной политике Украины КВ № 5256 от 2 июля 2001 г.

КООРДИНАЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Председатель:

Л.Л. Товажнянский, д.т.н., проф.

Секретарь:

К.А. Горбунов, к.т.н., доц.

А.П. Марченко, д.т.н., проф.

Е.И. Сокол, д.т.н., проф.

Е.Е. Александров, д.т.н., проф.

Л.М. Бесов, д.и.н., проф.

Б.Т. Бойко, д.т.н., проф.

Ф.Ф. Гладкий, д.т.н., проф.

М.Д. Годлевский, д.т.н., проф.

А.И. Грабченко, д.т.н., проф.

В.Г. Данько, д.т.н., проф.

В.Д. Дмитриенко, д.т.н., проф.

И.Ф. Домнин, д.т.н., проф.

В.В. Епифанов, к.т.н., проф.

Ю.И. Зайцев, к.т.н., проф.

П.А. Качанов, д.т.н., проф.

В.Б. Клепиков, д.т.н., проф.

С.И. Кондрашов, д.т.н., проф.

В.М. Кошелевник, д.т.н., проф.

В.И. Кравченко, д.т.н., проф.

Г.В. Лисачук, д.т.н., проф.

В.С. Лупиков, д.т.н., проф.

О.К. Морачковский, д.т.н., проф.

В.И. Николаенко, к.и.н., проф.

П.Г. Перерва, д.э.н., проф.

В.А. Пуляев, д.т.н., проф.

М.И. Рыщенко, д.т.н., проф.

В.Б. Самородов, д.т.н., проф.

Г.М. Сучков, д.т.н., проф.

Ю.В. Тимофеев, д.т.н., проф.

Н.А. Ткачук, д.т.н., проф.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Ответственный редактор:

А.В. Кипенский, к.т.н., проф.

Заместитель ответственного редактора:

Л.В. Перевалова, к.филос.н., проф.

Ответственный секретарь:

О.Е. Аврамова, к.ю.н., доц.

А.А. Бадан, к.филол.н., проф.

А.Н. Бардин, к.филос.н., доц.

Л.М. Бесов, д.и.н., проф.

М.Д. Годлевский, д.т.н., проф.

Е.Р. Дащковская, д.ю.н., доц.

А.П. Дзебань, д.филос.н., проф.

В.В. Дубчинский, д.филол.н., проф.

В.Я Заруба, д.э.н., проф.

В.Б. Клепиков, д.т.н., проф.

В.А. Мищенко, д.э.н., проф.

А.Ю. Панфилов, д.филос.н., доц.

П.Г. Перерва, д.э.н., проф.

Е.А. Петутина, к.филос.н., доц.

А.Н. Поступной, к.филос.н., проф.

В.А. Соколенко, к.э.н., доц.

В.Н. Тимофеев, д.э.н., проф.

М.П. Требин, д.филос.н., проф.

Н.В. Шаронова, д.т.н., проф.

Адрес редакционной коллегии:

61024, Харьков, ул. Пушкинская, 79/2,

НТУ «ХПИ»,

факультет интегральной подготовки

Тел.: (057) 707296, 7076396

E-mail: ip_dekanat@ukr.net

Харьков 2011

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – № 55. – 179 с.

У збірнику представлено статті, що підготовлені викладачами, співробітниками, аспірантами та студентами вищих навчальних закладів, за тематикою семи різноманітних рубрик, які об'єднані загальною ідеєю визначення проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх оптимального вирішення.

В сборнике представлены статьи, подготовленные преподавателями, сотрудниками, аспирантами и студентами высших учебных заведений, по тематике семи различных рубрик, которые объединены общей идеей определения проблем развития украинского общества и поиска путей их оптимального решения.

Друкується за рішенням Вченої ради НТУ «ХПІ»,
протокол № 11 від 25.11.2011 р.

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі!

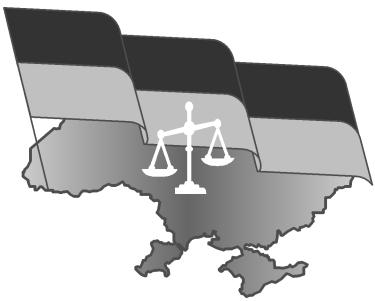
Нарешті світ побачив черговий, вже третій, випуск тематичного збірника наукових праць «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА», який видається за ініціативою вченої ради факультету інтегральної підготовки Національного технічного університету «ХПІ».

Наукові статті, що оприлюднені у збірнику, присвячені питанням розвитку українського суспільства у правовому, соціальному, духовному, філософському та економічному аспектах. Досить серйозні проблемі піднято у статтях О.Ю. Кашаба, О.Є. Аврамової, Л.В. Анучиної та В.Г. Грищенко, В.І. Штанько, А.В. Голозубова. Цікаві пропозиції зроблені у статті А.А. Бадан та О.М. Голікової. Примушують замислитися результати соціологічних досліджень О.О. Петутіної, Т.І. Зверевої та В.Д. Василенко. Досить вагомим цього разу вийшов розділ «Економічні аспекти розвитку підприємств», у якому розглянуто питання діяльності банків, зроблено оцінки продуктивності праці, фінансового стану та використання основних засобів підприємства. Продовжують публікацію своїх досліджень магістрanti, що навчаються на факультеті інтегральної підготовки та на економічному факультеті.

Слід зазначити, і це дуже приємно, що коло авторів наукових статей збільшується від випуску до випуску. Цього разу до авторського колективу приєдналися викладачі та студенти Харківського Національного технічного університету сільського господарства та Харківського інституту банківської справи УБС НБУ.

Редакційна колегія висловлює подяку авторам, що надіслали результати своєї наукової роботи для оприлюднення, запрошує всіх до співпраці і сподівається, що збірник сприятиме визначенню проблем розвитку українського суспільства та пошуку шляхів їх вирішення.

*Відповідальний редактор
А. Кіпенський*

ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 94 (477)

М.Ш. КИЯН, канд. юр. наук, доц., НУ «ЮАУ ім. Я. Мудрого», Харків
М.Г. ОКЛАДНА, канд. істор. наук, доц., НУ «ЮАУ ім. Я. Мудрого», Харків

ВИБОРЧІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті аналізується історичний процес становлення виборчих технологій в українських землях з X по XIX ст. Особливий акцент робиться на використанні історичного досвіду виборчих традицій українського суспільства для подальшого їх застосування при розробці наукової основи проведення виборчих кампаній, ефективного впливу на електорат як основної умови успішного проведення виборчих кампаній.

В статье рассматривается исторический процесс становления избирательных технологий в украинских землях с X по XIX вв. Особый акцент делается на использовании исторического опыта избирательных традиций украинского общества для дальнейшего их применения при разработке научной основы проведения избирательных кампаний, эффективного влияния на избирательный округ как основного условия успешного проведения избирательных кампаний.

This article discusses the historical process of formation of electoral technologies in Ukraine with an X to XIX century. Particular emphasis is placed on the use of the historical experience of the electoral traditions of the Ukrainian society to further their use in developing the scientific basis of election campaigns, effective influence on the electorate as the main condition of successful election campaigns.

В період становлення та розвитку громадянського суспільства України, її інтеграції до європейських країн, актуальним є вивчення формування та функціонування виборчих технологій в українських землях на різних етапах її існування та їх впливу на формування органів державної влади. Шляхом виборів формуються різні органи публічної влади: як державні інституції – парламенти, посади глав держав, іноді уряди, судові органи, так і представницькі органи місцевого самоврядування. Для досягнення на вибо-

рах бажаного результату різні політичні сили використовують не тільки можливості, надані чинним законодавством, але й існуючі в ньому прогалини, недосконалості та протиріччя, різні виборчі технології, не врегульовані законодавством. Аналіз цих технологій представляє не лише науковий, а й практичний інтерес. Для повноти вивчення сучасних виборчих технологій важливим є аналіз історичного досвіду становлення виборчих традицій українського суспільства на різних етапах його існування.

Вибори і голосування здавна практикувались у житті слов'ян як спосіб здійснення народовладдя, ухвалення рішень, які є обов'язковими для всіх членів спільноти. Виборчі традиції відомі народу України з прадавніх часів. Ще стародавній літописець Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами і антиами не править одна людина, а здавна вони живуть громадським правлінням і всі справи – добрі чи лихі – вирішують спільно.

За часів Київської Русі способом такого волевиявлення було народне зібрання – віче, в якому брали участь усі чоловіки, окрім холопів. Ці своєрідні військові збори населення скликалися за волею князя. Своєрідну роль виборчої комісії на підрахунках рішень віча виконували князівські писари, які й фіксували схвалені рішення. Віче скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Виконавчим органом віче була рада. У зв'язку з тим, що віче збирався рідко, рада не тільки репрезентувала його, але фактично й заміняла. Правила в ній міська знать [1]. Із часом віче стало більш залежним від князя, але князь мусив слухати його поради. Віче запрошуvalо і проганяло князів і таким чином мало вплив на політичні діла країни. Віче скликав князь зі своїх дружинників, зі старших місцевих жителів, а часом на віче кликали і духовенство та людей з інших міст і навіть з сел. По містам та селам були свої віча, котрі сходилися на раду про свої спільні господарські справи, і «віче те усім керувало і усюому давало порядок» [2]. Органом місцевого селянського самоврядування була верв – сільська територіальна громада [3].

Із зміненням влади князів і державного апарату діяльність віча відмирає. Виняток становили лише віча у Пскові та Новгороді. Главою Новгородської феодальної республіки був архієпископ, якого обирали «Божим судом» – жеребом з числа кількох попередніх визначених на загальному віче кандидатур.

Отже, до кінця XII ст. в Київській Русі було сформовано не тільки правову основу феодальної держави, а й основи виборчого права з елементами організації, як самого обрання представників, так і форми їх діяльності. Але документально це не було затверджено (особливо щодо віча) і провадилося за традиційною схемою – від батька до сина.

Українському козацтву виборчі засади були властиві від самого його виникнення у XVI столітті. «Козаки, що поселилися в Січі, носили назву «запорожців», а весь табір їх звався «кошем». Вони вибирали вільними голосами на «раді» головного начальника, званого «кошовим отаманом».

Кош ділився на «курені», а кожний курінь був під начальством вибраного «курінного отамана» [4]. Верховною законодавчою владою в державі запорозьких козаків – Січі – була січова рада. Збиралась вона регулярно у визначені строки – 1 січня і 1 жовтня щороку. Вона ж обирали терміном на один рік виконавчу владу – військову старшину Січі, до якої входили кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар (це відбувалося 1 січня), обирається також верховний суд Січі (терміном на три роки). Кошового отамана обирали на один рік, однак «як він був до вподоби козакам, то його зоставляли і на далі; на війні і у походах він був найстарший начальник і його у всьому слухалося козацтво, а дома, у своїй Січі, він мусів на усе питатися дозволу ради». Козацькі ради проходили досить бурхливо і найчастіше перемагала у змаганні та сторона, яка голосніше кричала. На цих колегіальних радах обирали і часто з такою ж легкістю скидали козацьких ватажків. Той, кого обирали, за звичаєм мав двічі відмовитися від пропозиції і погодитися лише втретє, при цьому лаючись і погрожуючи всім [5]. Поступово на Січі склалися звичаї та традиції самоврядування, згідно з якими всі члени цієї своєрідної республіки мали рівні права і могли брати участь у козацьких радах.

У XVII ст., перебуваючи у васальній залежності від Москви, Україна, за словами Д. Дорошенка, користувалась широкою внутрішньою автономією. «Козацька українська держава мала свого окремого голову держави – гетьмана, який обирається самими ж українцями й тільки присягає після виборів цареві на вірність і з його урядом заключав формальний договір, мала своє власне військо, свої фінанси, свій власний адміністративний та судовий устрій і свої закони» [6]. Крім гетьмана козаки обирали керівників й інших посадовців. «На розсуд Гетьмана при публічній згоді обирали Генерального скарбника, мужа видатного, засłużеного, багатого і прямодушного» [7]. Як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, обиралися вільним волевиявленням і голосуванням. Після виборів вони затверджувалися гетьманською владою, хоча вибори цих посадових осіб не повинні були оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди.

На Слобожанщині кожен полковий уряд очолювали виборні полковники й полкова старшина. Особливість полягала в тому, що їх обирало не все товариство і не на обмежений час, а довіку.

Політика царського уряду, яка була спрямована на анулювання автономії приєднаних до Росії українських земель, найбільш яскраво проявилося у сфері організації влади. Гетьманство, як система управління, було скасоване – спочатку (1734 р.) тимчасово, а згодом (1764 р.) остаточно. Монаршим маніфестом від 1765 р. ліквідовувалося козацьке самоврядування і в Слобідській Україні, а її територія оголошувалась губернією з аналогічною назвою (з 1780 р. – Харківське намісництво). У 1775 р. російська армія, повертаючись з турецької кампанії, вдруге зруйнувала Запорозьку

Січ, її землі перейшли до Катеринославщини.

Із 18 ст. виборчі традиції в Україні формувалися під значним впливом суміжних держав, під чиїм підпорядкуванням перебували в різні часи окремі її території. Державна служба в українських губерніях Російської імперії поділялася на два види: призначувана і виборна. Виборна служба займала досить вагоме місце в житті українських губерній. Використовуючи її, верховна влада спромоглася утвердити власне верховенство, проникнути в усі прошарки суспільства та зміцнити державну владу як таку, а також, не в останню чергу – мати недорогий місцевий апарат. Дворянські губернські збори першої половини XIX ст. обирали 94 особи зі штату місцевих чиновників, серед яких були такі поважні посади, як голови палат цивільного і кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді та засідателі повітових і совісних суддів, а також земські справники і засідателі земських судів [8]. Виборні посади становили майже третю частину державних службовців, причому в губернській адміністрації переважали коронні чиновники, а у повітовій – третину становили виборні [9].

За Миколи I чисельність виборних посад зросла. Збільшився також термін обіймання судових виборних посад – з трьох до шести років. Крім судових посад обирали й почесних попечителів гімназій і депутатів від губернії до ради Київського, Харківського, Керченського інститутів шляхетних панянок, а також обов'язкових членів продовольчих комісій. Процедура дворянських виборів відбувалась в урочистій обстановці та була чітко розписана. Голосування за кандидатів відбувалося кульками. Кандидати, котрі набрали найбільшу кількість голосів, схвалювалися губернатором, міністром, а то й самим імператором – залежно від посади. Це, однак, не гарантувало в майбутньому мирного співіснування повітового предводителя дворянства і губернатора, особливо тоді, коли останній намагався підпорядкувати собі першого. У непоодиноких випадках верховна влада брала сторону повітового предводителя дворянства, намагаючись у таких спосіб нейтралізувати свавілля губернаторського або генерал-губернаторського управління та схилити дворянство до виборної служби. Влада ототожнювала виборні дворянські посади з державними, залучаючи повітових предводителів дворянства до діяльності у найрізноманітніших загально адміністративних установах, таких як рекрутське присутствіє, продовольчі комісії, комісії розподілу земських повинностей. Таким чином верховна влада використовувала дворянські виборні органи для вдосконалення місцевого управління.

Великі реформи 60-70-х років XIX ст. відродили виборчі традиції українського суспільства. Дискусії по різних аспектах земської виборчої системи виявили досить широкий спектр думок, як в політичній еліті суспільства, так і у сферах вищої урядової бюрократії. Ці думки ставали предметом уважного аналізу розробників земської реформи, іноді враховувалися в ході підготовки документів. Урядовій комісії та інстанціям, що

обговорювали проект, вдалося досить послідовно провести політико-ідеологічні принципи формування земств, реалізувати їх в комплексі виборчих норм і технологій, що гарантували в цілому системний характер нових представницьких установ.

Правлячим кругам вдалося провести реформу під своїм контролем, забезпечити переважне положення в цих інститутах дворянського стану при участі в них й інших класів і станів. Стабільний політичний фон перетворень вдалося зберегти неабиякою мірою за рахунок залучення в дискусії про земський устрій найбільш активних представників станів, лідерів громадської думки. Підготовка земської реформи явила собою перший позитивний досвід узгодження позицій вже політично неоднорідного правлячого стану. В результаті була розроблена досить гнучка і ефективна виборча система, в якій своєрідно використовувався механізм заборон і противаг. Вона сприяла реалізації реформаторської стратегії Олександра II, яка була спрямована на еволюційну за своїми методами соціально-політичну трансформацію суспільства.

1 січня 1864 р. імператор Олександр II затвердив «Положення про губернські та повітові земські установи». Відповідно до цього «Положення...» в губерніях та повітах створювалися виборні (на три роки) самоврядні установи – земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Проблема встановлення правил проведення земських виборів мала важливе значення для політичного і соціального розвитку суспільства, оскільки вперше йшлося про допуск до участі в цивільному управлінні представників всіх станів, про введення плебісцитарних механізмів формування земських інститутів влади. Вибори членів («голосних») до земських зібрань відбувалися за куріальною системою з урахуванням майнового цензу. Виборці поділялися на три курії (роздряди): землевласників, мешканців міст, представників від сільських громад. Перші дві курії обирали своїх представників до повітових зібрань безпосередньо: на з'їзді землевласників повіту і на зборах міських власників. Тривалість роботи виборчих зборів і з'їздів встановлювалася в два дні. Вибори проводилися таємним голосуванням, за наявності кворуму в дві третини від числа голосних, що підлягали обранню. Відсутні члени виборчих зборів могли балотуватися в голосні у випадку, якщо вони наперед не відмовилися від обрання. Детально регламентувалася процедура підрахунку голосів, затвердження підсумків виборів. Нововведенням була норма, згідно якої, у разі відсутності кворуму, голосними визнавалися всі особи, що з'явилися в день відкриття виборчих зборів до трьох годин після полуночі для участі у виборах. Це рішення оформлялося протоколом, який підписували всі виборці [10].

Предметом особливої турботи земських управ, повітів, були списки осіб, що мали право участі у виборчих зборах і з'їздах. Їх слід було містити в постійній справності, з своєчасними відмітками про зміни, що відбува-

ються у складі виборців.

Контеформа земської виборчої системи 1890 р. значно підсилила бюрократичний контроль над формуванням губернських і повітових зборів. Влади необхідно було упорядкувати соціально-політичний баланс сил в суспільстві, порушений на той час швидким зростанням класу буржуазії, якій все більш активно займав в суспільстві нішу дворянства. У правлячій еліті утвердила думка про те, що слідувало змінити земський виборчий ценз. Тому в Положенні 1890 р. дворянство придбало право станового цензу на участь в земських виборах. Нове Положення визначило земські виборчі збори повітів і виборчий волосний схід, як суб'єктів виборчого процесу, що повинні були збиратися раз в три роки для обрання земських голосних повітів. Вводилися також земські виборчі з'їзди дрібних власників, які висували уповноважених для участі в земських виборчих зборах. Положення встановлювало ценз на участь в земських виборчих з'їздах: їх складали особи чоловічої статі, російські піддані, що досягли 25-річного віку. Вони повинні були також мати, протягом одного року і більш, нерухоме майно, рівне 1/10 від кількості десятини землі даного повіту, обкладеної земськими податками або інше нерухоме майно вартістю не нижче 1500 крб., з якого сплачувалися земські збори. Було розширено, в порівнянні з Положенням 1864 р., коло осіб, що не мали права обирати голосних. До нього увійшли категорії державних службовців – голова і члени місцевої губернської у земських справах присутності, духівництво християнських віросповідань, місцеві чини прокурорського нагляду і губернського поліцейського відомства та ін. Виняток становили губернський предводитель дворянства, голова губернської земської управи і член управи від губернських земських зборів.

Процедура земських виборів в повіті, згідно Положенню 1890 р., проходила по двох виборчих зборах, що формувалися на основі станово-куріального представництва і збирався в терміни, встановлені губернаторм. В одному з них брали участь потомствені і особисті дворяни під головуванням повітового предводителя дворянства, в другом - всі інші, хто мав право брати участь в роботі виборчих зборів, під головуванням міського голови губернського або повітового міста. Аналогічним чином розділялися виборці для виборів уповноважених на виборчі збори. Утворювалися два виборчі з'їзди: один, що проводився під головуванням повітового предводителя дворянства, включав потомствених і особистих дворян; у другом, де головував голова губернського або повітового міста, збирався всі інші, що мали право брати участь в земських виборах через уповноважених. Чисельність останніх задавалася пропорцією «один уповноважений на повний виборчий ценз» і залежала від кількості землі, обкладеної збором на земські повинності, або ж від оцінки іншого їх нерухомого майна, що знаходилося у власності виборщиків.

Аби органи місцевого управління працювали ефективно, верховна

влада запровадила такий механізм, як фінансова незалежність, яку ті здобували шляхом накладання податків на місцеві статки, виборність посадовців з місцевих, які знали потреби населення; можливість заперечувати ухвали губернаторів, звертаючись до Сенату, який підтримував земців. До корпусу гласних не можна було зараховувати представників адміністрації та судових установ, губернатора, віце-губернатора, членів губернських правлінь, губернських і повітових прокурорів і стряпчих (а також чиновників місцевої поліції) [11]. Це також відіграло позитивну роль у діяльності нових органів місцевої влади. Колективне обговорення питань поліпшення сфери соціальних послуг і прийняття ухвал на земських зібраннях і міських думах дозволяло зараховувати його до ефективного управлінського засобу під час формування місцевої влади.

Такій підхід до використання виборчих технологій в Україні зберігався до 1906 р. і був змінений лише в нових історичних умовах.

Реформування сучасного українського суспільства зумовило жваві дискусії що до формування та функціонування органів народної демократії. Демократія, як політичний режим, передбачає формування представницьких органів влади за допомогою виборів. Історичний досвід свідчить про посилення їх ролі у житті суспільства, оскільки за суттю вони є механізмом контролю і участі громадян в управлінні державою. Реалії сучасного політичного процесу, потреба у розробці наукової основи проведення виборчих кампаній, ефективного впливу на електорат вимагають доцільного вивчення досвіту існування виборчих традицій України для їх подальшого використовування як передумови побудови успішної виборчої кампанії. Виборчі традиції українського народу не тільки визначили подальший шлях формування демократії, а й стали певною базою для нормативно-правових актів .

Список літератури: 1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.:Наук. думка, 1992. – С. 103. 2. Аркас Н. Н. История Украины-Руси. – 2-е факс. изд. – К.: Вища шк., 1991. – С. 103. 3. Щапов Я. Н. О функции общины в Древней Руси // Общество и государство феодальной России. – М.: Знание, 1975. – С.12-21. 4. Костомаров М. Исторія України в життєписах визначних її діячів – Л.: Наук. т-во ім. Шевченка, 1918. – С. 247. 5. Субтельний О. Україна: історія: Пер. з англ. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1992. – С. 103. 6. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – С. 114. 7. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К.: Знання, 1993. – С. 32. 8. Ключков М. В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Птг., 1916. – С. 438. 9. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века. – М., 2007. – С. 432. 10. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. – Полное собрание законов Российской Империи. Собрание третье. Том X. Отделение первое. СПб., 1893, № 6927. 11. 1864 г., января 1. Высочайше утвержденное положение о губернских и земских учреждениях // 2 ПСЗ. – С Пб., 1867. – Т.39.– Отд.1. – 1864. – № 4046.

Надійшла до редколегії 04.11.2011.

О.Ю. КАШАБА, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті аналізується генезис і еволюція поняття громадянського суспільства в Україні. Узагальнення різноманітних точок зору про природу громадянського суспільства дає підстави стверджувати, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

В статье анализируется генезис и эволюция понятия гражданского общества в Украине. Обобщение разнообразных точек зрения о природе гражданского общества дает основание утверждать, что гражданское общество – это сфера общения, взаимодействия, спонтанной самоорганизации и самоуправления свободных индивидов на основе добровольно созданных ассоциаций, защищенная необходимыми законами от прямого вмешательства и регламентации со стороны государства, в которой преобладают гражданские ценности.

The notion of civil society, it's genesis and development is analysed in this article. Generalization of various views about the nature of civil society leads to the definition that: civil society is a sphere of communication, cooperation, spontaneous self-organization and self-government of independent individuals who act on basis of self-created associations, which is protected by all necessary laws from the direct interference and regulation of the government. And it's the sphere where civil values predominate.

Актуальність проблеми. У сучасному політичному дискурсі процес демократизації досить стійко асоціюється з розвитком громадянського суспільства. В той же час проблема концептуалізації поняття громадянського суспільства залишається ще далеко не вирішеною. Це є суттєвою перешкодою для переходу від загальнотеоретичних обміркувань до прикладних досліджень стану, механізмів формування й розвитку громадянського суспільства у конкретних країнах.

Для України дана проблема має особливе значення. Це зумовлено тим, що як на теоретичному, так і на практичному рівні, відродження громадянського суспільства ще не відбулося. Це можна пояснити недостатністю власних інтелектуальних традицій розвитку політичної теорії, функції якої виконувала радянська ідеологія, незатребуваністю ґрунтовних філософсько-політичних досліджень в умовах, коли філософсько-політична думка не має реального впливу на політику.

Сьогодні багато авторів розглядають громадянське суспільство як ключове поняття посткомуністичної трансформації [4, с. 513-531]. Серед дослідників переходних процесів панує переконання, що «демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспільство

льство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури», «що без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капітал неминуче перетвориться на капітал мафіозний» [3, с. 77].

Отже, виникає досить лаконічне питання – звідки громадянське суспільство може взятися? На Заході – відповідь була одна, а у пострадянських країнах і, зокрема, в Україні – умови істотно відмінні. Чи зможе громадянське суспільство «розвинутися на цій безпрецедентній і не дуже сприятливій основі» – це питання залишається спірним, підкреслював Е. Гелнер [9, с. 353 – 355]. Процес його становлення непростий і тривалий. Намагаючись відзначити перспективи утвердження громадянського суспільства в Україні як обов’язкової умови демократії, *ставимо за мету статті*, в першу чергу, з’ясувати його нормативний зміст (еволюцію поняття та його суть як ідеалу), порівняти форми втілення цього ідеалу в різних країнах, а вже потім, на описовому рівні, застосовувати до конкретних умов України. Завдання полягає в тому, щоб зрозуміти, якою є міра присутності та відсутності елементів громадянського суспільства в сучасній Україні, та визначити шляхи, що ведуть до повної їх представленості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема формування в країні громадянського суспільства в останні роки привернула увагу багатьох учених і політиків, широко висвітлюється на сторінках різних видань. Українські дослідники ставлять перед собою завдання:

- точніше окреслити нормативний зміст поняття «громадянське суспільство», визначити, що воно являє собою як ідеальний тип;
- визначити його «межі», відокремивши від інших суспільних феноменів – заради операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища.

Успіхи українських науковців в опрацюванні теоретико-методологічних аспектів теми поки що не є адекватними її значенню для сучасного розвитку української держави. Переважають публіцистичні статті, автори яких використовують поняття громадянського суспільства як модний штамп і не надто заглиблюються у зміст та специфіку цього поняття порівняно з іншими політологічними термінами [5].

Дискусія, що розгорнулася на сторінках аналітичних, наукових видань визначає, що в Україні громадянське суспільство перебуває ще в зародковому стані, отже, виникає необхідність усіляко підтримувати і стимулювати процес будівництва і розвитку громадянського суспільства. Автори звертають увагу на негативні явища, що спостерігаються у процесі його формування.

У методологічному плані дослідники переважно спираються або на широке тлумачення поняття громадянського суспільства, що ототожнює його з усією сферою позадержавного суспільного життя, або на підхід, який трактує громадянське суспільство як сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій. Наприклад, академік АПрНУ

Ю.М. Тодика, який спеціально вивчав цю проблему, відзначав, що більшість дослідників вважає, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як родина, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, за допомогою яких забезпечується задоволення економічних, професійних, культурних, релігійних або інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп і окремих індивідів. Далі він твердить, що громадянське суспільство являє собою багатошарову систему з внутрішніми зв'язками і що діяльність суспільних формувань пов'язана і перетинається з функціонуванням державних структур. Це особливо чітко виявлялося під час виборчих кампаній, де політичні партії та їхні об'єднання були головними суб'єктами політичного процесу [8].

А.Ф. Колодій використовує загальновизнане макровизначення громадянського суспільства як самоорганізованої і самоврегульованої публічної сфери, що функціонує незалежно від держави, формуючи соціальний капітал та запобігаючи зловживанню владою [4, с. 514].

Результати дослідження. При всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства переважна більшість дослідників сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства і держави. Крім того, воно має, певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати із «людським суспільством» взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно.

Отже, з одного боку, громадянське суспільство – це царина суспільного життя, в якій люди взаємодіють як рівні і вільні індивіди з приводу реалізації та захисту своїх приватних і суспільних інтересів без участі держави. Саме тому надзвичайно цінним є акцентування соціокультурних впливів мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних справ. Ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширяють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою.

З іншого боку, це тип взаємодії, певна модель соціальних організацій, про наявність якої можна судити лише тоді, коли в суспільстві є достатньо розвинена мережа ефективно діючих громадських об'єднань (асоціацій).

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. Як підструктура суспільної системи громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури. Дж. Александр називає три рівні громадянського суспільства як незалежної сфери суспільного життя, в якій люди формулюють і реалізують свої соціальні права та обов'язки:

- 1) культурний рівень (рівень цінностей);
- 2) інституційний рівень;
- 3) практичний рівень людської взаємодії [6].

Інститутами громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади (пізніше розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, з одного боку, і владними інституціями – з іншого, слугуючи ланкою зв'язку між ними);
- незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (наприклад – суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);
- на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

В аспекті культури охарактеризована підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інститутів, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто громадянське суспільство – це не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації, з притаманними їй якісними характеристиками, а саме:

- суб’єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні та рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- індивідуалізм та конкурентність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі і підтримки з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян. Така культура не може сформуватися без наявності значного числа власників, які не від кого не залежать матеріально, так само, як і без правової захищеності індивідів.

Таким чином, при значних розходженнях у тлумаченні суті громадянського суспільства виникає питання про те, чи можна вважати їх суспільством у найогальнішому розумінні цього терміну.

дянського суспільства різними дослідниками, усі вони згодні з тим, що громадянське суспільство не можуть творити об'єднання безправних індивідів, права яких не захищенні конституцією і законами, або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків. Його утворюють лише вільні і рівні індивіди та створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації і самовиразу. Саме вони і є тими суспільними суб'єктами, які свідчать про те, що громадянське суспільство склалося або складається.

Отже, ми можемо узагальнити вищевикладене і дати наступне визначення громадянського суспільства: громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування, бо, як пише Дж. Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та – перш за все – діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству» [2, с. 137].

Чим більш є розвинутим громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами, або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової держави [7]. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Але, з іншого боку, громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства й тиранії. Тому зворотний зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави дуже важливий. Визначаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувати сприятливе поле для діяльності створюваних ними громадських інститутів. Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономноті громадянського суспільства і забороною проти беззаконного правління.

За будь-яких обставин утвердження громадянського суспільства в молодих демократичних державах – непроста і тривала справа. «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов’язане з небезпеками», – зазначає Дж. Кін, адже «воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». З цієї причини «незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей» [1, с. 289].

Теорія громадянського суспільства, досвід його розвитку в інших країнах, безперечно, має велике значення для України. Висновки щодо становлення громадянського суспільства в Україні – неоднозначні. Якщо судити за темпами щорічного зростання кількості зареєстрованих громадських організацій, то можна сказати, що його основний структурний елемент успішно розвивається. Якщо судити за результатами опитувань про залученість людей до громадських організацій, так само як і про їхні наміри приєднатися до цих організацій у майбутньому, то можна констатувати звуження громадської участі. Старі масові організації вимирають чи не швидше, ніж народжуються нові. Але це не завжди знаходить відображення в реєстраційних списках. Разом з тим, у кожному місті, як і в кожній сфері суспільного життя, діють більш-менш стійки, достатньо ефективні, відомі широкому загалу організації. Лише необізнаність з їх діяльністю породжує надмірний пессимізм щодо розвитку громадянського сектора і громадянського суспільства загалом.

Водночас активність громадських організацій та їх вплив на суспільне життя і свідомість людей ще не достатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп, які вони утворюють, далекі від бажаного. Засоби масової інформації, що мали б підвищувати рівень цієї захищеності, самі поки що потребують захисту. Тиск як з боку держави, так і з боку могутніх приватних інтересів, позбавляють ЗМІ свободи та неупередженості, а людей – повної та об’ективної інформації. Це особливо помітно в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборчих кампаній, референдумів, політичних кризових ситуацій тощо). З цих причин не може нормально функціонувати «сфера відкритості» (публічна сфера), у якій формується громадська думка, здатність і готовність громадян до вирішення суспільних справ.

Зрештою, сам факт організаційного становлення й суспільного визначення приватних установ та ЗМІ, що прагнуть до незалежності, є дуже важливим. Адже шлях трансформації усіх перехідних суспільств є таким: від нових структур – до нової культури, а далі – через нову культуру до вдосконалення і розширення сфери впливу нових структур і до їх стабільного функціонування.

Висновки. Теорія громадянського суспільства є невід’ємною складовою сучасного суспільства і вона базується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянсько-

го суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства і держави – є визначальним у забезпеченні демократичного розвитку країни.

Громадянське суспільство представляє собою сукупність розвинених економічних, культурних, правових, політичних відносин між самими індивідами, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається асоціативне громадське життя, діють приватні установи, організації та ЗМІ, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи.

За роки незалежності в Україні склалась мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав свободи особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ. Внаслідок утвердження інституту приватної власності були утворені приватні школи, ВНЗ, культурно-освітні установи, які також є проявом громадянського суспільства. З'явилося багато приватних ЗМІ. Поки що в країні існують значні проблеми з їх незалежністю та свободою слова, однак є рух, спрямований на виправлення ситуації.

Разом з тим, громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й персоналістські орієнтації більшої частини людей; їх сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і, як наслідок, – вичікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом, можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Наприкінці, зазначимо, що повільність, амбівалентність, непослідовність розвитку громадянського суспільства в Україні потребує підсилення як теоретичної так і практичної уваги до цієї проблеми. Важливим у цьому контексті є подолання масової невпевненості у майбутньому суспільства та неспроможності громадян впливати на перспективи його розвитку, що не можливо без подолання нестабільності соціальної системи, непередбачуваності і невизначеності соціально-економічної політики держави, без принципових змін у свідомості і діяльності усіх акторів публічної сфери, без конституювання самої цієї сфери.

Список літератури: 1. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М.: Весь мир, 2002. 2. Жиро Т. Політологія. – М., 2007. 3. Ігнатьєфф М. Стаття рецензія на книгу: Ernest Gellner. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals (London: Penguin, 1994, 225 p.) // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 77. 4. Колодій А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 513-551. 5. Див.: Кремень В., Ткаченко В. Становлення громадянського суспільства // Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної

трансформації. Р. III, гл. I. – К., 1998. – С. 314-344; Громадянське суспільство як вияв свободи. Збірник статей / За ред. Анатолія Карася. – Львів, 1999; *Пасько І., Пасько Я.* Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк: Східн. Видавничий дім, 1999; *Бальцій Ю.* Громадянське суспільство в умовах розбудови правової демократичної державності // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 46-48; *Поклонська О.Ю.* Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 506-512 та ін. 6. *Олександр Дж.* Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27-42. 7. *Поклонська О.Ю.* Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 506-512. 8. *Тодика Ю. М.* Конституційні засади формування правової культури: Монографія. – Харків: РАЙДЕР, 2001; Тодика Ю. М. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук. – 1999. – № 2. 9. *Див.: Soviet Studies. Vol.44. – №. 2. – P. 353-355.*

Надійшла до редколегії 25.10.2011.

УДК 347

Л.В. ПЕРЕВАЛОВА, канд. філос. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків

С.В. НЕЗБРИЦЬКИЙ, студент, НТУ «ХПІ», Харків

В.А. МЕЛІКЕНЦОВА, студентка, НТУ «ХПІ», Харків

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ

У статті розглядаються питання віднесення певного виду інформації до розряду комерційної таємниці, зокрема проблема визначення комерційної таємниці та умови надання їй правової охорони, проаналізовано проект закону про комерційну таємницю, розкрита проблема обліку комерційної таємниці як нематеріального активу підприємства.

В статье рассматриваются вопросы отнесения определенного вида информации к коммерческой тайне, а именно проблема определения коммерческой тайны и условия предоставления ей правовой охраны, проанализирован проект закона о коммерческой тайне, раскрыта проблема учета коммерческой тайны как нематериального актива предприятия.

The article deals with the classification of certain types of information as a commercial secret, namely the problem of defining commercial secrets its legal protection, reviewed a law draft on commercial secrets, revealed the problem of accounting the commercial secret as an intangible asset of the enterprise.

В умовах ринкової економіки майже кожне підприємство зіткнулося з таким явищем ринку як конкуренція. Для перемоги над конкурентами на ринку суб'єкту господарської діяльності необхідний ресурс, який в узагальненому вигляді називають конкурентні переваги. Однією з таких пере-

ваг для фірми є її комерційна таємниця.

Але захист комерційної таємниці, як невід'ємний елемент ринкових відносин, потребує певних знань про форми та методи правового захисту комерційних секретів, прийняття практичних заходів по забезпеченю економічної безпеки підприємств. В умовах відсутності в Україні Закону «Про комерційну таємницю», що мав би виступити регулятором цих правовідносин, проблема захисту комерційної таємниці набуває ще більшої актуальності.

Проблема теоретичного дослідження та практичного вдосконалення правового захисту комерційної таємниці обумовлюється кількома обставинами: посиленням конкуренції серед певних підприємницьких структур, відсутністю у підприємств певних правових знань з організації захисту конфіденційної інформації, а також юридичної літератури та наукових розробок з цієї тематики. До того ж, в Україні не існує єдиного органу, який би організовував та координував роботу по забезпеченню зберігання комерційних секретів.

Теоретичні дослідження щодо даної проблеми проводилися спеціалістами в галузі захисту інформації: Г. Нікіфоровим, В.І. Ярочкіним, Ю.С. Шемшученком, І.С. Чижом та ін. [1]. В цілому варто відзначити, що значна кількість правових питань захисту комерційної таємниці вже певним чином досліджувалася у вітчизняній науці, при цьому враховуючи динамічний характер розвитку інформаційного суспільства, постійно виникають потреби вдосконалення системи захисту комерційної таємниці на підприємстві. Саме в цьому практичному аспекті дана проблема не втраєть актуальності ще тривалий час.

Поняття комерційної таємниці відоме в українському законодавстві ще з 1991 року, коли був прийнятий Закон України «Про підприємства в Україні» [2]. Відповідно до Закону комерційною таємницею визнаються відомості, пов’язані з виробництвом, технологічною інформацією, правлінням, фінансами й іншою діяльністю підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передача, витік) яких може заподіяти збиток його інтересам. В подальшому це визначення уточнювалося та коригувалося вченими, і в 2003 році було наведене в ст. 505 Цивільного кодексу України [3] у вигляді, в якому воно існує і зараз. Отже, згідно ЦКУ комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв’язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть бути віднесені до комерційної таємниці. Аналізуючи дане визначення, можна виділити такі властивості комерційної таємниці:

- ця інформація є секретною (є невід'ємною та не є легкодоступною);
- має комерційну цінність;
- особою, яка законно контролює цю інформацію, були вжиті адекватні існуючим обставинам заходи щодо збереження її секретності.

Проте ці властивості не дають змогу відділити комерційну таємницю від подібних понять, наприклад від банківської таємниці, страхової таємниці тощо. Тому в комерційної таємниці виділяють такі характеристики [4]:

1. Предмет комерційної таємниці. Предметом комерційної таємниці є відомості, пов'язані з комерційною і господарською діяльністю підприємства: виробнича і технологічна інформація, інформація про управління, фінанси й іншу діяльність. Це можуть бути документи про комерційні переговори підприємства і методи ціноутворенні, документи пов'язані з маркетинговими дослідженнями ринку, відомості про організацію праці і підбір працівників, інформація про умови збереження документів, тобто відомості, що мають комерційну цінність.

2. Суб'єкти комерційної таємниці, якими є:

a) суб'єкт підприємницької діяльності — власник відомостей, що складають комерційну таємницю. Організаційна форма і форма власності не мають значення, головне, щоб діяльність, здійснювана такою особою, була спрямована на одержання прибутку, носила комерційний характер і це було зафіковано в установчих документах (якщо наявність таких є обов'язковою умовою здійснення підприємницької діяльності). Склад і обсяг відомостей, що складають комерційну таємницю, порядок роботи з ними та їх захист визначається підприємцем самостійно.

b) персонал, працівники суб'єкта підприємницької діяльності; мають право користуватися відомостями, що складають комерційну таємницю, для виконання своїх трудових обов'язків. Ступінь доступу кожного з працівників до такої інформації визначається підприємцем самостійно, а умови користування — документами, затвердженими підприємцем, і трудовим договором (контрактом).

c) службові особи державних організацій і органів, що проводять перевірку підприємства, одержують доступ до комерційної таємниці на підставі відповідних актів державних органів і організації. Інформацію про комерційну таємницю підприємця вони одержують у рамках адміністративних правовідносин. Обсяг їхнього доступу до такої інформації обмежується напрямком перевірки, про що повинно бути зазначене в документах на перевірку.

3. Заборона розголошення, відомостей, що складають комерційну таємницю. Згідно Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції» [5] розголошення комерційної таємниці — це ознайомлення іншої особи без згоди особи, уповноваженої на це, з відомостями, що відповідно до діючого законодавства України, складають комерційну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені у встановленому порядку

або стали відомі в зв'язку з виконанням службових обов'язків, у випадку якщо це заподіяло або могло заподіяти шкоду суб'єктові, що хазяє (підприємцеві).

4. Наявність збитку і несприятливі наслідки для осіб, що заподіяли збиток власникові комерційної таємниці. До відомостей, що складають комерційну таємницю, можуть бути віднесені тільки ті відомості, розголошення яких може завдати шкоди підприємцеві. Причому не має значення який вид збитку може бути заподіяний, збиток майновим або немайновим правам (моральний збиток). Права суб'єкта підприємницької діяльності підлягають захисту, а заподіяна шкода відшкодуванню в обох зазначених випадках.

В даний час за порушення прав власника комерційної таємниці законодавством України встановлені наступні види відповідальності:

- відповідальність у рамках трудових відносин;
- цивільно-правова відповідальність;
- адміністративна відповідальність;
- кримінальна відповідальність.

Отже, для визнання певної інформації комерційною таємницею вона повинна володіти характеристиками, наведеними вище, а для отримання цією таємницею належної правової охорони вона повинна мати властивості, наведені в ЦКУ. Таке різnobічне трактування комерційної таємниці науковцями та законодавцем, змушує останніх до прийняття спеціального закону про комерційну таємницю. Слід зазначити, що спроба прийняти такий закон була зроблена в 2004 році, коли до Верховної Ради України був поданий проект закону, він був прийнятий за основу у першому читанні. Але при аналізі його в головному науково-експертному управлінні були виявлені наступні недоліки [6]:

- практично не розглядаються питання комерційної таємниці як об'єкта права інтелектуальної власності, зміст якої складають майнові та особисті немайнові права власника, а лише як об'єкт права власності, зміст якого складають право володіти, користуватися та розпоряджатися об'єктом права власності;
- не визначені суб'єкти права на комерційну таємницю;
- неузгодженість проекту з деякими іншими нормативними актами, зокрема з ЦКУ;
- дублювання в проекті деяких нормативних актів, зокрема зміст статті 10 проекту майже повністю дублює зміст статей 16-19 Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції».

Головне науково-експертне управління рекомендувало відправити проект на доопрацювання з поданням на повторне перше читання. Проте, після виборів до Верховної Ради України 2006 року, діловодство з доопрацювання проекту було призупинене по нинішній час.

Крім того, необхідність прийняття даного закону обумовлена відсут-

ністю процедури обліку комерційної таємниці як нематеріального активу підприємства. А тому не можна комерційну таємницю як таку віднести на баланс підприємства. Ця необхідність зумовлює і внесення відповідних змін до П(с)БО 8 «Нематеріальні активи».

Список літератури: 1. См.: Ярочкін В.І. Информационная безопасность: Уч. пособ. – М., 2000.; Правове забезпечення інформаційної діяльності в Україні / За ред. Ю.С. Шемшученка, І.С. Чижя; Нікіфоров Г.К., Нікіфоров С.С. Підприємництво та захист комерційної таємниці: Навч.-практ. посіб. – К., 2001. 2. Закон України «Про підприємства в Україні» від 17.03.1991 р. 3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. із змінами станом на 17.03.2011 р. 4. Ващук Я.П. Що таке комерційна таємниця?// <http://patent.km.ua/>. 5. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від 07.06.1996 р. 6. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону України «Про комерційну таємницю» (реєстр. № 5180 від 20.02.2004 р., внесений народним депутатом України Т.О. Довгим) від 17.03.2004 р. – <http://gska2.rada.gov.ua>.

Надійшла до редколегії 19.04.2011.

УДК: 346.232

O.Є. АВРАМОВА, канд. юр.наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків
К.О. ВОСКРЕСЕНСЬКА, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТЕХНОЛОГІЧНИХ ПАРКІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

В даній статті розкриваються проблеми недосконалості законодавства України щодо положення технопарків. Ключовими проблемами є відсутність надійної правової бази їх створення та розвитку, недостатність матеріально-технічної та фінансової підтримки з боку держави. За для вирішення цього питання пропонується удосконалення правового підґрунтя і істотні доробки концепції спеціального режиму діяльності технологічних парків в Україні.

В данной статье раскрываются проблемы несовершенства законодательства Украины относительно положения технопарков. Ключевыми проблемами являются отсутствие надежной правовой базы их создания и развития, недостаточность материально-технической и финансовой поддержки со стороны государства. Для решения этого вопроса предлагается совершенствование правовой основы и существенные доработки концепции специального режима деятельности технологических парков в Украине.

There are considered such issues as the problems of legislation imperfection of Ukraine regarding the situation of techno parks. The key problems are the lack of a reliable legal basis of their creation and development, the lack of material-technical and financial support from the state. It is offered to improve legal framework and important modification of special regime conception of technological parks in Ukraine.

У сучасному світовому господарстві науково-технічні зони об'єктивно стають новим соціальним феноменом, що активно розвивається. Науково-технологічні парки, які поєднують науково-дослідні, технологічні і виробничі підприємства, забезпечують найшвидше впровадження результатів науково-дослідних і пошукових робіт та винаходів у промисловість і бізнес. Основне завдання цих інноваційних структур – сприяти розвитку високих і надвисоких технологій [1]. При цьому в Україні розвиток інноваційної інфраструктури перебуває в початковому стані, зокрема формою інноваційних структур в нашій державі є технопарки. Тематика технопарків в Україні міститься у роботах таких державних діячів та науковців, як А.С. Гальчинський, В.М. Геєць, А.К. Кінах, О.А. Мазур, Б.Є. Патон, В.П. Семиноженко, О.Е. Сімсон та інших. Слід зазначити, що небагатий вітчизняний досвід у цьому питанні потребує вивчення для здійснення ефективного правового регулювання технопарків. Тому, метою цієї статті є визначення правового статусу технопарків в Україні, встановлення умов діяльності цих суб'єктів.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», технологічний парк (далі – технопарк) – це юридична особа або група юридичних, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних зasad виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукових розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції [2]. В Україні перші технопарки з'явилися у 2000 році як структури, завданнями яких є об'єднання наукових досліджень, розробок нових технологій із впровадженням у виробництво і випуск конкурентоздатної на внутрішньому і зовнішньому ринках високотехнологічної продукції. Було визначено пріоритетні напрямки діяльності трьох перших українських технологічних парків, створених на базі найбільших науково-дослідних інститутів Національної академії наук України.

Учасниками технологічних парків є юридичні особи, які здійснюють наукову, наукову-технічну, підприємницьку діяльність та уклали між собою договір. Іноземні юридичні особи, міжнародні організації можуть бути учасниками Технопарку нарівні з юридичними особами України, якщо інше не буде передбачено чинним законодавством України. Учасники Технопарку мають право самостійно обирати форми і засоби своєї діяльності за умов, що вони відповідають основним цілям і задачам Технопарку і не суперечать чинному законодавству України, а також міжнародним угодам, учасником яких є Україна. Вони мають право: звертатися до Технопарку з пропозиціями щодо розгляду інноваційних та інвестиційних проектів і змін до них, спільної підготовки та подальшого затвердження у встановленому порядку; виконувати інноваційні та інвестиційні проекти самостійно чи спільно з іншими юри-

дичними особами; користуватися під час виконання зазначених проектів спеціальним режимом інвестиційної та інноваційної діяльності, як це передбачено чинним законодавством України; брати участь в роботі і управлінні Технопарком у порядку, передбаченому угодами між ними; одержувати у керівництва Технопарку необхідну інформацію про його діяльність; виходити із складу Технопарку у встановленому порядку з урахуванням своїх поточних зобов'язань перед Технопарком та його Учасниками.

Державна реєстрація технологічного парку здійснюється центральним органом виконавчої влади з питань науки. Технопарку видається свідоцтво про державну реєстрацію встановленого зразка. Підставою для державної реєстрації технологічного парку є включення його до переліку технопарків. Перша проблема функціонування спеціального режиму на території технологічних парків пов'язана із триступінчастою системою його надання. Підставою для поширення спецрежimu за Законом є реєстрація проекту технологічного парку й одержання свідоцтва про його державну реєстрацію в центральному органі виконавчої влади з питань науки, тобто Міністерством науки та освіти, молоді та спорту. Друга проблема – це проблема зайвої «зарегульованості» діяльності технологічних парків є наслідком недовірливого ставлення до них з боку органів державної влади. Останні продовжують бачити в технопарках не прогресивну структуру, що сприяє інноваційному розвитку України, а механізм уникнення тощо [3, с. 204].

Наступна проблема пов'язала з обмеженням терміну дії спецрежimu. Так, ч. 1 ст. 3 передбачає, що спеціальний режим інноваційної діяльності впроваджується для технологічного парку строком на 15 років і діє при виконанні проектів технологічного парку. Отже, технопарки мають досить особистий правовий статус, що дозволяє їх відносити при безпосередньому виконанні інноваційних проектів до числа суб'єктів інноваційної діяльності, а при організації роботи своїх учасників до числа суб'єктів інноваційної інфраструктури.

Для здійснення державної реєстрації технологічний парк, визначений Законом України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», подає до МОНМС такі документи: заява за затвердженою формою; проект діяльності та розвитку технологічного парку, підписаний керівником парку або його керівного органу. Проект пропонується, нумерується і засвідчується печаткою технологічного парку або його керівного органу; нотаріально засвідчені копії свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи та установчих документів – для технологічного парку – юридичної особи; нотаріально засвідчені копії договору про спільну діяльність, свідоцтва про державну реєстрацію юридичних осіб (керівного органу технологічного парку) та установчих документів – для технологічного парку – групи юридичних осіб; довідка органу державної податкової служби за місцем реєстрації парку як платника податків про стан розрахунків з бюджетами всіх рівнів. Технологічний

парк несе відповідальність за достовірність інформації, що міститься у поданих ним документах. Центральні органи виконавчої влади розглядають документи з урахуванням критеріїв, визначених МОНМС за погодженням з Мінекономіки, Мінфіном, Мінпромполітикою та Державною податковою адміністрацією, і не пізніше ніж через 15 днів з моменту їх надходження подають МОНМС висновки щодо реєстрації технологічного парку. На підставі позитивних висновків МОНМС протягом 10 робочих днів з моменту їх надходження приймає рішення про державну реєстрацію технологічного парку, згідно з яким керівник парку або його керівного органу (уповноважений керівником особі) видається свідоцтво про державну реєстрацію технологічного парку.

Технопарк може створюватися з метою: інтенсифікації розробок, виробництва і впровадження науковоємної конкурентоспроможної продукції; координації і взаємного погодження дій Учасників технопарку, направлених на задоволення потреб внутрішнього ринку та нарощування експортного потенціалу країни; організаційного удосконалення інноваційної діяльності та комерційного трансферу науково-технічних розробок; залучення внутрішніх та іноземних інвестицій для вирішення задач, що стоять перед технопарком; створення сприятливих умов становлення та розвитку малих і середніх інноваційних підприємств, що працюють в науково-технічному середовищі, в тому числі шляхом організації бізнес-інкубатора в межах технологічного парку; організації промислового випуску та широкого використання інноваційних продуктів технопарку; створення нових і збереження існуючих робочих місць; іншої діяльності, що не суперечить чинному законодавству.

Очолювати технопарк може голова (президент, директор). Оперативне управління технопарком може здійснювати дирекція або одноособо директор. Спільну науково-технічну діяльність Учасників координує науково-технічна Рада технопарку, що є колегіальним дорадчим органом управління науково-технічного розвитку технопарку. До складу Ради технопарку можуть входити спеціалісти та науковці – представники Учасників технопарку, члени дирекції технопарку, а також представники організацій, що співпрацюють з технопарком та інші суб’єкти. Для поточного керівництва роботою Ради і оперативного розгляду окремих питань Рада може створювати Бюро Ради і передавати йому частину своїх функцій. Перевірку та контроль за фінансовою діяльністю технопарку здійснює Ревізійна комісія. Ревізійна комісія здійснює планові перевірки фінансової діяльності технопарку за підсумками року і позапланові – за вимогою Ради Технопарку. Члени Ревізійної комісії у кількості трьох чоловік призначаються Радою технопарку.

Основними джерелами фінансування діяльності технопарку є: кошти, що закладені в фінансові плани Учасників на інвестиційну та інноваційну діяльність, на науково-дослідні та дослідно – конструкторські роботи; кошти,

накопичені на спеціальних рахунках технопарку та Учасників; бюджетне фінансування; кредити, інвестиції, в тому числі іноземні; прибуток від підприємницької діяльності технологічного парку та його Учасників; інші джерела, що не заборонені чинним законодавством України.

Таким чином технологічні парки та технополіси є своєрідними катализаторами, які повинні сприяти утворенню наукомісткого сектора промисловості та формувати науково-технічне ядро всього господарства. Головне завдання цих інноваційних структур – сприяти розвитку високих і надвисоких технологій, що є гарантією стрімкого економічного розвитку України. Узагальнення досвіду діяльності технологічних парків і інших інноваційних структур, підготовка пропозицій з розвитку та підвищення ефективності їх діяльності, робота з удосконалення законодавства, а також розробка стратегії розвитку науки і інноваційної діяльності в країні – є одним з напрямків юридичної і економічної науки.

Список дітератури: 1. Черноіванова О.М. Особливості функціонування та розвитку технологічних парків і технополісів у світовому господарстві : автореф. дис. канд. ек. наук: 08.05.01 / Черноіванова Олена Миколаївна – Донецьк. – 2002. – 19 с. 2. Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 40. ст. 363. 3. Сімсон О.Е. Інноваційне і креативне право: Право знань і творчості: Монографія / О.Е. Сімсон. – К.: Видавничий Дім «Ін Юр», 2006. – 264 с.

Надійшла до редколегії 17.05.2011.

УДК: 347.195.41

O.E. АВРАМОВА, канд. юр. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харьков
Н.М. ВЛАСЕНКО, магистрант, НТУ «ХПІ», Харьков

ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ В УСТАВЕ ПРЕДПРИЯТИЯ: ПРАВОВОЙ И ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В процесі дослідження даної теми автором були вивчені особливості та закономірності руху транснаціональних потоків капіталу, розглянуті негативні і позитивні сторони дії іноземних інвестицій на економіку приймаючої країни. Автор також встановив, що іноземний капітал, органічно з'єднуючись з національними зусиллями і ресурсами, генерує за принципом ланцюгової реакції високий інтегральний ефект на основі застосування більш прогресивних засобів праці, підвищення кваліфікації працівників і поліпшення використання наявних виробничих ресурсів.

В статье рассмотрены особенности и закономерности движения транснациональных потоков капитала, рассмотрены отрицательные и положительные стороны воздействия иностранных инвестиций на экономику принимающей страны. Автор также установил, что иностранный капитал, органично соединяясь с национальными усилиями и ресурсами, генерирует по принципу цепной реакции высокий интегральный эффект на основ-

ве применения более прогрессивных средств труда, повышения квалификации работников и улучшения использования имеющихся производственных ресурсов.

There are considered such issues in the article as features and transnational capital flows, negative and positive sides of foreign investment influence on the economy of the host country. The author also found that foreign capital, organically combining with national efforts and resources, generates on the principle of chain reaction high integral effect on the basis of use more progressive means of labor, improvement of professional skills of workers and improvement of the current use of production resources.

На современном этапе одной из главных движущих сил процесса интернационализации и глобализации экономики является международное движение капитала в форме прямого иностранного инвестирования. Отсюда возникает необходимость постоянного изучения новых явлений и процессов в этой области. Миграция капитала привела к углублению интернационализации хозяйственной жизни [1, с. 3]. Для Украины, которая встала на путь интеграции в мировое хозяйство и перехода к открытой экономике, в стратегическом плане крайне необходимо участие в процессах миграции капитала, что требует особого рассмотрения проблематики участия иностранных инвесторов в уставе украинских предприятий. При этом следует учитывать, что мировой финансовый кризис привел к тому, что приток капиталов замедлился, а часть капиталов стала покидать наше государство. Поэтому тема иностранных инвестиций является актуальной и рассматривалась в трудах А.А. Арзуманяна, И.А. Бланка, А.Р. Белоусова, В.В. Бочарова, С.Ю. Глазьева, В. Гуртова, Д. Ендовицкого, Р.И. Зименкова, В.В. Ивантера, В.М. Иванченко, А.Б. Идрисова, В.В. Ковалева, В.В. Коссова, В.В. Леонтьева, В.П. Логинова, И.В. Липсица, Д.С. Львова, В.В. Малышева, В. Немчинова, Е.М. Роговой, В.Т. Рязанова, Е.А. Ткаченко, В.Д. Шапиро, И.П. Фаминского, Б.А. Хейфеца, Е.В.Шатровой и др. Целью данной статьи является рассмотрение понятия и правового режима иностранных инвестиций Украины, в правовом и экономическом аспекте.

В международно-правовой практике к иностранным инвестициям применяется либо «режим наибольшего благоприятствования», либо «национальный режим». В последнем случае, как принято говорить, речь идёт об единых правилах игры для иностранных и отечественных инвесторов. Общий режим наиболее благоприятствуемой нации означает, что ранее существовавший для какой либо нации режим наибольшего благоприятствования становится общим для всех наций. А не наоборот, когда какой либо нации предоставляется наибольшее благоприятствование против общего для всех остальных лиц режима. Таким образом, режим наибольшего благоприятствования распространен в Украине и исходит из принципа равенства всех иностранцев при распространении действия какой либо льготы или ограничения.

Правовой режим предприятия с иностранными инвестициями предусмотрено Хозяйственным кодексом Украины, Законом Украины от

18 августа 1991 г. № 1560-XII «Об инвестиционной деятельности». Режим иностранного инвестирования на территории Украины с учетом его особенностей, также регулируется Законом Украины от 19 марта 1996 г. № 93/96-ВР «О режиме иностранного инвестирования».

В соответствии с указанными нормативными актами иностранные инвесторы – это субъекты, которые осуществляют инвестиционную деятельность на территории Украины, в частности: юридические лица, созданные в соответствии с законодательством иным, чем законодательство Украины; физические лица – иностранцы, которые не имеют постоянного места жительства на территории Украины и не ограниченные в дееспособности; иностранные государства, международные правительственные и неправительственные организации; другие иностранные субъекты инвестиционной деятельности, которые признаются таковыми в соответствии с законодательством Украины.

Иностранные инвестиции – это долгосрочные вложения капитала и интеллектуальной собственности зарубежными собственниками в промышленность, сельское хозяйство, транспорт и другие отрасли экономики с целью получения прибыли и достижения положительного социального эффекта. Иностранные инвесторы имеют право осуществлять инвестиции на территории Украины в виде иностранной валюты, которая признается конвертируемой Национальным банком Украины, любого движимого и недвижимого имущества и связанных с ним имущественных прав; других ценностей (имущества), которые соответственно закону признаются иностранными инвестициями.

Предприятие с иностранными инвестициями – предприятие (организация) любой организационно-правовой формы, созданное соответственно законодательству Украины, иностранная инвестиция в уставном фонде которого, при его наличии, составляет не меньше 10 процентов. Предприятие получает статус предприятия с иностранными инвестициями со дня зачисления иностранной инвестиции на его баланс. Следует учитывать, что представительство не является юридическим лицом и осуществляет деятельность в Украине на основании доверенности от имени иностранной компании, указанной в свидетельстве о государственной регистрации представительства.

Предприятие с иностранными инвестициями может быть создано или путем его учреждения, или в результате приобретения иностранным инвестором доли участия (пая, акций) в ранее основанном предприятии без иностранных инвестиций, или путем приобретения такого предприятия полностью. Предприятие с иностранными инвестициями создается в порядке, предусмотренном действующим законодательством на территории, принимающей иностранный капитал страны. Создание предприятия с иностранными инвестициями предусматривает не только обязательное внесение иностранной инвестиции, но и полное соответствие законодательству,

определяющему условия инвестиционной деятельности на территории страны, принимающей инвестиции.

Осуществление иностранных инвестиций в Украину в денежной форме допускается исключительно через инвестиционные счета, открытые иностранными инвесторами в уполномоченных банках. Оценка иностранных инвестиций, включая взносы в уставный фонд предприятия с иностранными инвестициями, осуществляется в иностранной конвертируемой валюте и в гривнах, по согласию сторон, на основе цен международных рынков или рынка Украины. При этом перерасчет сумм в иностранной валюте в гривны ведется по курсу, установленному Национальным банком Украины.

В соответствии со статьей 18 Закона «О защите иностранных инвестиций на Украине» имущество, который ввозится в Украину как взнос иностранного инвестора в уставный фонд предприятий с иностранными инвестициями (кроме товаров для реализации или собственного потребления), освобождается от обложения таможенной пошлиной. При этом таможенные органы осуществляют пропуск такого имущества на территорию Украины на основании выданного предприятием простого векселя на сумму таможенной пошлины с отсрочкой платежа не более чем на 30 календарных дней со дня оформления ввозной грузовой таможенной декларации.

Вексель погашается и ввозная таможенная пошлина не взыскивается, если в период, на который дается отсрочка платежа, указанное имущество было зачислено на баланс предприятия и налоговой инспекцией по местонахождению предприятия сделана отметка об этом на экземпляре векселя.

При этом таможенные органы осуществляют пропуск такого имущества на территорию Украины на основании выданного предприятием простого векселя на сумму таможенной пошлины с отсрочкой платежа не более чем на 30 календарных дней со дня оформления ввозной грузовой таможенной декларации.

Если на протяжении трех лет со времени зачисления иностранной инвестиции на баланс предприятия с иностранными инвестициями имущество, которое было ввезено в Украину как взнос иностранного инвестора в уставной фонд указанного предприятия, отчуждается, в том числе в связи с прекращением деятельности этого предприятия (кроме вывоза иностранной инвестиции за границу), предприятие с иностранными инвестициями платит ввозная пошлина, которой исчисляется исходя из таможенной стоимости этого имущества, перечисленной в валюте Украины по официальному курсу валюты Украины, определенным Национальным банком Украины на день осуществления отчуждения имущества. В случае прекращения инвестиционной деятельности на территории Украины иностранный инвестор имеет право на возвращение своих инвестиций не более поздний шести месяцев после прекращения этой деятельности, а также доходов за этими инвестициями в денежной или товарной форме, если другое не установлен законом или соглашением сторон.

Таким образом, предприятие с иностранными инвестициями – это предприятие любой организационно-правовой формы, в уставном фонде которого иностранное инвестирование составляет не меньше 10 процентов, которое имеет статус резидента Украины и имеет право заниматься хозяйственной деятельностью. В связи с преодолением последствий мирового финансового кризиса иностранное инвестирование в Украину сократилось, что требует на уровне государственной политики принять программы по улучшению украинского инвестиционного климата.

Список литературы: 1. Тагирбеков Р. Г. Мировой опыт регулирования прямых иностранных инвестиций и возможность его применения в условиях Российской Федерации: автореферат дис. канд. экон. наук: 08.05.01 / Тагирбеков Роберт Гаджибекович. – М., 2002. – 22 с.

Поступила в редакцию 17.05.2011.

УДК: 347.454.5

O.E. АВРАМОВА, канд. юр. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков
Д.О. БОНДАРЕНКО, магистрант, НТУ «ХПИ», Харьков

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АВТОРОМ И РАБОТОДАТЕЛЕМ

У статті розглянуті правовідносини, що виникають між автором та роботодавцем. Встановлюється класифікація авторів, що працюють з роботодавцями. Розглянуті види договорів та їх умови між автором та роботодавцем.

В статье рассмотрены правоотношения между автором и работодателем. Определяется классификация авторов, работающих с работодателями. Рассматриваются виды договоров и условия между автором и работодателем.

There are examined such issues in the article as legal relationship between the author and the employer. It is formed classification of authors working with employers. It is examined types of agreements and their conditions between author and employer.

Правовое регулирование отношений между автором объекта интеллектуальной собственности и работодателем в аспекте создания, использования и правовой охраны служебного произведения является актуальной проблематикой. Актуальность темы связана с тем, что перед правоведами стоит вопрос о разработке оптимального баланса интересов между этими субъектами. Практика показывает, что большинство конфликтов между авторами и работодателями возникает из-за того, что стороны четко не разбираются в том, кому из них и в каком объеме принадлежат права на результаты интеллектуальной деятельности, и не

умеют грамотно ими воспользоваться. Исследованием режима служебных произведений занимались ученые: Н.Г. Александров, Б.С. Антимонов, Е.Л. Белиловский, С.Н. Братусь, Э.П. Гаврилов, А.М. Гарibян, Д.М. Генкин, М.В. Гордон, Б.Н. Городецкий, Р.А. Гурский, В.А. Дозорцев, О.С. Иоффе, В.Г. Камышев, В.И. Корецкий, В.П. Мозолин, М.И. Никитина, А.Е. Пашерстник, Н.А. Райгородский, В.А. Рассудовский, Б.М. Розовская, В.И. Серебровский, Ю.П. Табуцадзе, Ю.К. Толстой, Е.П. Торкановский, Г.И. Федыкин, Е.А. Флейшиц, С.А. Чернышева, В.Л. Чертков, А.К. Юрченко и другие. Таким образом, целью этой статьи является определение правового регулирования отношений между автором и работодателем, разработка рекомендаций по определению баланса интересов между этими субъектами.

Правовой режим произведений науки, литературы и искусства, объектов промышленной собственности, являющихся охранными способными объектами интеллектуальной собственности, приобретает существенные особенности, если они созданы в порядке выполнения служебного задания, данного работнику (автору) в пределах установленной для него трудовой функции, принятой им на себя по трудовому договору (служебные произведения). К числу служебных объектов интеллектуальной собственности, создаваемые работниками научно-исследовательских учреждений и высших учебных заведений; сотрудниками редакций газет, журналов, киностудий, телерадиокомпаний; произведения живописи, графики, дизайна, создаваемые художниками предприятий и учреждений; произведения декоративно-прикладного, сценографического искусства, пантомимы и хореографические произведения, создаваемые художниками, оформителями и иными сотрудниками театрально-зрелищных организаций и учреждений; произведения архитектуры, градостроительства и садово-паркового искусства, создаваемые архитекторами и дизайнерами; фотографические произведения и произведения, полученные способами, аналогичными фотографии, создаваемые фотографами и многие другие произведения [1, с. 5].

По мнению Е. Новолаевой Гражданский кодекс Украины не разрешил следующие вопросы в отношении служебных произведений:

– кодекс не конкретизирует, какое произведение будет считаться «созданным в результате исполнения трудового договора». Исходя из нормы, любое произведение, созданное автором, находящимся в трудовых отношениях с работодателем, можно подвести под норму статьи 429 ГК Украины со всеми вытекающими последствиями;

– каким договором необходимо регулировать вопрос принадлежности имущественных прав на произведение, созданное в результате исполнения трудового договора, – трудовым или иным гражданско-правовым (авторским) [2]?

С этой точкой зрения следует согласиться, т.к. четкой правой регла-

ментации в кодифицированных актах Украины в отношении объектов интеллектуальной собственности, относящихся к служебным, не предусмотрено. Это является проблемой украинского законодательства и требует более четкой правовой регламентации.

Исключительные права на служебные разработки, как правило, принадлежат работодателю, то есть предприятию, на котором работает автор (если договором между ними не предусмотрено иное). Автор обладает личными неимущественными правами (например, право авторства, право на имя и т.д.), так и имущественными правами, в том числе – правом на вознаграждение, выплачиваемое работодателем. Следует отметить, что личные неимущественные права автора не зависят от имущественных прав, не отчуждаются, не передаются и охраняются бессрочно.

Авторов объектов интеллектуальной собственности, которые работают над созданием служебного произведения можно разделить на три группы:

– штатные авторы, работающие в редакциях литературных изданий, научно-исследовательских институтах и в иных организациях. Эта категория авторов оформляет трудовые и договоры с работодателям. Трудовые книжки таких авторов, ведутся в этих организациях, и авторы подлежат государственному социальному страхованию (организация уплачивает за таких авторов взносы в социальные фонды);

– внештатные авторы редакций литературных изданий научно-исследовательских институтов и в иных организациях, которые работают по договору подряда (авторский договор заказа и иные формы подрядной деятельности). При условии, что трудовые книжки таких авторов ведутся в этих организациях и авторы подлежат государственному социальному страхованию;

– внештатные авторы редакций литературных изданий (журналов, газет и т. п.), работающие в этих организациях по совместительству, на основании трудового договора. Трудовые книжки таких авторов ведутся по месту их основной работы.

В случае принятия работодателем решения о целесообразности владения служебным результатом интеллектуальной деятельности отношения между ним и автором (авторским коллективом) должны строиться следующим образом. После принятия работодателем решения о необходимости подачи заявки на выдачу патента на служебный объект промышленной собственности между ним и автором (коллективом авторов) – работником (работниками) предприятия заключается договор о распределении прав и обязанностей в процессе патентования, предусматривающий в том числе выплату авторам поощрительного вознаграждения. Если среди авторов созданного объекта есть лица, не состоящие в штате предприятия, то с каждым из них в отдельности должен быть заключен договор отчуждения права на получение патента. После получения охранного документа (патента) работодатель заключает с авторами – работниками

предприятия предусмотренный законодательством договор о размере и порядке выплаты авторского вознаграждения. При этом с каждым автором, не являющимся работником предприятия, указанный договор должен заключаться в отдельности. Например, при принятии решения о необходимости начала использования предоставленных в распоряжение работодателя служебной программы для ЭВМ или базы данных работодатель заключает с авторами – работниками предприятия договор о размере и порядке выплаты авторского вознаграждения. Следует особо отметить, что договор о размере и порядке выплаты авторского вознаграждения заключается между авторами и работодателем также и при принятии последним решения о сохранении в тайне информации о служебных изобретениях, полезных моделях, промышленных образцах и других объектов интеллектуальной собственности.

Среди существенных условий упомянутых договоров должны быть обязательства работодателя по выплате фиксированного размера авторского вознаграждения как в случае использования служебного объекта в собственном производстве, так и за каждый факт иного коммерческого использования (например, при передаче прав на использование в рамках лицензионных соглашений, договора отчуждения прав на объект и т.д.). В случае выплаты гражданам предприятиями, учреждениями и организациями авторских вознаграждений и вознаграждений за издание, выполнение или другое использование произведений науки, литературы и искусства, вознаграждений авторам открытий, изобретений и промышленных образцов, а также при исчислении налога по совокупному годовому доходу учитываются документально подтвержденные расходы, непосредственно связанные с получением доходов от данной деятельности.

Договор между работником и работодателем также должен содержать конкретные сроки выплаты вознаграждения. Так, срок выплаты вознаграждения за использование служебного объекта интеллектуальной собственности (изобретения, полезной модели, промышленного образца, программы для ЭВМ или базы данных) в собственном производстве работодателя может быть установлен, например, после окончания каждого календарного года использования объекта либо после подведения итогов ежегодной финансово-хозяйственной деятельности предприятия и т.п.

Практика показывает, что внутренний стандарт предприятия в области интеллектуальной деятельности не должен ограничиваться лишь порядком обеспечения прав авторов служебных разработок. В идеале в нем должны быть отражены все основные моменты, так или иначе связанные с созданием и использованием объектов интеллектуальной собственности в хозяйственной деятельности предприятия, в том числе и обеспечение исключительных прав предприятия на секреты производства (ноу-хау).

Таким образом, четкость действий во взаимоотношениях автора и работодателя, с одной стороны, стимулирует работу сотрудников, а с другой,

обеспечивает оптимальные условия для нормальной работы творческих коллективов. Разработанный регламент обязательно следует отразить во внутреннем нормативном документе предприятия, что является гарантией при обеспечении баланса интересов автора и работодателя.

Список литературы: 1. Гурский Р.А. Служебное произведение по российскому авторскому праву: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юр. наук: 12.00.03 / Гурский Руслан Александрович. – Казань, 2007. – 22 с. 2. Новолаева Е. Права на служебные произведения / Е.Новолаева // Юридическая практика. – 15.11.2004. – № 46. – С. 9.

Поступила в редколлегию 17.05.2011.

УДК 347.191.11:008

Л.В. ПЕРЕВАЛОВА, канд.філос.наук, професор, НТУ «ХПІ», Харків
Є.С. МЕРЕЖКО, студент, НТУ «ХПІ», Харків

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена актуальним питанням становлення та розвитку корпоративної культури в Україні і світі. Автори аналізують особливості національної культури, національного характеру та їх вплив на формування корпоративної культури компаній.

Статья посвящена актуальным вопросам становления и развития корпоративной культуры в Украине и мире. Авторы анализируют особенности национальной культуры, национального характера и их влияние на формирование корпоративной культуры компаний.

The article is devoted the pressing questions of stanovlennya and development of corporate culture in Ukraine and world. Authors analyse the features of national culture, national character and their influence on forming of corporate culture companies.

В Україні відбувається активний процес становлення корпоративного сектору економіки. Приватні підприємства, господарські товариства стали самостійно визначати напрямки своєї діяльності, розробляти норми своєї поведінки. В повній мірі це стосується корпорацій, які визнаються юридичними особами та здійснюють господарську діяльність. Особлива роль серед них належить комерційним компаніям, мета і призначення яких одержання прибутку. Вони здійснюють підприємницьку діяльність на власний ризик, тому їх власники самостійно розробляють для себе та своїх співробітників правила поведінки.

Вивчення стану вітчизняної теорії, методології та методики корпоративного управління свідчить про відсутність комплексних досліджень в цій сфері для умов трансформаційної економіки. Недостатньо вивчені пробле-

мні питання реалізації прав найманых працівників у корпораціях, удосконалення управління державними корпоративними правами, формування корпоративної культури.

У кожній великій корпорації існує цілий набір правил, норм, принципів гри, згідно з якими окремі групи визначають свою поведінку. При цьому носіями культур цих груп є окремі особистості, що виражають подібні інтереси. Корпоративна культура визначає принципи та правила внутрішнього життя підприємницької організації.

Термін «корпоративна культура» з'явився у ХІХ ст. Німецький фельдмаршал Мольтке застосовував його, коли характеризував взаємовідносини між офіцерами. В той час взаємовідносини регулювались статутами, судами честі. Правила поведінки, як писані, так і не писані, склалися в середині професійних співтовариств ще у середньовічних гільдіях, порушення цих правил могло призвести до виключення членів із співтовариства.

Поняття «корпоративної культури» увійшло у побут розвинутих країн у дводцяті роки ХХ століття, коли виникла потреба упорядковувати взаємовідносини в середині крупних фірм та корпорацій, а також усвідомити своє місце в інфраструктурі економічних, торгових і промислових зв'язків.

Вважається, що родоначальниками корпоративних правил стали японські компанії. Перший «моральний кодекс працівника фірми», що носив назву «Сім духів», з'явився у 1930 році в японській компанії Mitsubishi Electric. Він об'єднав в собі уявлення про ефективний менеджмент того часу і принципи самурайського кодексу Бусідо.

У Сполучених Штатах Америки корпоративна етика та корпоративні кодекси стали використовуватися в управлінні компаніями кілька десятиліть тому. США активно перейняли досвід японських компаній. ... «Корпоративні кодекси, що представляють собою звід принципів і правил ділової поведінки, є центральним елементом корпоративної етики. «Карти етики» – набір етичних правил і рекомендацій, які конкретизують етичний кодекс корпорації для кожного співробітника компанії. Вони містять також і ім'я консультанта компанії з етичних питань. Даний метод застосовується в японських компаніях» [1].

Російський бізнес став приділяти увагу питанням корпоративної культури відносно недавно: компанії стали замислюватися про створення системи ефективного корпоративного управління наприкінці 90-х років. Були прийняті Кодекс честі банкіра, Правила сумлінної діяльності членів професійної асоціації учасників фондового ринку, Кодекс честі членів Російської гільдії ріелторів, Кодекс професійної етики членів російського товариства оцінювачів та інші.

Світова теорія та практика корпоративного управління приділяють велике значення проблемам формування корпоративної культури. Дослідження ведучих американських компаній, яке буле проведено американськими вченими Пітерсом і Робертсом, показали, що роль корпоративної ку-

льтури у досягненні ефективного управління досить велика. На думку вчених, ця культура є основним елементом корпоративної стратегії, хоча цей факт залишається не зрозумілим у багатьох кампаніях [2].

Прийняті в компанії цінності та стандарти поведінки і роботи одержали найменування корпоративної культури компанії. Офіційна корпоративна культура відображається у корпоративному кодексі компанії (розділи кодексу: місія, бачення, слогани, цінності, цілі, правила і норми внутрішньої і зовнішньої поведінки і взаємодій). Неофіційна корпоративна культура знаходить свій прояв в управлінському стилю і реальних взаємодіях між співробітниками.

Таким чином корпоративну культуру можна визначити як сукупність найважливіших положень діяльності підприємства, обумовлених місією та стратегією розвитку, що знаходять своє відображення в соціальних нормах і цінностях, які поділяє більшість працівників. Така культура дозволяє відрізити одну корпорацію від іншої, генерує прихильність цілям корпорації, створює атмосферу ідентифікованості для членів корпорації, зміцнює соціальну стабільність, є контролюючим механізмом, що направляє і формує відносини та поведінку працівників. Корпоративна культура є специфічною формою існування взаємозалежної системи, що включає в себе: ієрархію цінностей, які домінують серед співпрацівників підприємства; сукупність способів їх реалізації. Виходячи з вище наведеного, корпоративна культура, з одного боку, це система особистих і колективних цінностей, що сприймаються та поділяються всіма членами корпорації. З іншого боку, під корпоративною культурою розуміють набір прийомів і правил вирішення проблеми зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції працівників. Складовими корпоративної культури є: прийнята система лідерства; стилі вирішення конфліктів; діюча система комунікації; місце інваліда в корпорації; прийнята символіка і гасла, герби, ритуали.

На всіх етапах історичного розвитку України суттєвий вплив на її економічне середовище та економічну культуру мали ті чи інші особливості національного буття, національного характеру суспільної свідомості та психології українства. Особливо важливе значення в зазначеному контексті має, як відмічає А. Скуратовський, національний характер [3].

Національний характер є важливою складовою будь-якої національної культури, у тому числі й корпоративної. Національний характер являє собою не стільки сукупність психологічних явищ, скільки буття, форми самоусвідомлення народу. З одного боку, розвиток національного характеру залежить від стану розвитку суспільства, держави, права, економічної культури, від можливості людини реалізувати свої права і свободи. З другого боку, національний характер здійснює суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток суспільства, у тому числі корпоративності, корпоративної культури, корпоративної свідомості.

На думку С. Кримського, в українській культурі домінували образи людей вільного ратного духу, козаків, лицарів [4].

У національному характері українців, їх ментальності існувала та існує і сьогодні ціла низка рис, які не вписуються у норми корпоративної культури. Витоки невисокого рівня економічної культури, зокрема економічний ніглізм, позапублічність життя багатьох тощо, які й сьогодні є реальністю ментальності значної частини населення, коріниться у глибинах національного характеру, етнічній психології нашого народу, які формувались упродовж багатьох століть.

Негативно впливають на формування корпоративної культури такі риси характеру українців, як комплекс «меншовартості», сконцентрованість на внутрішніх переживаннях, «відступи у себе», поєднані із замкненістю та недовірою, настороженим ставленням людини до оточення, стиль притаєнного існування з життєвою філософією «моя хата з краю, нічого не знаю», «тихіше води, нижче трави». Негативно впливає на розвиток корпоративної культури – безпосередньо чи опосередковано – також інертність, неактивність у громадських справах, суміш індивідуалізму та егоїзму, надто приземлений прагматизм. До цього слід додати надмірну довірливість, піддатливість зовнішнім впливам, пристосуванство.

Однією з особливостей національного характеру українців, яка суттєвим чином впливає на формування корпоративної культури, є індивідуалізм, який зумовлений специфікою суспільного життя. У результаті в українському національному етносі індивідуальний чинник взяв гору над колективним. З часом сформувався український індивідуалізм, пріоритет індивідуального над загальним, колективним, як вияв свободолюбства особистості. Враховуючи ту обставину, що утворення корпоративного капіталу здійснюється за принципом «через індивідуальне до колективного», з опосередкованим володінням власністю в ньому, то зазначена риса національного характеру українців об'єктивно сприяє формуванню корпоративної культури, норм корпоративної філософії. Однак індивідуалізм, прагнення до свободи, які мали прогресивний історичний сенс, призвели у свій час до самоізоляції, руйнування організаційних форм упорядкування суспільного, до невміння створювати і втримувати владу, що на сьогодні є гальмівним чинником процесу формування корпоративної культури.

Суттєвий вплив мають особливості соціального розвитку, зокрема соціальної структури українського суспільства. Специфічна соціальна структура українського суспільства характеризується недостатньою соціальною диференціацією, переважанням у ній селянства. Це наклало на психіку українського населення відбиток «селянськості», що, на нашу думку, не є позитивним у соціальному портреті сучасного українця.

На формування корпоративної культури впливають також певні негативні риси ментальності національної еліти, зокрема інтелігенції. Протягом тривалого періоду часу характерним був поширений перехід

значної частини української національної еліти до польської, російської, а потім і до радянської еліти. Національна еліта якраз і повинна брати активну участь у впровадженні культури відносин у сфері економіки, зокрема корпоративної.

Особливості національної культури українців, незважаючи на деякі негативні риси, які обумовлені історичним розвитком суспільства, характеризуються цілою низкою конструктивних рис української вдачі, які можуть сприяти засвоєнню нормативних цінностей корпоративної культури. Мова йде про високий рівень розвиненості волелюбства, природного демократизму, що можуть бути закріплені не тільки в політичній, а і в корпоративній культурі. Демократичні цінності українського суспільства, що впродовж кількох століть поступово слабшили, «вимивалися», та пов'язані з ними риси національного характеру в умовах незалежності України можуть бути відтворені. Це дає підстави стверджувати, що більшість конструктивних рис українського національного характеру можуть виступати важливими чинниками у побудові системи управління національним капіталом, його складової – корпоративного капіталу.

Таким чином, в основі успішного й прибуткового бізнесу лежить здорова, заснована на загальних цінностях, корпоративна культура, яка визначає відношення людей до роботи, стиль і ефективність командної роботи, задоволеність людей роботою, відносини в колективі, відносини із клієнтами й партнерами й, в остаточному підсумку, успіх або невдачу компанії. Формування високої корпоративної культури, яка відповідає зовнішнім та внутрішнім настановам функціонування комерційних компаній, дозволяє створити сприятливу атмосферу в середині колективу, підвищити рівень обслуговування клієнтів і, як наслідок, зміцніти власний імідж, що є особливо важливим в умовах загострення конкуренції на ринку.

Список літератури: 1. Дубинина М.В. Корпоративная этика как инструмент социального менеджмента // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 4. 2. Забелин П. Основы корпоративного управления концернами. – М.: «Издательство ПРИОР», 1998. – 176 с. 3. Скуратовский А. Правовая культура в контексте особенностей развития социального бытия украинского общества и национального характера // Вестник УАДУ при Президенте Украины. – 2002. – № 1. – С. 255-261. 4. Крымский С. Национальные архетипы // Малая энциклопедия этнодержавознавства. – М., 1996.

Надійшла до редколегії 05.05.2011.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 321.74

Л.А. ТИХОНОВА, канд. филос. наук, доц., ХНУРЭ, Харьков

СОЦИАЛЬНА АДАПТАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

У статті розглядаються проблеми соціальної адаптації особистості в сучасному суспільстві, досліджуються різні рівні, типи і стратегії соціальної адаптації.

В статье рассматриваются проблемы социальной адаптации личности в современном обществе, исследуются различные уровни, типы и стратегии социальной адаптации.

In this article is considered the problems of social adaptation of individual in modern society, research of different levels, types and strategies of social adaptation.

В современном информационном обществе инновационные процессы идут непрерывным потоком, что приводит к ускоренному обновлению и изменению не только условий жизни, но и к изменению нравственных ценностей и жизненных ориентиров людей. Это приводит к тому, что и все общество, и социальные группы, и каждая отдельная личность вынуждены постоянно и непрерывно переживать процесс социальной адаптации. При этом, как отмечает Е.Н. Струк, инновационные процессы носят лавинообразный характер и не дают человеку возможности эффективно адаптироваться к новым явлениям. Считается, что этому препятствует так называемый «предел новизны», то есть граница определенного объема информации, которую любой индивидуум или группа могут освоить за короткий отрезок времени [1]. Следовательно, возникает потенциальная возможность так называемого шока будущего, или инновационного шока. Автором этого термина считается А. Тоффлер, который в 2001 году опубликовал работу под таким названием. По его мнению, шок будущего пережи-

вают сегодня как отдельный человек, так и все человечество. И связано это с тем, что современное общество радикально отличается от всех предшествующих форм человеческого существования [2]. По мнению еще одного исследователя этой проблемы – З. Баумана, мы вступили на территорию, которая никогда прежде не была населена людьми, на территорию, которую культура в прошлом считала непригодной для жизни. В результате общество не может примирить людей с неудобствами и страхами повседневной жизни и положительно адаптировать к изменяющимся условиям существования [3, с. 316]. Это приводит к такой ситуации, когда под угрозой оказывается важнейшее отличие человека от животных, его способность изменять среду своего обитания. Следовательно, в современном мире вопрос о значении адаптации человека к условиям жизни приобретает новое звучание.

В современной философской, социологической и психолого-педагогической литературе подходы к пониманию содержания терминов адаптация и социальная адаптация очень разнообразны. Например, Р. Парк относит термин «адаптация» как к изменениям в органическом мире, так и в социальном. При этом он различает два вида адаптации – наследственную и приобретенную. Наследственная проходит через изменение, а приобретенная – через модификацию. Для изменения в привычках, которые передаются в форме социальной традиции, автор предлагает термин «аккомодация». Понятие аккомодации применимо к любому благоприобретенному изменению функции, которое способствует лучшему приспособлению к среде и последующим изменениям. Все социальное наследие – традиции, культура, чувства, техника – это все аккомодации, то есть, приобретенные приспособления, передаваемые социально, а не биологически. Парк считает, что между терминами адаптация и аккомодация есть существенное различие. Адаптация – это результат конкуренции, а аккомодация – результат конфликта. А вот итогом и того и другого является состояние относительного равновесия среди конкурирующих видов. Однако, равновесие в результате адаптации – биологическое, а в результате аккомодации – социально-экономическое и передается оно только при помощи традиций [4]. Для достижения долговременной адаптации, которая характеризуется относительно стабильными изменениями в индивидуальном или групповом сознании очень важным является процесс аккультурации, то есть процесс взаимовлияния разных культур.

Современные исследователи выделяют четыре основные стратегии аккультурации:

- ассимиляция (полное принятие новой культуры);
- сепарация (отрицание культуры большинства и сохранение своей уникальности);
- маргинализация (застрение на уровне непродуктивной эклектики).

ческой середины);

– интеграция (четкая идентификация себя как в старой так и в новой культуре).

В рамках исследований, посвященных проблемам адаптации, существует так называемая ролевая концепция, у которой достаточно много последователей и которая определяет сущность адаптации как достижение равновесия между взаимодействующим субъектом и средой. Равновесие авторы этой концепции рассматривают как пассивное принятие человеком норм, установленных в обществе. Например, Т. Парсонс считал, что социальная эволюция идет от простых форм к более сложным, а направляет этот процесс возрастание способности к адаптации. Следовательно, адаптивность – это один из важнейших процессов, которые происходят в любой социальной среде. По его мнению – адаптивное улучшение – это процесс, благодаря которому социальным единицам становится доступен более широкий диапазон ресурсов, в результате чего их функционирование может быть освобождено от некоторых прежних ограничений. Т. Парсонс определяет адаптацию как вещественно-энергетическое взаимодействие с внешней средой, функциональное условие существования социальной системы наряду с интеграцией, достижением цели и сохранением ценностных образцов. Суть человеческого существования сводится к адаптации индивида к нормам и функциям, заданным социальной средой, пассивному приспособлению к социальной системе. Процесс адаптации выступает у Т. Парсонса сохранение стабильности социальной и личностной систем в пределах общей системы социального взаимодействия.

Большой толковый социологический словарь определяет адаптацию как путь, которым социальные системы любого рода (семья, деловая фирма, государство) управляют или отвечают на среду обитания. Смысл социальной адаптации заключается в принятии норм и ценностей, целевых установок социальной среды, в изменении массового сознания и поведения, жизненного уклада, образа жизни, в освоении новых стимулов и новых форм социального взаимодействия.

Однако в настоящее время исследователи стали в меньшей степени признавать роль приспособительного начала в адаптации. По мнению ряда современных авторов, приспособление носит заведомо пассивный характер, и ему противопоставляется активное воздействие личности на социальную сферу [5].

Из всего сказанного можно сделать вывод, что адаптация – это исторически обусловленный процесс и результат приспособления личности к изменяющимся условиям социальной среды, при этом является ограниченной во времени и носит активно преобразующий характер. Например, О.С. Советова считает, что в процессе адаптации активно изменяются как личность, так и среда, в результате чего между ними устанавливаются от-

ношения адаптированности [6].

Большинство исследователей этой проблемы выделяют три уровня социальной адаптации:

- общественный,
- групповой
- индивидуальный.

На уровне общества социальная адаптация – это изменение его структуры, социальных функций под воздействием социальных преобразований. Обычно под адаптацией общества понимают не только его функционирование, но и развитие, а адаптивные свойства общества как системы являются необходимым условием его самоуправляемости. На уровне общества важнейшими признаками адаптации являются:

- формирование социальной структуры общества, адекватной новым социальным отношениям;
- институциализация новых социальных функций;
- изменение норм общественной жизни;
- формирование нового жизненного стандарта.

Когда же адаптация отсутствует, в обществе возникают такие негативные явления как:

- падение уровня жизни;
- усиление социальной напряженности;
- рост социальной поляризации;
- рост конфликтности.

Следует отметить, что в России, Украине и странах СНГ в настоящее время существуют некоторые признаки отсутствия адаптации на уровне общества. Это, например:

- криминализация общества;
- игнорирование законодательства;
- негативные демографические изменения;
- рост заболеваемости;
- рост эмиграции.

На уровне группы социальная адаптация обычно выражается в улучшении социального положения конкретной социальной группы, в повышении ее роли в общественной жизни. Основными признаками социальной адаптации группы являются завоевание ключевых позиций в системе политической власти, влияние на формирование жизненного стандарта. Чаще всего признаком отсутствия социальной адаптации на уровне группы являются:

- обострение политической борьбы в обществе;
- рост организованной преступности;
- ухудшение социального самочувствия.

К признакам индивидуальной адаптации личности большинство исследователей относят:

- повышение социального статуса личности;
- удовлетворенность существующими отношениями в обществе;
- активная поддержка и участие в проведении социальных инноваций.

Современные исследователи выделяют несколько типов социальной адаптации личности.

1. Неуспешный. Такой человек характеризуется соединением способности усваивать нормы, принципы и ценности общества и низкой личностной активностью, является ведомым, не способен самостоятельно принимать решения, имеет затруднения в налаживании межличностных контактов, не склонен к компромиссам и неудовлетворен своим положением.

2. Успешно-пассивный. Индивид способен усваивать социальные нормы, правила общения, легко обучается, способен самостоятельно мыслить, но при этом личная активность находится на низком уровне. Он не способен самостоятельно принимать решения, склонен к подчинению группе при сохранении права на самостоятельную точку зрения, не склонен к лидерству. Пассивная форма социальной адаптации проявляется в стремлении человека сохранить неизменным образ жизни, использовать отлаженные и ранее эффективные стереотипы взаимодействия с окружением и самим собой.

3. Успешно-активный. Определяется высокой личностной активностью, стремлением подчинить себе обстоятельства и высоким уровнем способности усваивать социальные нормы, ценности, правила поведения. Активная форма социальной адаптации проявляется в том, что индивид, социальная группа, общество в целом стремятся целенаправленно изменить свое сознание, действия, образ жизни, социальное положение, чтобы приспособиться к изменяющимся социальным условиям. В основе активной стратегии адаптации лежат реалистическое отношение к жизни, способность видеть не только негативные, но и позитивные стороны действительности. Поведению такого человека свойственны целенаправленность и организованность, активное, преодолевающее поведение; социальная направленность действий и решений; уверенность в себе; личная ответственность; самостоятельность и высокая самооценка; коммуникабельность и эмоциональная устойчивость.

4. Вероятностно-комбинированный тип. Считается наиболее распространенным и наиболее эффективным с точки зрения адаптации. Он основывается на использовании стратегии успешно-пассивного и успешно-активного типов. В таком случае личность оценивает вероятность успешной адаптации при разных типах адаптационной стратегии. Оцениваются требования социальной среды, степень ограничения целей личности, степень дестабилизирующего влияния, потенциал личности, направленный на преобразование среды.

Социальная адаптация, как показывают исследования, может но-

сить не только позитивный, но и негативный характер. Ученые выделяют два вида негативной адаптации трудоспособного человека, которые характеризуются прежде всего преимущественным использованием чужих ресурсов. Это социальное иждивенчество и социальный паразитизм. Социальное иждивенчество основывается на стратегии самоограничения, пассивного приспособления и выжидания, т.е. адаптация в данном случае носит ущербный характер. Социальное иждивенчество представляет собой ритуалистский тип адаптации, при котором человек использует пассивные модели экономического поведения (например, ожидание помощи от государства) и приходит к потере социального статуса и экономической бедности. А социальный паразитизм представляет собой инновационный тип адаптации, при котором используются любые средства для достижения цели. Принято считать, что отсутствие адаптации на личностном уровне обычно приводит к росту девиаций, социальной апатии, неудовлетворенности жизненными условиями, неуверенности в завтрашнем дне и высокому уровню стрессов, а также высокой степени беспокойства и агрессивности индивида, сопротивлению любым изменениям, низкой мотивации к достижениям. Оценивать адаптационные процессы достаточно сложно, поскольку они обычно характеризуются противоречиями и неравномерностью. Однако уже сейчас выявлены достаточно общие особенности, которые могут обеспечивать оптимальный процесс адаптации. Это такие качества как толерантность, открытость новому опыту, гибкость мышления и поведения.

Л.П. Бергер предложил следующую градацию адаптационных стратегий: трансформация, манипулирование и отстранение. По мнению автора трансформация означает распад внутренней приверженности и лояльности, когда старые нормы наполняются новым содержанием и в общественном сознании происходит переформулирование социальных целей. Манипулирование – это приспособление личности к новым реалиям современного общества. Отстранение – один из методов сопротивления социальному контролю – обычно сводится к уходу личности из активной общественной жизнедеятельности в религиозную, интеллектуальную или художественную сферы [7, с. 120]. Особенно актуальным представляется исследование Л.П. Бергера по поводу адаптации личности в период социальных трансформаций и социальных кризисов. Он выделил несколько направлений такой адаптации. Это может быть выработка инновационной идеи, которая открывает перед обществом новые возможности, или возвращение к старым идеям, оправдавшим себя в предшествующие времена. Эти направления считаются активными адаптационными стратегиями. А может быть и пессимизм в отношении будущего, рождающий гедонистические тенденции.

Стратегия выживания и даже полное безразличие к окружающей среде – это пассивные стратегии адаптации. Исследовательские подходы

к проблеме социальной адаптации весьма разнообразны, однако у всех наблюдается общий момент: социальная адаптация рассматривается как улучшение или оптимизация способности в различных условиях социальной среды достигать каких-либо значимых целей, порожденных потребностями и их осмысливанием. Социальная адаптированность личности определяется тем, в какой мере человек обладает теми или иными качествами, которые в определенных условиях деятельности обеспечивают удовлетворение его потребностей на приемлемом для него уровне. Уровень адаптированности личности – это уровень удовлетворенности потребностей человека, который может быть обеспечен развитием потенциала личности и овладением условиями жизни на текущий момент.

Проблема социальной адаптации личности требует дальнейшего изучения, поскольку новые условия информационного общества требуют от индивида постоянного обновления не только знаний, но и ценностных установок. Новое информационное общество требует перехода к личности нового типа, основными характеристиками которой будут: включение в инновационные процессы, способность к адекватному восприятию информации и ее эффективному использованию.

Список литературы: 1. Струк Е.Н. Социальная адаптация к инновационным изменениям в современном обществе [Текст] / Е.Н. Струк // Вестник московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2007. – № 2. 2. Тоффлер А. Шок будущего [Текст] / А. Тoffлер. – М., 2001. 3. Бауман З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман. – М., 2005. 4. Парк А. Аккомодация Теоретическая социология: Антология: Ч.1 [Текст] / А.Парк. – М., 2002. 5. Парсонс Т. Функциональная теория изменения [Текст] / Т. Парсонс. – М., 1994. 6. Советова О.С. Инновации: трудности и возможности адаптации [Текст] / О.С. Советова. – СПб., 2004. 7. Бергер Л.П. Приглашение в социологию [Текст] / Л.П. Бергер. – М., 1996.

Поступила в редакцию 11.11.2011.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 17.02:378:34

O.A. СТАСЕВСЬКА, канд. філос. наук, доц.,
НУ «ЮАУ ім. Я. Мудрого», Харків

МІСЦЕ І РОЛЬ ЕТИКИ В ЮРИДИЧНІЙ ОСВІТІ

У статті розглядається проблема виняткової значущості етичної складової вищої юридичної освіти.

В статье рассматривается проблема значимости этической составляющей высшего юридического образования.

The article is devoted the problem of importance of the ethic in the system of the higher legal education.

Вдосконалення системи юридичної освіти є тривким динамічним процесом, що потребує визнання його значущості з боку держави, а також чіткого визначення цілей (як поточних так і перспективних) підготовки фахівців юридичної сфери з урахуванням процесів глобалізації і нагальних національних питань.

Законодавство Болонського процесу (Велика хартія університетів 1988р., Лісабонська конвенція 1997р., Сорбонська декларація 1998р., Болонська декларація 1999р.), обумовлене політичною і соціально-економічною інтеграцією Європи, має єдину мету – гармонізувати та уніфікувати систему вищої освіти в країнах Європи задля підвищення ефективності функціонування єдиного ринку праці. Розробка єдиної стратегії в сфері вищої освіти безумовно відповідала і відповідає економічним інтересам європейців. Ці зміни не оминули і юридичну професію, яка за своєю сутністю здебільшого має «національний характер». Згодом оформлюється поняття «європейська юридична освіта», що передбачає створення спільногоНавчального плану, в якому акцентуються транснаціональні елементи в національній правовій освіті, відмічаються різноманіття, диверсифікація та індивідуалізація навчання, передбачається поглиблена

вивчення історії, філософії права, соціології права, а також права в його соціально-політичному контексті.

Входження України в єдиний європейський освітянський простір – явище позитивне і історично вмотивоване. Однак сліпе копіювання, введення нового заради нового може шкодити вітчизняній освітянській сфері. Виконання вимог Болонського законодавства не може бути самоціллю. Аналіз ступеня входження України в Болонський процес свідчить, що найбільшого результату на сьогоднішній день досягнуто в провадженні дворівневої моделі освіти (бакалаврат, магістратура), а щодо змістового наповнення на сьогоднішній день ми маємо певні непорозуміння. Питання про зміст юридичної освіти в нових умовах повернув освітянську спільноту до одвічного спору між прихильниками ліберальної та утилітарної моделі. Ліберальна модель зародилася ще в часи античності і розглядає освіту як соціальний інститут, який зберігає, збільшує, передає знання, незалежно від того, який на них попит в даному суспільстві. Утилітарна виникає в пізнньому середньовіччі унаслідок поглиблення професіоналізації соціуму і розглядає освіту як навчання ремеслу, передачу практичних навичок. Зміни, що відбуваються у вищих навчальних закладах України, свідчать про віддання переваги прагматичному, утилітарному підходу до юридичної освіти. Розглядання юридичної освіти виключно з прагматичних позицій зумовлює вилучення з навчальних планів гуманітарно-соціальних дисциплін, максимальне скорочення та переведення на стан другорядних тих дисциплін, що покликані формувати світоглядні основи професійної діяльності. Встановлення курсів за вибором унеможливлюють отримання знань деякими студентами з етики, естетики, економічної теорії, логіки, релігієзнавства, історії політико-правових вчень тощо. Прагматичний підхід до юридичної освіти приводить до забуття того, що вища освіта, окрім придбання професійної кваліфікації, виховує і формує особистість, остаточне становлення якої й відбувається у студентські роки. Сьогоднішня практика запровадження вибору дисциплін є недосконалою, бо під такий вибір потрапляють дисципліни, якіaprіорі націлені на формування загальнокультурної бази студента, на формування світогляду, системи цінностей, орієнтації на дотримання в професії ідеалів та норм моралі. Без обов'язкового вивчення студентами-юристами таких дисциплін їх майбутня діяльність перетвориться на «ремесло стряпчих».

Становлення української державності, побудова громадянського суспільства та правової держави вимагають інтеграції в європейське і світове співтовариство, в тому числі і в освітянській сфері. Однак, залучаючи іноземний досвід, необхідно виходити із власних традицій та реалій. Історія розвитку юридичної освіти свідчить, що з XIX століття, з утворенням Харківського, Київського, Одеського та ін. університетів, підготовка юристів набуває значення державної справи. Згідно з Університетським статутом 1804 р. в університетах юридичні факультети формувались як «відділення

моральних і політичних наук», що було доказом особливого значення моральної підготовки майбутніх правників, політиків, державних діячів. Загальнотеоретичні правові знання викладалися невід'ємно від загальнокультурних та моральних питань. Вивчення історії права, устрою державних справ, кримінального права, приватного права, вивчення судових справ супроводжувалося особливою увагою до виховання обов'язку сумлінно служити суспільству. Традиція вітчизняної університетської юридичної освіти при розробці навчальних планів приділяла увагу ідеї формування загальної культури, різносторонньої підготовки фахівця. Специфічною особливістю системи юридичної освіти було створення теоретичного фундаменту у вигляді філософії права, якій надавалася виховна роль, бо одним з її завдань було осмислення права в етичному контексті. В подальші часи це дозволило виокремити з філософії права етичну складову права і перетворити її в самостійну галузь науки. Безумовно, акцентування етичної складової права с часом стає ознакою власної освітянської традиції, що закономірно, оскільки зумовлено менталітетом українського народу. Отже, вітчизняна система вищої юридичної освіти завжди відзеркалювала національні моральні і культурні цінності унаслідок реалізації світоглядної і виховної функцій права.

Право в усі часи відзеркалювало певні цінності та формально закріплені ціннісні характеристики, тому і сьогодні визнає пріоритетними цінності, яким надається статус загальнолюдських. Якщо ми визначаємо як нагальне завдання – розбудову правової держави, то відповідно до цього й необхідно реформувати юридичну освіту. Правова держава це устрій, в якому забезпечується верховенство закону, непорушність основних прав і свобод людини, захищається непротивоправні інтереси особистості, створюються умови для самореалізації кожної людини як активної та творчої індивідуальності. Саме це визначає, в якому напрямку має розвиватися юридична освіта, оскільки реалізувати все означене без юристів категорично неможливо. Отже сучасна система юридичної освіти постає потужним фактором побудови правової держави і громадянського суспільства.

Постає питання: який юрист нам потрібен? Потрібен юрист висококваліфікований, здатний виконувати свої обов'язки згідно зі статусом юриста; потрібен юрист-особистість, який володіє всією палітрою фундаментальних знань і зможе розв'язувати найскладніші та різноманітні питання в нових соціально-економічних та політичних умовах; потрібен юрист з творчим і оригінальним мисленням, який здатен розуміти й утілювати в житті принцип пріоритету загальнолюдських цінностей; потрібен юрист бездоганний в моральному відношенні. Проте реалії сьогодення свідчать, що ми маємо чимало представників юридичних професій, що зовсім не відповідають переліченим ознакам, відзначаються не тільки правовим, а і загальним безкультур'ям, малограмотні не лише в професійних питаннях, а і з позиції загальної світоглядної підготовки, здатні на аморальні і навіть зло-

чинні дії. Тому вбачається невідкладною модернізація підготовки правників. Виходячи з визначення освіти як процесу виховання і навчання людини в інтересах особистості, суспільства, держави, орієнтованого на збереження, вдосконалення і трансляцію культури новим поколінням, юридична освіта має бути спрямована на виховання і навчання фахівців, здатних забезпечити стабільний соціально-економічний і духовний поступ країни. Вся система юридичної освіти не може бути зведена до механічного накопичення суттєвих знань та навичок, до засвоєння певного набору інформації в області законодавства. Сучасна юридична освіта потребує не стільки диференціації на галузі знань, скільки інтегрування наявних знань для отримання нових навичок. Необхідно забезпечити якісно новий зв'язок суттєвих знань з філософськими, теоретико-історичними, суспільствознавчими науками, що створить єдину світоглядну основу.

Окремо необхідно підкреслити вивчення майбутніми юристами теорії моралі. Етичне знання традиційно є невід'ємною складовою юриспруденції. Негативні реалії сучасного життя обумовили те, що образ юриста нерідко асоціюється з байдужістю, формалізмом, відвертим кар'єризмом, бюрократизмом тощо. Багато прикладів, коли «бліскучий спеціаліст» із масштабним набором професійних здібностей і окремих професійно важливих якостей, але при повній відсутності твердого морального стрижня, може бути не просто не корисним державі і суспільству, а реально загрожувати їм. Значна частина професійно важливих якостей етично нейтральна, тому для реалізації свого призначення юриста необхідні тверді моральні принципи й настанови. Отже, вивчення етики в межах юридичної освіти, формування морально-ціннісних орієнтацій надасть особистості юриста сталості і завершеності. Етику в вищих юридичних навчальних закладах необхідно викладати з урахуванням специфічних умов професійної діяльності, знання з юридичної етики мають бути органічно вплетені в систему професійної підготовки, інтегровані з іншими спеціальними дисциплінами.

Професія юриста належить до таких, де високий рівень моральності передує професіоналізму. Втім, сьогодні ми спостерігаємо, як єдиній дисципліні, що націлена на формування людяності, патріотизму, моральної відповідальності перед суспільством, поваги до своєї професії та усвідомлення її моральної значущості, не надається відповідної уваги в межах наповненості навчальних програм юридичних вузів. Безумовно, повертання високого статусу професійній етиці, вивчення теорії моралі, опанування студентами моральних зasad професійної діяльності в межах вищої освіти не вирішить кардинальних проблем нашого суспільства, проте це створить підґрунтя для вирішення їх в подальшому.

Список літератури: 1. Суценко В.М. Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу // Вища школа. – 2005. – № 5.

2. Фіолевський Д. Про місце і роль професійної етики в юридичній освіті / Тези доповідей та наукових повідомлень. – 2001. 3. Фіолевський Д. Актуальні проблеми юридичної освіти. – Право України. – 2004. – № 2.

Надійшла до редколегії 25.10.2011.

УДК 008 (477)

Л.В. АНУЧИНА, канд. філос. наук, доц., НУ «ЮАУ ім. Я. Мудрого»,
Харків

В.Г. ГРИЦАНЕНКО, засл. худ. України, доц., ХДАК, Харків

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СВІТОВОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються проблеми розвитку світової та національної культури в умовах сьогодення.

В статье рассматриваются проблемы развития мировой и национальной культуры в современных условиях.

The article deals with the problems of world and national culture in modern conditions.

Одне із найскладніших явищ в історії світової культури культура Новітньої доби. Її доля пов'язана з соціальними потрясіннями, жорстокими світовими та локальними війнами, революціями, національно-визвольними рухами тощо. Наслідком цього стало відштовхування на узбіччя, на периферію духовних основ життєдіяльності, посилення утилітарних настроїв, спрямованість на тотальне руйнування «старого» як «застарілого». Так, в Україні знижується значущість християнських цінностей, які довгий час були фундаментом духовного світу суспільства. Вони поступаються місцем новим цінностям, позбавленим любові, честі, гідності, милосердя та інше.

Українська культура вступає на шлях інтеграції, активної взаємодії зі світовими культурами. У свою чергу, світову культуру визначає утвердження і поширення європоцентризму, який набуває світове визнання (за походженням і своєю суттю європейські цінності, норми, стиль та спосіб життя претендують на загальнолюдське значення). Водночас світова культура не відмовляється від етноцентризма (етнос, як раніше, орієнтується на пріоритет власних цінностей, традицій, настанов, прагне підвищення значущості національної культури). Кожна національна культура в сучасному світі спрямована на опанування здобутків інших культур і підвищення власного внеску у світову культуру. Разом з тим, не важко помітити загрозу утривання феноменальності національної культури і поширення космополітизму.

Відомо, що становлення світової культури як цілісності базувалося на культурному плюралізмі, який передбачав повагу і підтримку всіх існуючих культурних систем. Плюралізм базується: на забезпеченні рівності різних культур, визнанні значення їхньої взаємодії, взаємопілкування, на переосмисленні уявлень про культурну єдність суспільства, відмову «інтегрувати» різні етнічні групи в домінуючу культуру, оскільки це зумовить перетворення їх культур на «невідрізнену» частку домінуючої культури.

Сучасний світ характеризує невпинне зростання ролі науки і техніки в результаті чого створено розвинуте індустріально-інформаційне суспільство. Одним із наслідків цього став розрив гармонійного зв'язку людини з природними основами життя, вищими цінностями цієї людини є панування над природою нарощування технологічного та наукового потенціалу. Природа стає об'єктом людської діяльності, об'єктом експлуатації, до того ж експлуатації необмеженої.

Технократизм спричинив відчуження – перетворення різних форм людської діяльності та їх результатів в самостійну силу яка панує над людиною і стає ворожою для неї. Відчуження зумовлює безсилия особистості перед зовнішніми виявами життя, формує уялення про безглаздя людського існування, спрямовує на неприйняття панівної системи цінностей, затверджує почуття самотності, веде до втрати індивідом власного «Я».

Ознакою часу є й іррелігійність. Заперечення Бога стало фундаментом ставлення до всього сущого як до засобу вирішення сухо практичних завдань.

Сьогодні у світі помітна тенденція до зміни знання інформації. Знання перестало бути безперечною цінністю, і в процесі трансформації знань, які орієнтується, перш за все, на розуміння, в уніфіковану знеособлену інформацію яка орієнтована на вживання і використання. Це веде до значного зниження творчого потенціалу людини.

Безумовною особливістю сучасного світового та національного культурного життя є інтенсивність та динамізм, внаслідок чого за життя одного – двох поколінь відбувається масштабні зміни не тільки в економіці, політиці, суспільних структурах тощо, а і в ціннісних орієнтирах, у змістовних пріоритетах життя. Незнаний раніше темп життя, швидкості пересування та поширення інформації почали сприйматися як норма, як звичайна ознака культури. Але динамізм культурних процесів, на жаль, має негативні наслідки: він затмарений духовною і душевною пустотою, моральним зубожінням.

Однією з головних тенденцій сучасності стала глобалізація. Найбільш масштабно і очевидно процес глобалізації виявляється в культурі. Ключовим питанням культурної глобалізації є проблема уніфікації національних культур та збереження їх розмаїття. Активізація процесу інтернаціоналізації демонструє як його позитив (поширення культурного діалогу), так і негатив (можливість утрати культурної самобутності). Глобалізація як процес інтеграції людства в складну планетарну систему підготовлена по-

передньою історією людства, а сьогодні від її ходи залежить майбутнє земної цивілізації та культури. Вона спричинила величезну кількість проблем різноманітного порядку: соціального – демографічні, міжетнічні, релігійні тощо; соціально-політичного – проблеми війни та миру, тоталітаризму, тероризму та інш.; економічного – проблеми бідності, нестачі продуктів харчування, виснаження невідновлюваних природних ресурсів тощо; соціально-біологічного – пияцтво, СНІД, наркоманія, тощо; духовно-морального – падіння загального рівня моралі, поширення культу насильства, затвердження аморальності як норми життя та інш.

В умовах загострення цих проблем поступово іде процес формування людини, яка орієнтована на споживання, стандартизована, egoїстична, агресивна, ознакою якої є примітивність мислення, посередність, вузькість інтелектуального обрію, впевненість в тому, що вона має право на привласнення всього здобутого попередніми поколіннями. Така людина оточує себе продукцією масової культури, орієнтована виключно на її споживання, організує конвеєрний процес виробництва псевдо-культурних цінностей. Останні являють собою «товар для вживання» і спрямовані на релаксацію, розвагу.

Головними прикметами ціннісних орієнтацій стає націленість на формування «щасливої свідомості» та апеляція до людських інстинктів. Стереотипний характер культури, експлуатація питань зрозумілих, повсякденних, їхня гнучкість та всепроникливість зробили ці зразки доступними населенню кожної країни глобалізуючого світу. Прагнення максимально швидко та гнучко реагувати на зміни культурних орієнтирів, на швидкоплинні потреби і запити перетворило масову культуру у «поводиря» сучасної людини. Отже, сьогодні спостерігаємо не просто експансію культури, яка виникає на тлі глобалізації, а руйнацію нею національної ідентичності, національної культури різних народів та держав. Ці обставини обумовили потреби в необхідності захисту національної культури.

Глобалізація, інформатизація, демократизація, панування масової культури знаходять свій відбиток в культурі України. Вона функціонує в передумовах інтелектуального і технологічного прориву, поширення зв'язків з усім світом. Водночас більш помітним стає процес руйнування української традиційної культури, присутність в ній ознак провінційності, склонності до калькування тощо.

Проблема модернізації культури, подолання відчуття її другорядності, штучного заповнення її простору зразками іноземних культур та інш. є сьогодні найактуальнішими для України. Деморалізація «розкультурення», знедуховлення та знеособлення поширюються в українському суспільстві. Для нього небезпечною є не тільки розповсюдження зразків масової культури а її абсолютизація, агресивний тиск на все, що не відповідає її стандартам. Іншими словами, загрозою українській культурі виступає некритичне ставлення до масової культури, що створює ситуацію відмови від власної історії, традицій, веде до втрати власного «Я» нації.

Ще одним негативним явищем в Україні є маргіналізація суспільства а також посилення космополітичних тенденцій, нехтування національними інтересами.

Місце і роль України в сучасній геополітичній ситуації суттєво змінилася за останні два десятиліття. Традиційно вона посідала порубіжне місце між Сходом і Заходом, була причиною політичних суперечок, у складних умовах виборювала право на власну державність. Сьогодні вона прагне модернізуватися відповідно до викликів ХХІ століття. Проте, вхід України в світовий простір, що невпинно глобалізується, динамічно розвивається, живе за законами інформаційного суспільства, неповинен привести до відмови від власного культурного обличчя. Тільки за умов збереження та збагачення культурної спадщини, історичних традицій Україна зможе змінити свій авторитет і здобути гідне місце у світовому культурному просторі.

Список літератури: 1. Білоус О.Г. Глобалізація та національна стратегія України. – К.: 2001. 2. Бірюкова М.А. Глобалізація: інтеграція і диференціація культур // Філософ. науки. – 2000, № 4. – С. 33-42. 3. Горський В.С. Глобалізація культури як проблема України. – Наукові записки. Том 20. – С. 74-81. 4. Шейко В.М. Культура. Цивілізація. Глобалізація (кінець XIX – початок ХХІ століття). – Харків: 2001.

Надійшла до редколегії 31.10.2011.

УДК [305+392.3+331:347+340.141](477)

B.B. МАЛКОВ, аспірант, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Київ

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ТРАДИЦІЇ НАЙМИТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОКУЛЬТУРІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У даній статті розкривається значення гендерних уявлень у звичаєво-правових відносинах наймання другої половини XIX – початку ХХ століття. Автор досліджує заняття, соціальні ролі та статуси наймитів і наймичок досліджуються крізь призму гендерних стереотипів української традиційної культури.

В статье раскрывается значение гендерных представлений для обычно-правовых отношений найма второй половины XIX – начала XX веков. Автор исследует занятия, социальные роли и статусы наемных рабочих и работниц сквозь призму гендерных стереотипов украинской традиционной культуры.

This paper reveals the significance of gender ideas for the customary law institute of wage labour in the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries. The author studies occupations, social roles and positions of men and women labourers in the light of gender stereotypes of Ukrainian traditional culture.

Звичаєво-правовий інститут наймитування є складовою частиною традиційної культури українського села другої половини XIX – початку ХХ століття. На функціонування даного інституту в народній культурі чинили вплив багато факторів, серед яких і гендерні уявлення та відносини тогочасних селян. Тож вивчення гендерного аспекту традиції наймитування дає змогу краще розкрити сутність та особливості побутування звичаєво-правових відносин найму, а також висвітлити суттєві характеристики традиційної народної культури в цілому.

Мета даної статті: виявити особливості гендерних уявень та їх значення у функціонуванні звичаєво-правового інституту наймитування в українському селі другої половини XIX – початку ХХ століття.

Особливості жіночої та чоловічої найманої праці дореволюційного українського селянства привернули до себе увагу ще тогочасних дослідників народного побуту. П. Єфименко, П. Іванов, А. Овсянніков, П. Русовим, Є. Святловський, М. Сумцов та інші зібрали значний та матеріал з цього питання та здійснили перші спроби осмислення наймитської праці у статевовіковому вимірі [6; 9; 13; 18; 19; 20; 22]. У радянський час, залучивши тексти наймитських пісень, В. Білецька охарактеризувала побут робітників, взаємовідносини наймита і хазяїна, приділила увагу гендерному аспекту звичаєвого інституту наймитування [1; 2]. Вагомі дослідження побуту сільськогосподарських робітників належать О. І. Луговій [12] та А. Я. Поріцькому [15; 16; 17]. Серед сучасних наукових праць гендерний аспект трудових традицій висвітлено Г. Горинь [4], Н. Жмуд [7] та О. Кісь [10; 11], зокрема дослідниці торкаються питань визначення і дотримання народних настанов щодо «чоловічого», «жіночого» та «спільногоділа». Дослідниця трудових традицій Українських Карпат Н. Дуда визначає перелік робіт, які мали виконуватися чоловіками чи жінками, простежує зміни в селянських уявленнях і господарській практиці щодо цього поділу, відзначає вторинність вікового поділу праці в порівнянні зі статевим. Основа традиційного поділу праці вбачається передусім у народних уявленнях та віруваннях і меншою мірою у господарських потребах і фізичних можливостях. Дослідниця вивчає вплив виконуваних робіт на становище жінки в сім'ї та громаді [5, с. 95-102].

Для тогочасного селянського господарства характерна доволі сурова гендерна диференціація праці. Внаслідок гендерної диференціації господарсько-виробничих функцій у сім'ї, сфера жіночої компетенції охоплювала насамперед побутові обов'язки, переробку сільськогосподарської сировини, а також відповідні ділянки рільництва і тваринництва, допоміжних господарських занять. Більшість жіночих робіт виконувались у межах дому та поблизу нього. Існували сутто жіночі, в тому числі колективні роботи – одягніки, понаволки, лущіння кукурудзи, валькування хати [10, с. 12-14]. Чоловіча сфера діяльності була поза межами двору. Чоловічій поведінці приписували мобільність та активність на противагу статичності й пасивності жінки.

Коли хлопець ставав парубком, у справах родинних чи господарських з ним вже обов'язково радились і зважали на його поради [7, с. 79]. У власній сім'ї чоловік мав бути головою і здійснювати загальне керівництво справами, в тому числі й економічними. Він же зазвичай представляв своє домогосподарство у зовнішніх відносинах (із громадою, владою). Водночас дружина голови сім'ї не тільки виконувала якісь роботи, але й давала привід, тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх. По смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім'ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків [21, с. 332-333, 281-282].

Гендерні ролі традиційного українського суспільства проявляються у функціонуванні заробітчанських артілей. Існували артілі, які складалися лише з самих чоловіків або з самих жінок, а також й змішані. Так, в тих артілях, де крім жінок були й чоловіки, жінки ніколи не обирались старостами. Жінки на керівні посади обиралися тільки в жіночих артілях (як дорожніх, так і виробничих) [17, с. 74]. Різними були й обов'язки старости-чоловіка та керівниці артілі. Жіночі артілі очолювалися досвідченою заміжньою літньою жінкою, яка мала не тільки опікуватись працевлаштуванням усіх учасниць артілі, а й зібрати по закінченні робіт всіх дівчат та доставити їх додому. Дівчата могли відправитися у відхід у складі артілі, яку очолювала досвідчена заробітчанка. Доволі самостійними у питанні відходництва були вдови з малолітніми дітьми. Жінки йшли в найми разом зі своїми чоловіками [15, с. 104-105].

Обов'язок «кухаря», як правило, виконувався членами артілі почергово, і тільки тоді, коли він виконувався жінкою, цей обов'язок ставав своєрідною спеціальністю. Відмінності російських артілей від українських були в тому, що в українських «кругах» жінки складали доволі значний відсоток. При цьому існував розподіл трудових обов'язків: чоловіки були косарями, в той час як жінки займалися «гребовицею», в'язкою снопів та складанням їх в скирти та копи [13, с. 106; 9, с. 148].

Чоловіча праця вважалася більш придатною там, де потрібні були розміряні і водночас значні за кількістю прикладеної сили дії. Жіноча праця асоціювалася із нервовістю та збудженістю, швидкістю і спритністю в руках. Тому дослідники на основі гендерних стереотипів народної культури, вважали, що жіноча праця продуктивніша у жниварстві, в'язанні снопів, гребовиці, а також на прополюванні та копанні буряків, в той час як чоловіча – у косінні, піднятті важкого, метанні скирт [20, с. 198].

Відмінності між чоловічим та жіночим наймитуванням проявлялися і в територіальному розрізі. Жінки наймалися близче до домівки, зрідка виходивши за межі повіту або губернії, тоді як чоловіки переважали у далеких відходах [16, с. 96-97; 6, с. 546-548].

Про абсолютне переважання чоловіків над жінками й дітьми, залученими до відхожого промислу, можна судити на основі даних Чернігівсько-

го губернського статистичного комітету. Так, 1897 року з сіл Чернігівщини вийшли більше 94 тисяч чоловіків, 15 тисяч жінок та 7500 дітей [19, с. 264]. А. Поріцький наводить статистичні дані [15; 17], за якими у наймах перебувало більше чоловіків, аніж жінок, і переважна більшість з останніх наймалася на місці, а не у відході. Ці статистичні дані підтверджують і результати дослідження О. Кісі гендерних уявлень українського селянства, за якими чоловікам приписувалася більша активність і її реалізація поза межами власної сім'ї й двору, а жінкам приписувалася пасивність і прив'язаність до свого помешкання й родини. Саме пануванням традиційних гендерних стереотипів у селянському середовищі і доцільно пояснювати наведені вище статистичні дані.

Важливим для визначення становища чоловіків, жінок та дітей у наймах є тогочасний поділ робітників в залежності від віку та статі на «повних робітників» і «напівробітників». При цьому як тогочасні, так і сучасні дослідники подають різні вікові межі дляожної категорії та різне розуміння трудових обов'язків та трудового внеску повних та напівробітників. У більшості відомих авторові згадок жінки зараховувалися до напівробітників, та / або вказувалося, що вони отримували половину платню чоловіків, менше за повного робітника. Хоча є й свідчення, що жінки зараховувалися до повних робітників [14, с. 52]. Тим не менш дослідники, торкаючись теми оплати праці, наголошують на тому, що платня жінок-робітниць є значно нижчою за платню повного робітника, підкріплюючи це конкретними показниками. Судячи з них, не завжди напівробітник в буквальному сенсі отримував половину платні повного робітника. Важливо відзначити, що діти та жінки, які однаково зараховувалися до напівробітників, отримували за статистичними даними різну платню (жінки отримували більше за підлітків) [18, с. 178; 6, с. 549, 554; 13, с. 106; 20, с. 198; 17, с. 73]. За даними І. Десятнікова, жіноча праця протягом кінця XIX – початку XX століть розцінювалася у 60-70 % від чоловічої, а оплата праці підлітків становила 50-70 % оплати праці дорослого чоловіка [4, с. 50]. Цікаво, що підлітки при оформленні паспортів для відходу на заробітки давали писареві хабар, щоб він зазначив їх у паспорті старшим, аніж вони є, і таким чином підлітки піднімали ціну на свою працю [14, с. 58]. Це може свідчити про усвідомлення своєї нерівноправності і намагання її уникнути. Жінки з очевидних причин до таких хитрощів вдаватись не могли. Тож у цілому, категорія напівробітників, до якої відносили жінок, являла собою неповноцінних робітників у порівнянні з чоловіками, які мали повну робочу силу.

Уявлення про коло робіт, відмінності в територіальних та часових можливостях відлучення від домогосподарства у відповідності до статі людини безпосередньо впливали на сферу сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, умови їх праці та платню, обсяг їх обов'язків та прав, можливості реалізації своєї робочої сили. Так, чоловіки, які йшли у відхід, мали бути вправними робітниками, фізично міцними, сильними і витрива-

лими. Йдучи на літні заробітки, чоловіки отримували можливість заробити значні гроші. При цьому молоді, неодружені, великосімейні, дужі чоловіки були спроможні заробити більше, аніж чоловіки, які не могли відірватися від власного господарства, малосімейні, похилого віку, фізично слабкі. Соціальні очікування відносно чоловічого наймитування передбачали не тільки задоволення поточних потреб власного господарства у коштах, але і відновлення, зміцнення та розширення його [1, с. 14; 3, с. 685; 6, с. 534-535; 20, с. 186-188].

На Гуцульщині догляд за худобою на полонинах (випасати, піклуватися нею взагалі, доїти, виробляти сир тощо) був справою чоловіків. У 20-х роках ХХ століття по всій Україні пастухування було однією з найважливіших робіт селянських хлопчиків, починаючи із наймолодшого віку. Саме вони випасали худобу у своєму сімейному господарстві, така допомога дітей дуже цінувалася. Коли у сім'ї не було дитини, ці обов'язки покладалися на діда. В цілому ж, доглядати за худобою – це переважно чоловіча робота [8, с. 53, 98].

Серед жінок, які йшли у відхід, переважали незаміжні, порівняно більше заміжніх було серед тих, хто йшов у найми недалеко від дому. Наймитування жіноцтва було обтяжене прив'язаністю до хатнього господарювання. Дівчата почувалися себе в цьому плані вільніше за молодиць. Заміжні жінки могли йти у відхід разом із чоловіком і дітьми.

Жіноча праця широко застосовувалася в строковій і ще більше в поденній формі на плантаціях цукрових буряків. Копка буряків була найманою роботою виключно для жінок і дівчат З одного боку, так звані «бурякові жнива» давали селянам значний заробіток, що мало б підвищувати статус жінок у сім'ї як таких, що приносять до неї кошти. Але дослідники народного побуту відзначають і специфічно негативний вплив буряківництва на селянське жіноцтво у двох напрямах: «псування здоров'я жінок через роботу в холодні осінні дні, від чого вони часто хворіють, і псування їх чести розпусними прикажчиками» [22, с. 103]. Останнє ж для селянської дівчини було фактично вироком, який обумовлював її соціальне падіння в селянські громаді. Поширеним був жіночий найм на хатню роботу. Такий негативний вплив вірогідно закріпився і на рівні народних уявлень.

Праця наймичок цінувалася порівняно низько, що виражалося і в рівні платні, і в залишковому принципі їх наймання. Зневажливе ставлення до жіночої праці має обернений бік у невисокому рівні обов'язків робітниці перед наймачем [16, с. 96-100; 12, с. 109-110; 20, с. 186-189]. В цілому жінка мала менші можливості реалізації своєї робочої сили. На відміну від чоловіка її гендерна роль не передбачала активності поза межами сімейного господарства. Тож йдучи у найми, жінка або змушеня була нести подвійний тягар, або занедбувала на користь наймитування свої обов'язки господині дому, дружини й матері, які були ключовими у її гендерному сценарії.

На соціальному статусі наймитів позначався їх відрив від свого оточення, родини, батьків, громади і перебування серед чужих людей. Спілка кровно близьких між собою людей, об'єднаних спільною порукою й моральною підтримкою мала величезне значення для особистості. Заробітчанство на чужині мало негативні наслідки як для наймитів, так і для наймичок, але становище жінки в наймах було далеко гіршим, аніж чоловіка, який мав більше фізичних сил та стійкості [2, с. 59-60]. Вважалося, що відхід молоді у найми негативно впливав на моральний стан як дівчат, так і хлопців. Однак для наймичок такий погляд набував вагоміших негативних наслідків, оскільки ставив під сумнів дівочу честь; наймитування вводило дівчину в «славу» [1, с. 39].

Отже, гендерні стереотипи традиційної культури українського селянства стосовно ролі чоловіків і жінок у сімейних, громадських та трудових відносинах відігравали значну роль у звичаях наймитування. У звичаєво-правових відносинах наймання ці стереотипи впливали на сфери сільськогосподарського найму чоловіків та жінок, можливості реалізації своєї робочої сили, умови праці та платні, обсяг прав та обов'язків, закріплювали за жінкою становище неповноцінного робітника у порівнянні з чоловіком, а також визначали становище наймитів у сім'ї та громаді.

Список літератури: 1. Білецька В. Заробітчанські пісні / Віра Білецька. – Х.: ДВУ, 1930. – 63 с. 2. Білецька В. Жіночі наймитські пісні / Віра Білецька // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Т. IX.: Праці етнографічно-етнологічної секції. – Вип. 2. – Х., 1930. – С. 59-78. 3. Горинь Г. Концепти «Земля» і «Праця» у системі духовних вартостей і життєвих настанов українського селянина / Ганна Горинь // Народознавчі Зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 683-689. 4. Десятников І.В. Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку ХХ ст. / І. Десятников // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – Вип. 13: Історичні науки. – Т. 26. – С. 48-52. 5. Дуда Н.М. Трудові традиції українців Карпат кінця XIX – початку ХХ століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Н. Дуда / Український державний лісотехнічний університет. – Львів, 1998. – 178 с.; 6. Ефименко П.С. Отход крестьян из Харьковской губернии / Петр Ефименко // Харьковский календарь на 1885 г. – Харьков: Тип. Губ. земства, 1884. – С. 509-565; 7. Жмуд Н.В. Етнічні стереотипи статевого виховання молоді / Н. Жмуд // НТЕ. – 2003. – № 3. – С. 78-82. 8. Заглада Н. Побут селянської дитини: матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада // Матеріали до етнології. – Вип. 1. – К., 1929. – 260 с.; 9. Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Петр Иванов. Сборник ХИФО. – Т. 17. – Харьков: Типография «Печатное дело», 1907. – С. 148-155; 10. Кісь О.Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку ХХ ст.: гендерні аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Оксана Кісь. – Львів, 2002. – 20 с.; 11. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX – початку ХХ ст. / Оксана Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: Зб. наук. праць. – К.: Стилос. – 1999. – С.49-55. 12. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму / О. Лугова. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с. 13. Овсянников А.Н. Географические очерки и картины / А. Овсянников. – Т. 2: Малороссия. – СПб.: Тип. А. М. Котомина, 1880. – 460 с. 14. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) /

В. Пашук. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 188 с.

15. *Поріцький А.Я.* Дорожні артілі сільськогосподарських робітників України кінця XIX – поч. XX ст. / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1958. – № 4. – С. 100-105; **16.** *Поріцький А.Я.* З сімейного побуту сільськогосподарських робітників доби капіталізму / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 96-101. **17.** *Поріцький А.Я.* Землеробські заробітчанські артілі на Україні / Анатолій Поріцький // НТЕ. – 1957. – № 2. – С. 67-76.

18. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7: Малороссия / Под ред. В.П. Семенова. – СПб., 1903. – 517 с. **19.** *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии. – Т.2. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1899. – XI, – 377, 327 с. **20.** *Святловский Е.* Материалы по вопросу о санитарном состоянии русского крестьянства. Медико-топографическое описание Волчанского уезда Харьковской губернии (Дисс. докт. медицины) / Е. Святловский. – Харьков: Тип. Губ. правления, 1887. – 312 с.

21. *Сироткин В.М.* Обычное право и правовые представления / Владимир Сироткин // Українцы. – М.: Наука, 2000. – С. 327-340. **22.** *Сумцов М.Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків: Вид-во «Атос», 2008. – 558 с.

Надійшла до редколегії 17.11.2011.

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ

УДК 811.1

А.А. БАДАН, канд. фіол. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків
О.М. ГОЛІКОВА, доц., НТУ «ХПІ», Харків

ТЕАТР АНГЛІЙСЬКИХ МІНІАТЮР ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ ВУЗУ

У статті розглядається студентський англомовний театр як новітня методика подолання утруднень у формуванні комунікативної компетенції студентів. Спираючись на попередній педагогічний досвід, автори доводять ефективність цієї педагогічної методики. Розглядаються усі етапи впровадження цієї методики на практиці.

В статье рассматривается студенческий англоязычный театр как новейшая методика преодоления трудностей в формировании коммуникативной компетенции студентов. Опираясь на предыдущий педагогический опыт, авторы доказывают эффективность этой педагогической методики. Рассматриваются все этапы внедрения этой методики на практике.

This article describes the Students English Theatre as a new methodology of overcoming the difficulties in the communicative competency forming. Using previous pedagogical experience as a background the authors prove the pedagogical methodology efficiency. All the stages of the methodology implementation are described.

Сьогодні багато дослідників займається розробкою методики навчання усному мовленню. Проте загалом вони визнають, що формування умінь реального спілкування іноземною мовою в межах літературно-філософської чи загальнокультурної тематики стає можливим лише на завершальному етапі навчання у вузі. Це цілком зрозуміло, адже таке спілкування передбачає відповідний рівень спеціальних знань, зіткнення різних точок зору, напружену розумову діяльність учасників діалогу. Відповідно виникає питання: що може бути попереднім етапом навчання відповідному спілкуванню? А разом з цим питанням інше: чи можна прискорити процес

виходу мовної особистості на цей найвищий рівень спілкування іноземною мовою?

В сучасній методиці існує тенденція, яка припускає ознайомлення студентів з літературно-художніми творами, а також самостійний аналіз мовного матеріалу, активний пошук необхідних засобів мовного самовиразу. В цьому випадку процес навчання наближається до загальної логіки наукового пізнання і тому може надати значний повчальний і розвиваючий ефект. Природно припустити, що в ході навчання при цілеспрямованому формуванні комунікативної компетенції мовна взаємодія студентів все більше наближається за основними характеристиками до природного спілкування на мові, що вивчається. Цей процес, на наш погляд, може бути значно прискорений, якщо студент: 1) ознайомлений із загальними закономірностями процесу усного мовного спілкування; 2) усвідомлює ступінь невідповідності своєї мовної поведінки вимогам і закономірностям реального мовного спілкування і знає, що і як треба робити, щоб зменшити цю невідповідність; 3) має можливість знайомитись з автентичними мовними зразками, на прикладі яких можна побачити як загальні властивості динаміки комунікації, так і особливості окремих висловів.

Ми вважаємо, що ці положення якнайповніше можуть реалізуватися на основі використання шляху навчання, який включає наступні етапи.

1. Викладач будь-яким прийомом організує мовну взаємодію студентів. Основна мета цього етапу – визначити ступінь невідповідності мовних висловів студентів умовам реального спілкування; при цьому повинен переважати тип взаємодії «студент – студент».

2. Викладач розмовляє із студентами про специфіку спілкування на загальнокультурні теми та про основні характеристики розвиненої мовної особистості. Він намічає основні шляхи і способи усунення невідповідності висловів студентів існуючим закономірностям мовної взаємодії. При цьому переважає тип взаємодії «студент – викладач».

3. Студенти знайомляться з автентичним мовним матеріалом (зразком художнього твору) та виконують завдання, спрямоване на вдосконалення своєї мовної компетенції. Тут на передній план виступає взаємодія «студент – учебний матеріал».

4. Студенти беруть участь в імітації реальних діалогів або монологів в межах загальнокультурної парадигми, при чому вони накопичують певний досвід мовного спілкування з використанням засобів мови, що вивчається. Тут домінує тип взаємодії «студент – студент», але вона відбувається вже на більш якісному рівні, ніж на першому етапі.

Ця методика є прийнятною як під час мовної підготовки майбутніх фахівців з іноземних мов, так і професіоналів в інших сферах. Кафедра ділової іноземної мови та перекладу НТУ «ХПІ» вже більше десяти років впроваджує в життя методику навчання мовній компетенції, що організує зусилля студентів і викладачів навколо постановки театральних вистав на

іноземній мові. Разом з викладачами кафедри студенти проходять усі вищезазначені етапи: від вибору твору, його прочитання й аналізу до втілення цього твору у вигляді монологів і діалогів справжньої театральної вистави.

В останні роки в англомовних дослідженнях особливостей опанування іноземної мови термін «комунікативні стратегії» використовується для позначення переважно тих випадків, коли йдеться про подолання комунікативних утруднень. Загалом стратегії користування мовою під час говоріння розподілено на дві великі групи. Перша група пов'язана з успішним перебігом всього процесу, а друга включає в себе різні шляхи подолання відсутності у розпорядженні мовця певних елементів і пошуку заміни цим мовним елементам. Стратегії другої групи мають назву «компенсаторні».

Стратегії першої групи (тобто пов'язані з успішним перебігом процесу комунікації) систематизував Р. Елліс [5:176-180]. Він наводить модель формування мовлення, яка включає програму планування, програму артикулювання і моторну програму з поділом перших двох програм на більш дрібні складові. При цьому враховується зворотній зв'язок між програмами планування та артикулювання. Відповідно до цих двох програм і класифікуються стратегії, що використовуються далі у навчанні.

Р. Елліс розмежовує тих, кого навчають іноземній мові, на дві групи: так звані «планувальники» та «коректувальники». Цей розподіл ґрунтуюється на наведеній вище моделі породження мовлення. Отже, «планувальники» діють повільно, але правильно, адже вони ретельно планують кожну складову висловлювання перед тим, як перейти до артикулювання. На відміну від цього, друга група – «коректувальники» – здійснюють планування тільки частково, поелементно переходячи до артикулювання, тому вони діють швидко, з меншими паузами, але їм необхідно більше контролювати себе чи звертатися до компенсаторних стратегій.

Р. Елліс розглядає кілька підходів до визначення поняття «комунікативні стратегії» (КС) і пропонує власну дефініцію КС як частини комунікативної компетенції користувача мовою, яка є постійно усвідомлюваною та служить меті заміщення тих планів мовлення, з якими не може впоратися той, кого навчають іноземній мові. Комунікативні стратегії відрізняються від стратегій оволодіння іноземною мовою тим, що вони пов'язані з пошуком негайної відповіді на питання, яке виникло у процесі спілкування іноземною мовою. В той же час стратегії оволодіння іноземною мовою пов'язані з довгостроковим вирішенням проблеми.

Виділяють наступні групи КС: стратегії перефразування (апроксимація, словотворчість, підміна описом); стратегії переносу (буквальний переклад, переключення кодів); стратегії уникання (відхилення від теми, відмова від продовження висловлювання).

Елліс наводить розгорнуту і логічно послідовну типологію КС, що спирається на відомі класифікації того часу і підsumовує їх. Він розглядає: *стратегії редагування* первісного плану висловлювання, тобто спроби зняти виниклу проблему за допомогою відмови від певної складової своєї комунікативної мети; *стратегії досягнення мети*, що функціонують у тих випадках, коли учень вирішує зберегти первісний задум висловлення і шукає для цього засоби компенсації відсутніх чи невідповідних ресурсів (застосовує компенсаторні стратегії) зі своєю пам'яті. Компенсаторні стратегії можуть бути некооперативними, коли учень намагається самостійно впоратися із проблемою, що виникла, і кооперативними, коли в рішенні проблеми допомагає співрозмовник.

Більшість сучасних дослідників включають у дефініцію КС три компоненти: проблемність, усвідомленість і цілеспрямованість (див., напр., роботу [2]). Проблемність полягає в тому, що перед використанням певної КС той, кого навчають іноземній мові, повинний насамперед усвідомити, що він зустрівся з проблемою в комунікації, яку йому необхідно розв'язати. Усвідомленість пов'язана з тим, що учень розуміє не тільки наявність проблеми, але і те, що він щось робить для її розв'язання. Цілеспрямованість включається в дефініцію КС тому, що учень контролює можливі шляхи вирішення проблеми і робить свій вибір щодо того, який із шляхів дасть бажані результати.

Моделювання спонтанної комунікації у драматичних виставах під час навчання іноземній мові допомагає створити ситуацію спілкування іноземною мовою, яка наближена до реальних життєвих ситуацій та спонукає учнів до розв'язання проблем, що виникають в ході цієї ситуації. Крім того, сценічне втілення автентичного матеріалу певним чином нейтралізує різницю між учнями двох груп, визначених Еллісом, адже спілкування ґрунтуються на заздалегідь сприйнятому та обробленому мовленнєвому (літературному) матеріалі. Але в той же час можливість імпровізації допомагає учням звільнити свої навички негайного реагування на комунікативне завдання, яке щойно виникло.

Театральна вистава моделює ситуацію реального спілкування, але при цьому вимагає багаторазове відтворення того самого діалогу або монологу, що сприяє відпрацюванню КС різних типів (у тому числі з опорою на більш впевненого партнера).

Серед основних цілей навчання англійської мові за професійним спрямуванням окремо стоїть навчання вмінню вчитися, «спрямоване на розвиток здатності студентів ефективно користуватися навчальними можливостями, створеними навчальними ситуаціями» [1:7] та покликане розвивати самостійність студентів у навчальній та професійній сферах. Соціокультурна компетенція також зазначається як невід'ємний компонент змісту програми навчання іноземних мов. Ця компетенція спрямована на «розвиток розуміння й тлумачення різних аспектів культури і мовної по-

ведінки у професійному середовищі, сприяє розвитку вмінь, характерних для поведінки в різних культурних і професійних ситуаціях та реагування на них» [1:8].

Тобто перед викладачем іноземної мови стоять завдання більш глобальне, ніж просто навчити говорити, писати, читати іноземною мовою та сприймати її на слух, але й навчити стратегіям пошуку необхідної інформації та прогнозування, обробки інформації та її презентації у потрібній формі, а також навчити студентів розуміти різницю у ключових цінностях, переконаннях та поведінці в українському культурному середовищі та європейському або американському культурному середовищі.

Оскільки культура тісно пов'язана з літературою, ми вважаємо доцільним ввести факультативне вивчення автентичної художньої літератури країн, мова яких вивчається, шляхом створення певного осередку, а саме студентського театрального клубу – Театру англійських мініатюр. Перед студентами тут стоять завдання – обрати оригінальну п'єсу англійською мовою та розіграти її на сцені. Отже процес починається з критичного читання – сприйняття інформації та її аналізу на основі попереднього досвіду. В свою чергу, аналіз тексту передбачає вчитування, розкладання на частини (власне аналіз) та обов'язкове сприйняття тексту як єдиного цілого (синтез), тобто розуміння того, що текст як єдина сутність – це щось набагато більше, ніж проста сукупність його частин. Більш того, деякими дослідниками висловлюється думка, що навіть навчати граматиці слід через текстовий рівень, рівень вищий за рівень речення, який зазвичай обирають для цієї мети. Тобто через граматику досягається набуття навичок комунікації в межах певного стилю [4:26]. Таким чином, у процесі попереднього обрання п'єси учні набувають три ключові компоненти КС: проблемність, усвідомленість і цілеспрямованість.

Деякі дослідники відзначають, що навчання мові через літературу донедавна було несправедливо забуте [3:32], але в останні роки воно знову набуває широкого розповсюдження. Дослідники називають ряд причин, серед яких найважливішими є такі: автентичні художні тексти містять велику кількість соціокультурної інформації, вони надають приклад мовної творчості, а також ставлять перед студентами цікаві проблемні ситуації, що є невід'ємним компонентом розвитку критичного мислення.

У програмі розвитку кафедри ділової іноземної мови та перекладу НТУ «ХПІ» на період до 2012 року передбачено ряд заходів, спрямованих на підвищення рівня участі студентської молоді у щорічному конкурсі театральних вистав англійською мовою і посилення ефективності університетської освіти шляхом популяризації комунікативної компетенції англійською мовою та розширення діяльності Театру англійських мініатюр.

Окрім навчання іноземній мові, Театр є тим педагогічним осередком сьогодення у вузі, який дає можливість культурного і активного відпочинку через поза аудиторне спілкування з однолітками, і не тільки свого курсу

чи потоку. Поруч із зазначеним, це могутній інструмент педагогічного впливу викладача, який керує цим процесом. Виграють усі: студенти, педагоги і батьки студентів (зрозуміло, чому).

Вищезазначене дозволяє, з нашої точки зору, розглядати Театр англійських мініатюр як одну із стратегій подолання комунікативних утруднень під час вивчення іноземної мови.

Список літератури: 1. Бакаєва Г.Є., Борисенко О.А., Зусенок І.І. Програма з англійської мови для професійного спілкування. – К.: Ленвіт, 2005. – 119 с. 2. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитар. ун-та, 2000. – 348 с. 3. Afshin Parsi. Can literature be used as a content for test material? // IATEFL 2004. – Р. 32-33. 4. Grzegorz Spiewak, Marta Rosinska. A/The grammar of text, or towards a grammar of style// IATEFL 2004. Liverpool Conference Selections/ ed. by Alan Pulverness. (University of Kent, 2004) – 176 p. – Р. 32-33. 5. Widdowson H.G. Preface // Scovel th. Psycholinguistics. – Oxford University Press, 1998. Р. IX- XII.

Надійшла до редколегії 18.10.2011.

УДК 37.015.4

Е.А. ПЕТУТИНА, канд. филос. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков
Т.И. ЗВЕРЕВА, вед. инж., НТУ «ХПИ», Харьков
В.Д. ВАСИЛЕНКО, инж., НТУ «ХПИ», Харьков

ИЗМЕНЕНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ АБИТУРИЕНТОВ (По результатам социологического исследования НТУ «ХПИ» 2005-2010 гг.)

У статті розглядається динаміка ціннісних орієнтацій абітурієнтів НТУ «ХПІ» за результатами соціологічного дослідження, яке проводилось впродовж 2005-2010 pp. соціологами кафедри етики, естетики та історії культури. Робиться висновок про значний вплив на формування цінностей майбутніх спеціалістів університетського середовища.

В статье рассматривается динамика ценностных ориентаций абитуриентов НТУ «ХПИ» по результатам социологического исследования, которое проводилось на протяжении 2005-2010 гг. Делается вывод о значительном влиянии на формирование ценностей будущих специалистов университетской среды.

This article considers the value orientations dynamic of students in NTU «KhPI» in consequence of sociological research that was taking a place during 2005-2010 years. We can make a conclusion that in university surroundings take place the significant influence on the value formation of the future specialists.

Происходящая в Украине социокультурная трансформация, актуализирует исследования динамики ценностных ориентаций в обществе и его отдельных социальных группах. Интерес социологов к изучению данной проблемы четко проявился еще в конце XX ст., и сейчас он только возрастает, что обусловлено значимостью ценностных предпочтений различных социальных субъектов не только в трансформации всех сфер жизни общества, но и в самой его структуре.

В условиях социально-экономических и политических изменений, происходящих в стране, особенно трудно приходится молодежи с ее не сформировавшимся мировоззрением, подвижной системой ценностей. Бездуховность и ею порожденное потребительское, эгоистическое отношение к жизни ведут к развитию у многих молодых апатии, безразличия к себе и другим, что угрожает потерей нравственного здоровья нации.

Одной из актуальных задач высшего образования в условиях развития информационного общества в Украине является формирование системы ценностных ориентаций студентов, которая знаменует становление будущего специалиста как активного субъекта социальной деятельности.

Ценностные ориентации – одна из важнейших составляющих структуры сознания и самосознания личности. Будучи отражением ее фундаментальных социальных интересов, они выражают субъективную общественную позицию студента, его мировоззрение и нравственные принципы. Они во многом определяют духовный стержень молодого человека, поскольку выражают его отношение к миру и к самому себе, оказывают влияние на направленность и содержание социальной активности, выступают ведущим каналом усвоения духовной культуры общества, превращения ее ценностей в стимулы и мотивы поведения.

При изучении динамики ценностного сознания будущих специалистов следует учитывать несколько факторов.

1. Данная социальная группа по характеру своей жизнедеятельности близка к интеллигенции, поэтому важно рассматривать студенчество как резерв формирования гуманитарно-технической элиты, и, соответственно, высшую школу – как главный канал такого формирования и, следовательно, как один из важнейших субъектов социально-культурной трансформации.

2. Динамичность и относительно высокий уровень организованности студенческой молодежи делает эту группу достаточно привлекательной для разного рода идеологов и политиков, которые пытаются активно ее использовать в сомнительных политических играх.

3. Демографические и интеллектуальные характеристики студенчества делают его одной из наиболее ресурсоемких общественных групп.

В ходе исследования, проведенного социологической лабораторией кафедры этики, эстетики и истории культуры НТУ «ХПИ» в 2005-2010 гг., абитуриентам была предложена шкала ценностей, которые необходимо было оценить по четырехбалльной шкале: 4 – «ценно», 3 – «не очень цен-

но», 2 – «совершенно не ценно» и 1 – «затрудняюсь ответить». Рассчитанный индекс значимости – $1 \leq I \leq 1$ отражал степень актуальности каждой ценности для респондентов.

Первое место по значимости в 2010 и 2007 гг. занимает *семья*. В 2009-2008, а также 2006-2005 гг., в системе ценностей абитуриентов она была на втором ранговом месте.

Среди основополагающих жизненных ценностей абитуриентов – *здравье*. В современном обществе оно является фактором стабильности, показателем цивилизованности граждан и уровня их общей культуры. В 2010 г. – здоровье на втором ранговом месте. В 2005-2006 и в 2008-2009 гг. данная ценность занимала первое место.

Такая ценность, как *интересная профессия*, в 2010 и 2006 гг., на третьем месте. Значимость данной ценности возросла по сравнению с 2007-2009 гг., когда она занимала седьмое (2007 и 2009 гг.) и восьмое (2008 г.) места.

В числе приоритетных ценностей молодежи – *реализация способностей*, значимость которой имела тенденцию к снижению в 2005-2006 гг., а также в 2009-2010 и росту – в 2006-2008 гг.

Пятое ранговое место в 2010 г. заняла такая ценность, как *свобода*. Рост ее значимости для абитуриентов наблюдался с 2006 по 2008 гг. Однако в дальнейшем наметилась тенденция ее падения.

Весьма значимой ценностью, согласно результатам исследования, многие респонденты считают *карьеру*. В 2010, 2008 и 2007 гг., данная ценность занимала шестое место.

На седьмой ранговой позиции в 2010 и в 2006 гг., находится такая ценность, как *общение*. С 2005 по 2006 и с 2009 по 2010 гг. наблюдался спад значимости данной ценности для респондентов, хотя с 2006 года по 2008 гг. отмечался ее рост.

В 2010 г. *знания* заняли восьмое ранговое место в системе ценностей абитуриентов. Этот показатель является минимальным по сравнению с аналогичными за шесть предшествующих лет исследований.

Показатель значимости для респондентов такой ценности, как *любовь* в 2005-2006 гг. и 2008-2010 гг. стабильно занимает девятое ранговое место. В 2007 г. данная ценность находилась на восьмой позиции.

По данным исследования, значимость *материального благополучия* для абитуриентов имеет тенденцию к снижению: ранговая позиция данной ценности с пятого места в 2005 г. переместилась на десятое в 2007-2008 гг. и 2010 г.

Одиннадцатое ранговое место среди ценностей 2010 г., как и в 2006-2008 гг., занимает *интересный отдых*. По сравнению с 2009 г. значимость данной ценности также снизилась.

Лишь двенадцатое место среди ценностей абитуриентов 2010 г. занимает *нравственность*. А ведь ценностные ориентации именно в ситуа-

ции нравственного выбора являются опорными критериями принятия личностью жизненно важных решений. В 2006, 2008-2009 гг. она находилась на той же позиции. В 2005 и 2007 гг. нравственность была менее значима для абитуриентов, находясь на четырнадцатом месте.

Стабильность общества занимает тринадцатое ранговое место в 2010 г., как и в 2006 и 2009 гг. В 2008 г. данная ценность находилась на пятнадцатом месте, а в 2005 и 2007 гг. – на одиннадцатом и двенадцатом соответственно. Показатель значимости общественной стабильности снизился в 2010 г. относительно показателя 2009 г.

Общественная важность профессии как ценность для абитуриентов 2010 г. занимает четырнадцатую ранговую позицию. Значение данной ценности для респондентов из года в год снижается.

Настораживает то, что наименее значимыми для абитуриентов являются **творчество, ценности мировой культуры и гражданская активность**. Они занимают соответственно 15, 16 и 17 ранговые места. Причем, творчество занимает пятнадцатое место в 2007, 2009 и 2010 гг., ценности мировой культуры – шестнадцатое место с 2007 по 2010 гг., гражданская активность – семнадцатое место с 2006 по 2010 гг.

Таким образом, анализ результатов пятилетнего социологического исследования свидетельствует о том, что ценностные ориентации будущих специалистов с течением времени претерпевают изменения.

Самыми важными для абитуриентов являются традиционные ценности – семья и здоровье. Далее по значимости следуют ценности, отражающие такую жизненную позицию студенческой молодежи, как индивидуализм – интересная профессия, реализация способностей, свобода, карьера, общение, знания, любовь, материальное благополучие, интересный отдых. Завершают ценностный ряд – творчество, ценности мировой культуры и гражданская активность. И это уже негативная тенденция, которая подтверждается результатами различных исследований последних лет.

Общество внесло в жизнь молодежи проблемы, которые не переживали их родители – безработицу, расслоение на бедных и богатых, неуверенность в завтрашнем дне, попрание традиций и авторитетов. Требования системы высшего образования во многом расходятся с реалиями жизни. И если сегодняшний студент не сможет сделать свой осознанный выбор в мире новых ценностей, то каким же он станет творцом, специалистом, наставником, родителем. В молодежной среде отмечается опасное снижение силы мотивации ценностей, связанных с духовным развитием личности (в противовес ценностям социального удовлетворения). Все это свидетельствует о сложности и неоднозначности процесса формирования системы ценностных ориентаций у современной студенческой молодежи, что, несомненно, обусловлено новизной социальных условий.

Противоречие между развивающимся самосознанием личности молодого человека и степенью готовности общества принять его и способ-

ствовать его дальнейшему становлению как специалиста – одно из наиболее фундаментальных социальных противоречий, сопряжённое со стремлением к сохранению общественной стабильности и в то же время к постоянному самообновлению. А последнее во многом зависит от того, насколько учитываются реальные потребности и интересы молодёжи.

Список литературы: 1. Богомолов С.И. Инженер ХХI века – самая гуманная специальность на земле. – Х., 2000. – 184 с. 2. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М., 1986. – 349 с. 3. Інженер ХХІ століття: особистість і професіонал в світі гуманізації та гуманітаризації вищої технічної освіти / За заг. ред. М. Добрускіна. – Х., 1999. – 512 с. 4. Каган М.С. Философская теория ценности: университетский курс лекций // М.С. Каган. Избр. тр. в 5 т. – СПб, 2007. – Т. 2. – 675 с. 5. Коршунов А.М. Познание и деятельность. – М., 1984. – 379 с. 6. Романовський О.Г. Підготовка майбутніх інженерів до управлінської діяльності. – Х., 2001. – 312 с. 7. Современная западная социология. Словарь. – М., 1990. – 432 с.

Поступила в редакцию 18.10.2011.

УДК 159

О.В. КУЗЬМЕНКО, канд. пед. наук, доц., НТУ «ХП», Харків
Н.Б. РЕШЕТНЯК, канд. екон. наук, доц., НТУ «ХП», Харків

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ НА СЕМІНАРСЬКОМУ ЗАНЯТТІ

В статті здійснюється аналіз дидактичної теорії семінарського заняття. Обґрунтовується доцільність подальшого дослідження педагогічної ефективності цієї форми навчання.

В статье осуществляется анализ дидактической теории семинарского занятия. Обосновывается целесообразность дальнейшего исследования педагогической эффективности данной формы обучения.

The didactic theory of student seminar is analyzed in the paper. The further research on efficiency of this pedagogic method is stipulated.

Важливою умовою ефективності навчального семінару є **комунікативний тренінг**. Необхідність у ньому випливає з низки хиб комунікативної культури студентів, які знижують продуктивність їхньої спільної пізнавальної діяльності. Так, чимало з них відчувають труднощі під час створення ситуації навчального спілкування. Іноді в тимчасовій навчальній групі панує атмосфера розгубленості: студенти не знають, як почати навчальну взаємодію. Частина з них відчуває певну незручність у спілкуванні з одногрупниками, що не належать до числа друзів. Назвіть тоді, коли

комунікабельні студенти вступають у діалог, вони роблять це на інтуїтивному рівні, що в деяких випадках знижує інформаційну цінність спілкування. Недостатньо, як правило, розвинене в них й уміння включатися в ситуацію навчальної взаємодії, що виражається трьома основними моментами. Перше. Іноді студенти суттєво змінюють зміст семінарської дискусії: підготувавши заздалегідь певне повідомлення, вони чекають зручного моменту, щоб позбутися «заготовки». Зазвичай таке включення в комунікативну ситуацію не сприяє «живому» діалогу і тягне за собою підміну логічної тези дискусії. Трапляється, що студенти включаються у спілкування, не уточнивши значення понять, що обговорюються. В результаті дискусія нерідко переходить у сугубо термінологічну площину. Друге. Досить безцеремонно «втрутитись» у щирий, відвертий діалог, учасники семінару мимохідь зупиняють його. У третьому випадку, усвідомлюючи свою недостатню комунікативну підготовку, студенти усуваються від участі в навчальному колективному спілкуванні і намагаються відповісти викладачеві після семінару або ж писати реферати [1].

Розповсюджена ще одна хиба комунікативної культури студентів – невміння слухати співрозмовника, що нерідко проявляється в трьох ситуаціях. Перша: почувши початок фрази й витлумачивши по-своєму думку виступаючого, студент зустрічною реплікою заважає йому висловитись. У другому випадку, навпаки, студент індиферентний у розмові, а відтак довго думає над відповіддю, часто відповідаючи невлад. Таким чином, якщо в першій ситуації студентові не вистачає терпіння, то в другій – відсутнє вміння активно слухати. Інформація тут сприймається пасивно: реципієнт не використовує прогностичної властивості мислення, не налаштовує себе на різні смисли, які може містити повідомлення. Третя ситуація: будучи водночас рецензентами і опонентами, студенти зазвичай не намагаються виявити у висловлюваннях доповідача раціональне зерно і прагнуть лише до руйнації його доказів. Іноді вони впадають у протилежну крайність. Невисока ефективність деяких семінарів пояснюється тим, що студенти не завжди вміють визначати головне в повідомленнях співрозмовників. Наприклад, на семінарі з історії другої світової війни вони часто захоплюються обговоренням подробиць дипломатичних переговорів. Семінарське заняття про «епоху» М. Хрущова нерідко «тоне» в інформації про «кукурудзяну епопею» та екстравагантну поведінку цього діяча. В запалі дискусії студенти дорікають одне одному неуважність до певних аспектів навчального матеріалу, які об'єктивно не відіграють значної ролі. Ця «біла пляма» в комунікативній культурі студентів тісно пов'язана з іншими: лише окремі з них свідомо прагнуть робити нотатки під час семінарської дискусії й уміло це роблять. Чимало студентів не бачать у цьому смислу, а ті, що за наполяганням викладача починають конспектування, нерідко фіксують другорядний матеріал [2]. Істотною проблемою семінарських занять варто визнати невміння багатьох студентів логічно мислити, переконувати спів-

розмовників у своїй правоті. Лише окремі з них можуть розповісти про основні закони формальної логіки, зробити опис способів доведення, охарактеризувати логічну структуру дискусії. Деякі студенти не уявляють чітко, що саме необхідно доводити або спростовувати і самі ж нарікають на те, що «розмова стрибає» з одного аспекту проблеми на інший.

Недостатньо сформовано у студентів уміння ввічливо, з дотриманням етичних норм, відстоювати свою точку зору. Так, практично ніхто із них не знає про існування коректних і заборонених прийомів дискусії. Іноді в пошуках істини вони переходят від оцінювання доказів опонента до характеристики тих або інших негативних сторін його особистості. Словниковий запас дискутуючих, як правило, небагатий. Переконуючи опонента, студенти часто підмінюють логічні аргументи посиланням на відомого вченого або педагога. Для молодіжної дискусії характерна надмірна емоційність, трапляється, що «переможені» після семінару сваряться з «переможцями». З цього випливає необхідність у ще одному важливому комунікативному вмінні – пом'якшувати конфлікти та напругу в процесі спілкування, зокрема, дискусійного.

Комунікативний тренінг, як засіб підвищення ефективності семінарського заняття, може відбуватися в трьох напрямах. Одним із них є одночасне інструктування всіх студентів групи про важливість наукової організації дискусійного спілкування, необхідність набуття та розвитку комунікативних умінь. Звертається також увага на недостатність стихійного за своєння цих умінь для успішної участі в семінарі. Повідомляється про загальні рекомендації, які сприяють ефективній дискусії: не варто сперечатися без особливої потреби; суперечка повинна мати свій предмет, ясний і незмінний; припускається певна спільність вихідних позицій для забезпечення взаєморозуміння; необхідно знати логічні та етичні норми дискусії; варто прагнути не до перемоги за будь-яку ціну, а до істини. Другим напрямом тренінгу є індивідуальна робота зі студентами. Кожен із них отримує пам'ятку з переліком найбільш важливих для нього умінь, рекомендаціями про способи й прийоми їх формування. Засвоєння інформації пам'ятки відбувається під контролем та за допомогою викладача, зокрема в процесі співбесід. Третій напрям діяльності викладача – робота з тимчасовими навчальними групами. Тут моделюються типові для семінару комунікативні ситуації, опрацьовується регламент семінарських дискусій. При міром, кільком сильним студентам однієї й тієї ж групи пропонують обговорити мікропроблему даного семінару. Іншим членам групи доручається письмово фіксувати комунікативні вади діалогу. Потім проводиться спільній аналіз спілкування, в якому бере участь викладач [4].

Ще одна умова ефективності семінарського заняття – **читацький тренінг**. Його мета – навчити студенів раціонально читати семінарську літературу. Несформованість такого вміння в багатьох з них значною мірою знижує ефективність їхньої навчальної взаємодії. Читацький тренінг може

відбувається в двох напрямах. Перший. Студентам розповідається про психолого-педагогічний сенс раціональною читання, його зміст, прийоми та способи формування. Вони знайомляться з моделлю «ідеального читача». Другий напрям роботи полягає в оволодінні студентами алгоритмом роботи з текстом. У цьому випадку вони працюють індивідуально або в тимчасових навчальних групах, де обговорюють результати пізнавальної діяльності. Спочатку студенти готують себе до роботи з книгою, аналізуючи за допомогою спеціального питальника її назгу, заголовки розділів, знайомлячись з методичним апаратом книги. В процесі цієї діяльності вони повинні викликати в себе стан чекання певної інформації, припустити, яке вона має значення. Викладач враховує, що подібна попередня розумова діяльність сприяє виділенню головного в тексті. Далі студенти здійснюють уявний діалог із текстом: виявляють приховані в ньому питання, припускають імовірні відповіді й, продовжуючи читання, перевіряють свої здогади. Перед ними ставиться завдання виявляти текстові проблемні ситуації, розбирати приклади, використовуючи наявні знання. Викладач бере до уваги: чим інтенсивніша робота студентів із текстом і різноманітніші прийоми, що ними застосовуються, тим вища не тільки вірогідність успішного виділення головної думки, а й ефективного запам'ятовування його змісту.

Після закінчення «діалогу» з текстом студенти приступають до підсумкової роботи з ним: складають план, аналізують прочитане загалом. Педагог враховує, що розуміння головної ідеї тексту, як правило, відбувається по закінченню читання. Береться до уваги також те, що активне читання зазвичай приводить до загострення комунікативної потреби студентів. Далі спільно підводяться підсумки роботи [2].

Наступна умова ефективності семінару – *педагогічно доцільний підхід викладача до оцінювання роботи студенів*. Питання критерію оцінювання семінарської діяльності студента в дидактиці спеціально не досліджувалося і накопичений досвід роботи досить суперечливий. Особливо багато нез'ясованого виникає у викладача під час підведення підсумків семінарудиспуту. Тому подальший виклад буде мати швидше характер роздумів, аніж методичних рекомендацій. Існує думка: оцінюючи знання, необхідно виходити з рівня засвоєння навчальною матеріалу. Такий підхід видається занадто загальним стосовно семінару – багатої за педагогічними можливостями форми навчання, за якої одночасно розв'язуються різноманітні навчально-виховні завдання. Кожне з них в умовах конкретного заняття може бути першочерговим. В одному випадку педагог прагне насамперед розвивати уміння самостійно пізнавати світ, у другому – вдосконалювати розумові операції. Важливим є й завдання вивчення прийомів аргументування, відправцювання навичок спілкування тощо. Отож, засвоєння тієї чи іншої інформації є провідною метою далеко не на всіх уроках-семінарах.

Стверджують також, що оцінку треба ставити за активність студента під час семінарської дискусії. Деякі методисти уточнюють: необхідно та-

кож враховувати зміст виступів, характер поставлених запитань. Подібний підхід навряд чи можна вважати розв'язанням проблеми оцінювання. Колективна дискусія – лише логічне продовження, як правило, досить об'ємної і різноманітної самопідготовки студентів. Спочатку вони читають рекомендовану літературу. Без цього неможлива підготовка якісного плану або тез тексту, а це – значною мірою обумовлює продуманий виступ, а також адекватне сприймання, розуміння і запам'ятовування змісту повідомлень одногрупників. Студенти працюють з бібліотечним каталогом, відвідують консультації, створюють творчу продукцію – доповіді, реферати, рецензії. Вони виконують обов'язки лідерів або консультантів тимчасових навчальних груп, соціологів, експертів, координаторів. Було б педагогічно неправильно, обмежуючи поняття «семінар» рамками навчального заходу в класі, не враховувати все це. Іноді заперечують: активність студентів на семінарі сама по собі відображає якість їхньої самопідготовки – не виступив, значить не досить сумлінно готувався. Загалом це так, однак досвід свідчить, що подібна залежність має місце далеко не завжди. Буває, що студенти, які напружено готовалися до дискусії, в ході її виявляють несподівану пасивність. Свою поведінку вони пояснюють по-різному: «не знав, як почати виступ», «розгубився, коли треба було швидко відповісти», «товариши говорять красиво, а я ні». Перше пояснення вказує на несформованість важливого комунікативного вміння включатися в ситуацію спілкування. У другому випадку йдеться про особливості нервової системи. Третя відповідь наштовхує на думку про занижену самооцінку студента. Спільною для всіх трьох ситуацій причиною його пасивності цілком може бути брак досвіду участі в семінарських дискусіях. Зрештою студент може погано почуватися або бути чимось прикро вражений. З іншого боку, в будь-якій групі є студенти, які задають тон не через старанність в опрацюванні літератури, а завдяки своїй загальній поінформованості і комунікабельності. Як об'єктивно оцінити роботу тих чи інших студентів, якщо орієнтуватися, головним чином, на їхню активність у дискусії? Як бути, якщо на семінарі з історії студент відстоює доцільність методів сталінської «суцільної» колективізації або обґруntовує перевагу тоталітарних політичних режимів?

Можна дати викладачеві деякі поради, які певною мірою сприяють розв'язанню проблеми об'єктивізації педагогічної оцінки. Уже перед початком підготовки до першого семінару, доцільно продіагностувати інтелектуальні та практичні уміння студентів. А для цього запропонувати:

- 1) прочитати і письмово переказати параграф підручника;
- 2) підготувати план прочитаного;
- 3) законспектувати матеріал двох-трьох параграфів підручника;
- 4) написати анотацію науково-популярної статті.

Продукти навчальної діяльності студентів можна оцінювати таким чином: «повно-неповно», «точно-неточно». Ці та подібні дані доцільно зафіксувати в «семінарському» зошиті, який ведеться викладачем для ко-

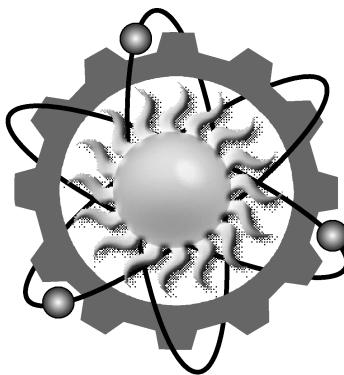
жної студентської групи окремо. Після чергового семінару він поповнюється новими даними. Маючи вихідну та поточну інформацію про стан пізnavального інструментарію студента, викладач зможе порівняти його сьогоднішні навчальні показники з учоращніми. Вдаючись до такої методики, педагог повинен пояснити її сутність студентам, які, як відомо, люблять порівнювати результати своєї роботи [5]. Готовуючись до першою семінару, студент мусить завести свій «семінарський» зошит. Його розворот розподіляється на кілька колонок. У першу записуються положення лекцій або пояснень викладача, до другої – самостійно здобута інформація, а в третю – думки, які виникли під час семінарської дискусії. В окремий розділ студенти записують індивідуальні поради викладача. Такий зошит допомагає впорядкувати інформацію і є ефективним засобом підвищення самодисципліни студента. Для того, щоб «сфотографувати» зміст навчального спілкування на семінарі, можна запропонувати студентам здати плани й конспекти виступів. Якщо підготувати для проведення семінару студента-координатора, то з'явиться можливість робити записи або протоколювати обмін думками. У протоколі доцільно виділити колонки: «висловлювання», «запитання», «відповідь», «репліка», «примітки». Наступного дня після семінару варто попросити студентів заповнити рейтнг-листки, в яких вони вмотивовано оцінити роботу одногрупників. Семінар є помітною подією в навчально-виховному процесі. На ньому бувають присутні колеги. Їх можна попросити записати найбільш складні моменти дискусії. Після заняття варто провести з колегами експрес-нараду, яка даст змогу подивитися на роботу студентів «збоку». Необхідно зазначити, що використання на семінарі відеокамери або диктофона в багатьох випадках знижує комунікативну активність студентів [7].

Нерідко від викладача вимагають проаналізувати на семінарі роботу кожного студента й поставити оцінки. Складність цього, безумовно важливого, педагогічного завдання полягає не тільки у відсутності часу. Процес спілкування педагога зі студентами на семінарі досить складний. Викладач одночасно знаходиться ніби в кількох психологічних площинах: взаємодіє з окремим студентом, з тимчасовою навчальною групою, до якої той входить, із постійною студентською групою в цілому. Всі ці суб'єкти пізnavальної діяльності роблять свій внесок у розв'язання провідної проблеми семінару і чекають диференційованої оцінки своєї роботи. Такий аналіз під час семінару практично неможливо здійснити. Крім того, за педагогічно правильної організації семінарського заняття на ньому встановлюються особливо довірливі стосунки між викладачем та студентами. Останні часто говорять те, чого не сказали б у ході традиційно побудованого семінару. Під час вдалої дискусії вони перебувають у стані емоційного піднесення, інколи просять продовжити заняття. Викладачеві в цій специфічній обстановці здається нелогічним займатися розглядом помилок і виставленням неоднакових оцінок. Тому під час семінару дос-

відчені викладачі переважно використовують парціальну оцінку: «молодець», «цікаве питання», «сьогодні тобі все вдається» тощо. Однак, завершуючи заняття, вони зазвичай не аналізують роботу кожного студента і не ставлять фіксованих оцінок. Це робиться в найближчі дні, коли перші враження відійдуть на задній план і з'явиться можливість спокійно зважити всі нюанси. В останні хвилини семінару досвідчені викладачі називають студентів, які мають найбільший приріст пізнавальної самостійності, характеризують його. Недоліки роботи окремих студентів в аудиторії не розбираються. Подібна практика, приносячи деяку користь упевненим у собі, завдає психологічної шкоди боязким, сором'язливим студентам. Не варто забувати, що семінар, передбачаючи в кожному виді пізнавальної діяльності студентів значну частку творчості, не дуже пов'язується з традиційними методами педагогічного контролю. Індивідуальні невдачі доцільно проаналізувати разом зі студентом в обстановці, де викладач виступить не контролером, а доброчесним порадником. Наприкінці семінару необхідно відзначити аспекти навчальної теми і провідної проблеми, яким не було надано належної уваги. Це буде домашнім завданням. Іноді на цьому етапі розглядаються типові логічні помилки і порушення етики суперечки. Творчі викладачі залучають до оцінної діяльності студентів. Їм, наприклад, пропонується порадитися в групах і відповісти на запитання типу: що на семінарі сподобалося найбільше?; як зробити заняття цікавішим? Часто виникає надзвичайно корисний обмін думками. Однак організовувати такий діалог варто лише тоді, коли стосунки педагога й студентів мають стійкий позитивний характер [6].

Список літератури: 1. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с. 2. Гранік Г.Г., Бондаренко С.М., Копцевая О.А. Когда книга учит. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с. 3. Кузьменко О. П'ять проблем уроку-семінару // Рідна школа, 1996. – № 5/6. – С. 72-75. 4. Паламарчук В.Ф. Як виростити інтелектуала. – Тернопіль: «Навчальна книга – Богдан», 2000. – 152 с. 5. Прокопенко І.Ф., Євдокімов В.І. Педагогічна технологія. – Харків: Основа, 1995. – 105 с. 6. Форми навчання в школі / За ред. Ю.І. Мальованого. – К.: Освіта, 1992. – 160 с. 7. Чередов І.М. Формы организации учебной работы в средней школе. – М.: Педагогика, 1987. – 168 с.

Надійшла до редколегії 24.10.2011.

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 113 / 119: 504]: 001. 8: 001.18

Н.Б. ГОДЗЬ, канд. филос. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харьков

ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКОЛОГИИ С ПОЗИЦИИ ФИЛОСОФИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФУТУРОЛОГИИ В ДАННОМ КОНТЕКСТЕ

Данной статьей мы продолжаем анализ предмета «экология» исходя из позиций философии. Автор поддает анализу разработку в методологии ближайших перспектив современных научных исследований в области экологии с позиций философского анализа. Показано видовое разнообразие научных работ, посвященных исследованиям в контексте философско-экологической и прогностико-футурологической тематики. Автором затрагивается проблема междисциплинарности данных исследований. Предлагается ввести в научный оборот термин «Экологическая футурология».

Запропонованою статтею ми продовжуємо аналіз предмету «екологія» виходячи з позицій філософії. Автором піддається аналізу розробка у методології близьких перспектив сучасних наукових досліджень в царині екології з позицій філософського аналізу. Наводиться широкий спектр наукових праць присвячених дослідженням у контексті філософсько-екологічної та прогностико-футурологічної тематики. Авторка торкається проблеми міждисциплінарності означеного кола досліджень. Пропонується ввести до наукового використання термін «Екологічна футурологія».

Given article we continue the analysis of the subject «ecology» coming from position philosophy. The author will end to the analysis of the development in methodologies of the nearest prospects of the modern scientific studies in the field of ecologies with position of the philosophical analysis. It is shown aspectual variety of the themes. The Author is touched problem inter-disciplinary present investigations. It is proposed carry in scientific turn term «Ecological futurology».

Актуальность проблемы. Несмотря на изменения в окружающей среде и в собственной природе человека, которые вносились на протяжении существования человечества и природы, исходя из наличия в человеке биологических и социальных детерминант поведения, его жизненная среда и принцип существования остаются неизменными и строго лими-

тированными. Зависимость от природных факторов сначала двигала метод познания к преобразованию окружающей действительности, и лишь достигнув определенного ментального и технологического уровня (в его структуре и биологического, химического), человечество в плотную подошло к началу понимания проблемы становления будущего природной и социальной среды через принципы сохранения самой среды и принципы коэволюции [см. 2, 8, 9, 15]. Обстоятельства складывались таким образом, что гораздо продолжительнее на арене практических и научных интересов стоял вопрос выживания и развития самого человечества, перспективных и «полезных» с точки зрения потребления человеком сельскохозяйственных культур и видов. Сложности существования биоценозов с обедненным видовым составом, либо вообще с сельскохозяйственной монокультурой в плотную стали исследоваться приблизительно в начале двадцатого века. Развитие последствий человеческих технических и агрокультурных действий приводят к динамичному расширению и видоизменению самого предмета экологии. Предстоит задача соблюдения органической слитности философских, научных принципов. Таким образом, исследование предмета экологии, исходя из позиции философии, приобретает новый смысл и реализуется не только в рассмотрении новых перспектив и направлений данной дисциплины, но и ее практической реализации в стратегиях будущего самой цивилизации и природы.

Анализ исследований и публикаций. Вопросами экологического характера, а также их философской направленности занимались М.И. Будыко, Т.В. Гардаращук, В.Ю. Некос, В.С. Крысаченко, Т.В. Наумова, Б.Б. Дондокова. Вопросам взаимоотношений человек – природа посвящено исследование Т.Т. Андреевой, их кризисный характер исследовал О.А. Базалук. Не утрачена научная ценность идей, изложенных в свое время В.Гейзенбергом. До сих пор важным является изложение и оформление предмета экология, созданное Д.Н. Кашкаровым. Направление биологизма в философии и его задач мы находим также в работе Ю.М. Хрусталева именно в тематике жизнесбережения.

Целью статьи является анализ современных исследований предмета «экология» с позиций философии, а именно философии науки, а также необходимость использования термина «экологическая футурология», с помощью которого возможно описать тенденции, которые будут проявляться в природных и технических дисциплинах и природной среде человека. Мы давно констатируем тот факт, что потребительское отношение и удаленность от личного участия или наблюдения за природными процессами приводит человека к закладыванию в поведении и сознании необъективных стратегий поведения и неадекватного, зачастую иллюзорного представления о реальных природных процессах. Наблюдается некий дисбаланс между реальными результатами науки и пониманием «ценности» ее практических результатов большинством, а, следовательно, отчислениями,

которые закладываются при создании госбюджета не только на подобные исследования, но и вообще на науку как таковую. Перед человечеством все чаще встает необходимость задавать себе один и тот же вопрос, связанный с анализом самой цели существования человека, его будущего, а также с анализом самой стратегии выживания человечества. Следует помнить, что, рядом с прогнозированием проявляется и риск прожекторства. Напомним, что специфика наук требует детального анализа и подбора методов, которыми они будут пользоваться.

В который раз нам следует для объективности признать, что самом начале не было у человечества прошлого возможности к «взгляду со стороны» на проблему сосуществования **В** природе (нас все время учат жить **С** природой, а это конструирует в сознании и поведении не то, что требуется на наш взгляд сегодня и завтра). Нынешнее понимание ситуации приводит к задаче проектирования, как взаимоотношений человек – техника, так и взаимоотношений природа – техника, природа – человек. Понятие справедливого отношения к природе и справедливого отношения природы к человеку довольно щекотливое и неоднозначно понимаемое. Наиболее полно проявляется чисто человеческое, гуманистическое так это в понимании *воззвания к состраданию*, состраданию к себе, своим будущим поколениям. Вероятно, гармоничность человеческого и природного сосуществования имеет будущее только через взаимодействие этих двух ценностей, а именно справедливости и сострадания. Трагедия состоит в том, что слишком быстро наступило нарушение естественного восстановления баланса природы.

Интересным представляется анализ развития предмета «Экология», который первоначально воспринимался как узкая специализированная дисциплина. М.И. Будыко отмечал, что «науку о взаимных связях организмов с окружающей их средой обычно называют экологией... К числу главных задач современной экологии относят изучение антропогенных изменений окружающей человека среды, а также обоснование методов сохранения и улучшения этой среды в интересах человеческого общества» [4, с.5]. Нам этот фрагмент представляется интересным и в силу того, что он служит наглядным примером того, что и в 70 гг. XX века понимание и задачи экологии все еще рассматриваются исходя из интересов человека и социума. Концепции природоохранного комплекса все еще не включали в нужном количестве идею существования интересов второй половины - самой Природы, хотя идея ограниченности ресурсов уже стояла на первом плане в экологических исследованиях.

В.П. Визгин в статье «Проект человека и общества» отметил особенности современной цивилизации, а именно «технорыночной» ориентации, где выводится идеал *«Культа легкости во всем»*, [см. 5, с. 20]. В контексте идей, затрагиваемых и раскрываемых материалом данной статьи, ценным является замечание В. Гейзенберга, что современный человек давно природу не созерцает, а думает, как ее преобразовать и поэтому естествознание превратилось

в технику [см. 7, с. 167]. Глобальная экология уже в 70-е гг. прошлого века включала в себя рассмотрение влияния и важность таких природных факторов, как биосфера, солнечная радиация и ее преобразование; исследования климата и его влияние, происхождение климата и его изменений; влагооборот и связь энергетического и водного балансов суши; и т.п. [см. 4].

Обнаруженные диссертационные работы позволили нам провести исследования, как самой экологии, так и распространение ее исследовательских задач и возможностей. Также мы имели возможность установить направленность дисциплинарного исследования экологической ситуации и ее перспектив. Сегодняшняя ситуация требует от нас необходимости сохранения чувства удивления и желания продолжать игру «отгадывания», поскольку человечество приобрело (в который раз) ощущение «всезнайства» и опасной иллюзии тотального знания обо всем. Современное экологическое состояния, как Природы, так и человечества приводит нас к тому, что следует назвать как **Принцип обоюдного равноправия**, как природы, так и человека.

Среда обитания в первую очередь должна пониматься как совокупность условий, которые действуют на организм в месте их обитания. Экологические факторы и их влияние на все живое не ослабело. Для видов животных и растений существуют пределы максимума и минимума по каждому из жизненно необходимых экологических факторов. Поскольку человек существует не только социальное, но и биологический объект, проблема лимитирования пределов выносливости, как никогда актуальна для нас именно сегодня, когда нарушен естественный баланс самовосстановления природы. Тем не менее, среда обитания, несмотря на всю сложность переплетения условий, наполняющих этот термин проще, чем среда обитания человека. Повторимся, что для человека помимо биотических и абиотических факторов необходимо знание влияния антропогенных факторов (т.е. порожденных непосредственно человеком) и не в последнюю очередь социальных факторов. Каждый фактор в своем проявлении интенсивности ограничен пределами, за которыми неизбежно наступает гибель организма [см. 3, с. 318-332]. При изучении факторов среды как природных, так и социальных (в том числе, созданных в пределах техносферы), мы должны учитывать необходимость соблюдения основных законов экологии (в глобальном ее понимании), а именно – незаменимость биосфера; биогенной миграции атомов (о чем предупреждал уже В.И. Вернадский); принцип Реди (живое производит живое); закон единства организма и среды; принцип одностороннего потока энергии; закон обратимости эволюции; закон толерантности В. Шелфорда (лимитирующие уровни) и самое главное, законы Б. Коммонера – все связано со всем, все должно куда-то деваться, природа знает лучше и за все надо платить [см. 4, с. 51].

Профессор Д.Н. Кашкаров еще в 40-е гг. XX века при рассмотрении предмета экологии указывал на важность факторов среды и рассматривал их значение на примере изучения жизни животных и создания биоценозов.

Касаясь вопросов общего в действии факторов, он выделял среди них климатические, экоклиматические и микроклиматические, взаимосвязь фенологии и факторов среды, а также изучал значение эдафических и биотических факторов [11, с 3-57]. Данило Ж. Маркович при рассмотрении аспектов социальной экологии одно из главных мест отводит рассмотрению среды человека, отношению общества к жизненной среде человека [см. 14, с. 41-111]. Таким образом, мы пришли к пониманию сложности восприятия как самой среды, поскольку это всегда переплетение совокупности условий и влияний, переплетение социального и биологического. Для гармоничного развития и благотворного формирования здорового индивида важно не только наличие, так сказать генетически благоприятной наследственности, но и благоприятных условий для ее реализации.

Мировоззрение формируется в процессе обучения и жизнедеятельности, в том числе и средой, которая окружает индивида и столь же сильно воздействует на непосредственную деятельность. Через деятельность, как практическое приложение мировоззрения мы строим свое отношение к видению не только настоящего, но и будущего (как ближнего, так и перспективного), в том числе и в видении будущего не только человека, социума, но и технологий (производственных, медицинских и т.п.) и самое главное, видение стратегии взаимоотношений человек – природа и природа – человек. Социальный и технологический прогресс вслед за технологиями развил представление о взаимоотношениях человека со средой как непрерывной борьбы. Сегодня это борьба с глобальными проблемами человечества. С.Б. Крымский и В.И. Кузнецов подчеркивают, что, обладая характеристиками универсальности и практичности, мировоззрение в философском понимании воплощается и репрезентируется через поиск и утверждение именно важнейших результатов познания и действия образов духовного и практического освоения мира [см. 13, с. 3-15].

Еще Баррингтон Мур отмечал, что «жизнь контролируется двумя великими силами – наследственностью и средой, и экология есть наука, имеющая дело со средой. Она тем или иным образом связывается с каждой наукой, касающейся жизни» [Цит. по 11, с. 7]. Вопросы жизненной среды человека до сих пор остаются актуальными и постоянно разрабатываемыми. Таким образом, именно через универсальность методов познания философия является основой для осмыслиения новых задач, которые встали перед экологией. Футурология в таком случае представляется базисом, на котором возможно моделирование и проектирование соответствующих моделей будущего.

Выводы: мы настаиваем на необходимости создания не только направления экология будущего, но и призываем к исследованиям именно аксиологического характера философии природы, философии экологии. Только в диалоге между справедливостью и милосердием через принцип обоюдного равноправия природы и социума следует искать пути решения

всех просчетов как экологических, так и социальных. В современном глобализирующемся обществе необходимо среди людей следить хотя бы минимизировать психологию захватчика. Таким образом, мы приходим к выводу, что современная экология продолжает превращаться в мегадисциплину, что в свою очередь требует отдельных исследований. В очередной раз мы поднимаем вопрос необходимости рассмотрения экологических проблем с позиций философии. Проблема будущих технологий и устранения экологических просчетов остается актуальной. Нами предлагается ввести в философские исследования такое направление, как экологическая футурология, т.е. такое междисциплинарное направление, в котором разрабатываются, моделируются и анализируются компоненты действительности, как из прошлого, настоящего, так и будущего окружающей среды, человека и Природы, техносферы.

Список литературы: 1. Андреєва Т.Т. Становлення етичних аспектів відносин «людина - природа»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.07 «Етика» / Т.Т. Андреєва – Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2002. – 16 с. 2. Базалук О.О. Криза системи «Людина – природа» в умовах техногенної цивілізації та шляхи її подолання (соціально-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.03 «соціальна філософія та історія філософії» / О.О. Базалук. – Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2000. – 18 с. 3. Биология [текст] / Ярыгин В.Н., Волков И.Н., Васильева В.И. и др. // Под ред. проф. В.Н. Ярыгина. – Москва: Медицина, 1987. – 448 с. С. 318-332. 4. Будыко М.И. Глобальная экология [текст] / М.И. Будыко. – Москва: Мысль, 1977. – 327 с. 5. Визгин В.П. Проект человека и общества // Философские науки. № 8, 2009 г. – С. 20-28. 6. Гардащук Т.В. Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні іmplікації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософ. наук: 09.00.09 «філософія науки» / Т.В. Гардащук. – Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2006. – 36 с. 7. Гейзенберг В. Физика и философия. / В. Гейзенберг[текст] // пер. с нем. / Н.А. Акчурин и Э.П. Андреева / [общ. ред. и послесловие акад. АН УССР М.Э. Омельяновского]. – Москва: Мысль, 1963. – 204 с. 8. Гончарова А.Л. Экологическая деятельность как предпосылка устойчивого развития общества: автореферат дис. кандидата философских наук 09.00.08 «философия науки и техники» / А.Л. Гончарова. – Москва: Российская академия государственной службы при президенте РФ, 1995. – 23 с. 9. Гришай Е.В. Формирование массового экологического сознания в современной России: диссертация доктора философских наук 09.00.11 «социальная философия» / Е.В. Гришай. – Нальчик: Кабардино-балкарский государственный университет им. Х.М. Бербекова, 2006. – 282 с. 10. Дондокова Б.Б. Социально-философские основания футурологического знания: диссертация канд. философских наук 09.00.11 «социальная философия» / Б.Б. Дондокова. – Чита, Санкт-Петербургский госуниверситет, 2009. – 205 с. 11. Кацкаров Д.Н. Основы экологии животных [текст] / Д.Н. Кацкаров. – [2-е изд.] – Ленинград: Учпедгиз, 1945. – 383 с. 12. Коломієць О.Г. Ідея справедливості як інструмент соціальної політики: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. канд. філос. наук 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії». – Одеса, 2003. – 17с. 13. Крымский С.Б. Мировоззренческие категории в современном естествознании [текст] / С.Б. Крымский, В.И. Кузнецов. – Киев: Наукова думка, 1983. – 222 с. 14. Маркович Д.-Ж. Социальная экология [текст] / Данило Ж. Маркович: пер. сербскохорватского О.И.Долгой. – Москва: Просвещение, 1991. – 174 с. 15. Муллин И.Б. Философско-

методологические основы обеспечения экологической безопасности: автореф. дис. канд. философских наук 09.00.08 «философия науки и техники» / И.Б. Мулин. – Москва: Московский Государственный Университет им. М.В. Ломоносова, 2004. – 21 с. **16.** Наумова Т.В. Философско-методологические основы исследования экологических последствий антропогенных чрезвычайных ситуаций: автореферат дис. кандидата философских наук 09.00.08 «философия науки и техники» / Т.В. Наумова. – Москва: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2003. – 26 с. **17** Соловей Г.С. Ідея справедливості як основа концепції соціальної держави за доби глобалізації: автореф. дис. канд. філос. наук 09.00.03 «соціальна філософія та філософія історії». – Київ, 2007. – 16 с. **18** Федоренко О.І. Основи екології. Підручник / О.І. Федоренко, О.І. однар, А.В. Кудін. – Київ; Знання, 2006. – 543 с. **19.** Хрусталев Ю.М. Размышления о жизнеисбережении (По мотивам учения Н.Н.Моисеева) [текст] / Ю.М. Хрусталев // Философские проблемы биологии и медицины: Вып. 4: Фундаментальное и прикладное: сборник материалов 4-й ежегодной научно-практической конференции. – М.: Изд-во «Принтберри», 2010. – 496 с. – С. 224-228.

Поступила в редакцию 30.04.2011.

УДК 141.2:62

A.B. ГОЛОЗУБОВ, докт. филос. наук, проф., НТУ «ХПИ», Харьков

ВОПРОС О ТЕХНИКЕ В РАБОТАХ ФИЛОСОФОВ ФРАНКФУРТСКОЙ ШКОЛЫ В КОНТЕКСТЕ УТОПИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Стаття розкриває філософсько-антропологічний аспект проблеми техніки в працях представників Франкфуртської школи в контексті кризи технократичної та утопічної свідомості. Розкриті деструктивні механізми індустріальної цивілізації як у випадку тоталітарного режиму, так і суспільства споживання, і окреслений позитивний потенціал можливостей технічного суспільства.

В статье раскрывается философско-антропологический аспект проблемы техники в работах представителей Франкфуртской школы в контексте кризиса технократического и утопического сознания. Раскрыты деструктивные механизмы индустриальной цивилизации как в случае тоталитарного режима, так и общества потребления, и очерчен позитивный потенциал возможностей технического общества.

The article reveals philosophical and anthropological aspect of the problem of technique in the Frankfurt School's writings. It is considered in the context of the crisis of the technocratic and utopian consciousness. The destructive mechanisms have been analyzed on the samples of both totalitarianism and consumerism. The positive potential of the technical society is outlined.

Философия техники оформляется как направление интеллектуальной мысли, когда саморазвитие техники приобретает для европейской и мировой цивилизации угрожающий характер. В то же время техника преимущественно понимается как порождение, продукт и важнейшее выражение су-

ти и степени цивилизации. При этом как в самой цивилизации, так и в технике мыслители находят, с одной стороны, созидающий и преобразующий потенциал, а с другой, бездуховный, разрушающий и аморализующий.

В самом общем виде техника была понята как механизм овладения природой, характер которого зависит от намерений и духовного потенциала субъекта этого процесса – человека. Инструментальный подход к природе стал основой технократической утопии Нового времени. Философское осмысление техники совпало с общим кризисом утопического и рационального мышления, и рациональность стала вполне закономерно методологическим инструментом осмысления как самой техники, так и тех чудовищ, которые порождает «одномерное» рациональное мышление в сочетании с крайним техницизмом в освоении действительности и конструировании проектов будущего. В немецкой культуре один концепт (техника) и другой (рациональность) заняли важное место в философском дискурсе начиная с XIX в. Вопрос о технике в немецкой философии вызывал интерес еще в советской науке [8] и нашел отражение в недавних публикациях. А.В. Мельник в своей статье рассматривает критику «репрессивной техники» некоторыми представителями Франкфуртской школы [6]. Продолжается издание работ на тему философии техники Ю. Хабермаса и других авторов [1, 2, 11].

Авторы сборника «Отчуждение человека в перспективе глобализации мира» разделяют подход к феномену техники как идеологически и социально обусловленному. «Технологический универсум» предстает здесь как «политический универсум». Мы полагаем, что кроме всего прочего может быть, и прежде всего, это антропологически обусловленный универсум или, если угодно, философско-антропологический универсум. Мы, во-первых, хотим подойти к этой проблеме с более широких позиций, отнеся к представителям Франкфуртской школы не только тех, чья научная деятельность всегда была связана с целями, задачами и институционализацией Франкфуртской школы, но и тех, кто разделял позицию своих коллег по Франкфуртской школе определенный период своей жизни, а потом разошелся с ними во взглядах, как Эрих Фромм, и, во-вторых, рассмотреть представленную ими философию техники в контексте утопического мышления или, вернее говоря, того кризиса, который переживало последнее в прошлом столетии.

Утопия и антиутопия начиная с конца XIX века (на одном полюсе У. Моррис со своими «Вестями ниоткуда», на другом Г. Уэллс с романами 1890-х годов) перешли в область техницизма и технократизма. Авторами позитивных и негативных технократических утопий были К. Циолковский, О. Хаксли, Р. Бредбери и мн. др. Именно в антиутопии вопрос о технике становится вопросом о человеке, его сущности, его настоящем и будущем.

В немецкой антиутопии XX в. ключевую роль часто играют именно инженеры, технологии, учёные (Э. Юнгер, «Гелиополис»; А. Шмидт, «Республика учёных» и др.). Инженерная элита и интеллигенция вообще

осознается как субъект политического диалога с властью и обществом. Утопия здесь предстает как решение технологических проблем. При этом проблема человека и власти над ним, его телом, душой и умом остается не решенной, и превращающей очередную технократическую утопию в ее прямую противоположность. Инженерная каста в романе Г. Казака «Город за рекой» (1947) технократическая элита, мавританцы, стремятся к неограниченной власти, под которую подводят квазирелигиозные основания.

Еще Н. Бердяев рассматривал вопрос о технике в тесной связи со своим персоналистским учением, с проблемой человека. Л. Мэнфорд в статье «Техника и природа человека» утверждал, что «мы не сможем понять роли, которую играла в человеческом развитии техника, без более глубокого понимания природы человека» [8, с. 226]. Способность человека к труду является лишь одним из факторов в развитии орудий труда и всей цивилизации. Механизм, машина выступает развитием и продолжением тела человека, а также реализацией необходимости производства всего, что необходимо человеку для жизни. Миф, фантазия, игра, – все способствовало развитию цивилизации. Техника – выражение «цельного» человека, часть «биотехнической композиции». «Конечный продукт мегамашины в Египте – могилы, кладбища и мумии».

Особый интерес к технике испытывали представители «философии жизни». И при ценностном подходе (П. Риккерт), и в «философии жизни» техника занимает особое место в структуре человеческого сознания и поведения. Она может являться одним из выражений культурной деятельности, но не обладает в полной мере гуманистическим и созидающим потенциалом последней.

Г. Зиммель, без теории социального взаимодействия которого была бы невозможна концепция коммуникативного действия Хабермаса, говорит о технике жизни как борьбе с природой. Он слышит в протесте и требованиях XVIII-XIX веков, в том числе из уст Ницше, прежде всего «возмущение субъектом против нивелирования его и поглощения общественно-техническим механизмом» [3, с. 23]. Техника жизни больших городов предполагает разделение времени по лежащей вне субъекта схеме. Урбанистическая цивилизация содержит возможности для реализации различных дискурсов свободы – реализовать «те благородные задатки, которые такими были заложены в каждом человеке природой и только извращены обществом и историей», и, с другой стороны, свобода реализовать своеобразие собственной личности, ее свободу от других.

Следует напомнить, что именно немецкий философ Эрнст Капп ввел термин «философия техники» в название своей работы «Основные направления философии техники. История возникновения культуры с новой точки зрения» (1877). Уже в названии был заложен междисциплинарный и в широком смысле слова культурологический пафос этой темы.

Свои работы по философии техники в конце XIX – начале XX века опубликовали немец Фред Бон и российский инженер Петр Энгельмейер. Семья последнего имела немецкие корни, а его работы были больше известны в Германии, чем в России. Энгельмейер один из первых обнаруживает связь искусства и техники, находит красоту в автомобиле и в реализации технической идеи вообще. Более того, он определяет технику как искусство, направленное на пользу, а техницизм как учение о человеческой деятельности. На протяжении всей первой половины XX века выходили философские работы Фридриха Дессауера, получившего, кстати говоря, университетское образование в Франкфурте-на-Майне, в которых рассматривалась техника как трансцендентальная моральная ценность. Онтология техники была рассмотрена М. Хайдеггером в работе «Вопрос о технике» (1959) [16]. Проблема рационального сознания становится и главной темой литературных произведений, как роман М. Фриша « Homo faber» (1957), герой которого, инженер Вальтер Фабер, не признает ничего, кроме техники.

Вопрос становится актуальным в XX в. в связи с выходом на новый уровень инженерного образования и возрастающей связью между наукой и производством, т.е. технологией и теми, кто ее продуцирует. Вслед за Парижской политехнической школой (1794) и Массачусетским технологическим институтом (1861) центрами инженерного образования мирового уровня становятся Петербургский (1899) и Калифорнийский (1921) политехнические институты, Швейцарская политехническая школа (1955), Черчилль-колледж Кембриджского университета (1966) и др. Ставится задача не только связать эмпирическое знание с рациональным, но и сблизить гуманитарное и не гуманитарное знание и встроить философию техники в комплекс наук о человеке и обществе, соотнести ее с философией науки. Ведь именно «наука составляет сущность современного прогресса, она базис технического освоения мира и обеспечения массового потребления» [11, с. 462].

Именно очевидность оборотной стороны технического прогресса способствовала особой остроте этой темы и ее связи с постановкой подобных проблем в технократических утопиях и антиутопиях. В особенно опасном для человека качестве и масштабе техника проявила себя в период первой мировой войны и последующий период милитаризации экономики и фашизации политической системы в ряде европейских стран. Это происходило как раз тогда, когда Франкфуртская школа начинала свою деятельность на базе Института социальных исследований во Франкфурте-на-Майне. Одним из ярких представителей этого периода существования Франкфуртской школы был Вальтер Беньямин. В своих произведениях и особенно статье «Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости» (1936) он затронул ряд тем, ключевых для философии технократической утопии, точнее говоря ее опровержения.

Беньямин констатирует, что «фашизм пытается организовать возника-

ющие пролетаризованные массы, не затрагивая имущественных отношений, к устраниению которых они стремятся» [2]. И наиболее подходящей для этого формой оказывается война. В связи с этим можно вспомнить, что во многих тоталитарных и технократических утопиях война с внешним и внутренним врагом является перманентным состоянием правящего режима и всего общества. Она подается в лживой «обертке», воспевается как та «металлизация человеческого тела», «господство человека над порабощенной машиной», о которой возвещал Маринетти в манифесте по поводу войны в Эфиопии. Беньямин, напротив, полагает, что война «своими разрушениями доказывает, что общество еще не созрело для того, чтобы превратить технику в свой инструмент, что техника еще недостаточно развита для того, чтобы справиться со стихийными силами общества» [2]. Империалистическая война – мятеж техники. В ней человечество переживает «свое собственное уничтожение как эстетической наслаждение высшего ранга».

Произведение искусства лишается своей «ауры», выводится из сферы традиции. Предмет освобождается от его оболочки, техническая репродуцируемость освобождает произведение искусства от связи с ритуалом. При этом место ритуального основания занимает политическое. Эстетизация политики осуществляется, в том числе, средствами кино. Здесь происходит глубокое опосредование техникой процесса создания произведения искусства. Техника – неотъемлемая часть процесса создания кинофильма, присутствие которой становится ощутимым только через искусственную компоновку единичных отражений реальности, через монтаж. Именно киноиндустрия стала одним из символов массовизации культуры во всем мире, наиболее эффективным средством удовлетворения гедонистических запросов общества потребления.

Вся немецкая философия, и прежде всего Франкфуртская школа, внесла существенный вклад в разоблачение рациональных оснований осуществленной технократической утопии, каковой и выступает общество потребления, и преодоление потребительского отношения к миру, которое многие склонны рассматривать как осуществленную утопию, как царство почти политических и экономических свобод, всеобъемлющих социальных гарантий и неограниченных возможностей для реализации, для того чтобы стать *self-made-man*.

На фоне того что царственный статус человека по отношению к другим живым существам и природе в целом все больше ставится под сомнение и делаются попытки синтезировать различные взгляды на происхождение и сущность мира, опровергается сама уникальность человеческой личности в смысле ее исключительности. «В отношении инструментального разума (использование мышления для различных действий с объектами ради удовлетворения своих потребностей)... человек в конечном счете мало чем отличается от животных», заявляет Э. Фромм в работе «Анатомия человеческой деструктивности» (1973). Но человек хочет

господствовать над природой. В современном индустриальном обществе «достойной целью считается неограниченное потребление и неограниченное господство над природой». Стратегией этого господства выступает техника. Но это же стремление к господству, объективация внешнего мира порождает отчуждение человека, обратной стороной которого является «хроническая скука – в компенсированной или некомпенсированной форме – представляет собой одну из основных психопатологий современного технотронного общества.» [11, с. 322] При этом индустриальный (как и в еще большей мере постиндустриальный) человек не может справляться со своими все возрастающими потребностями, стремлением к удовольствию и комфорту.

Индустрия товаров, услуг и развлечений старается ответить на эти запросы, но, в отличие от зреющей культуры Древнего Рима, эта индустрия апеллирует не только к эмоциям, чувственной реакции человека, но и к *ratio*, укрепляя его инструментальный характер и в то же время делая управляемым и предсказуемым. Фромм не только констатирует тот факт, что «Новая земная религия» – Прогресс (в другой своей работе – «Иметь или быть», 1976), но и усматривает рационализм в основе неорелигиозных доктрина, таких как дианетика. Согласно последней, «человек – это машина, а рациональность, ценностные суждения, психическое здоровье, счастье достигаются с помощью работы инженера» [13, с. 55]. В индустриальной религии «священны» труд, собственность, прибыль, власть: «Приобретать, владеть и извлекать прибыль – вот священные и неотъемлемые права индивида в индустриальном обществе» [14, с. 74].

Современного индустриального человека «больше не интересуют другие люди, природа и все живое. Его внимание все больше и больше привлекают исключительно механические, неживые артефакты» [11, с. 449]. Он обожествляет технику. Уже в манифесте футуризма было сказано: «Шуршание скоростного автомобиля – не что иное, как высочайшее чувство единения с Богом» [4, с. 453]. В эпоху «второй промышленной революции» (Фромм еще называет ее ядерной и кибернетической) «не только физическую энергию человека – его руки, но и мозг его, и нервные реакции заменяют машины» [12, с. 24]. Именно единение с машиной принимает болезненные, патологические формы в скандальном фильме Д. Кроненберга «Автокатастрофа» (1996). В то же время если Ф. Маринетти с упоением и искренностью воспевал энергию, мощь и силу наступающей индустриальной эпохи, то для Кроненберга этот патологический мир является метафорой общества потребления в постиндустриальную эпоху, из которого уходит все подлинное и живое и воцаряются симулякры, взаимозаменяемые и фиктивные сущности. «Мир живой природы превратился в мир безжизненный» [11, с. 460]. Именно Фромм, который ввел в 1920-е годы понятие «общество потребления», приходит к выводу, что этот «безжизненный мир тотальной автоматизации всего лишь другая

форма проявления мира запустения и мертвчины» [11, с. 461]. Индустримальное общество стимулирует отрицание смерти, и это один из признаков окончательного разрушения средневекового общества, в котором восприятие смерти было одной из основ, конституирующих все мировосприятие. «Вместо того чтобы превратить осознание смерти и страданий в один из сильнейших стимулов жизни – в основу человеческой солидарности, в катализатор, без которого радость и энтузиазм утрачивают интенсивность и глубину – индивид вынужден подавлять это осознание» [12, с. 56]. По мнению Фромма, подобное отношение – это еще и проявление шизоидности и инфантильности. Характерными чертами отчужденного, кибернетического человека являются также определенные шизоидные черты:

- 1) «кибернетическая личность руководствуется исключительно рациональными категориями, причем такого человека можно назватьmono-церебральным – человеком одной мысли» [11, с. 462] («одного измерения», говоря словами Маркузе);
- 2) склонность к отработанным, стереотипным моделям поведения, что находит особенно яркое проявление в шизофренической «навязчивости», которую Фромм считает очень близкой к детскому аутизму.

Не случайно «преждевременная интеллектуально-техническая зрелость» современного человека сочетается с его эмоциональной отсталостью, а машина заменяет мать, которая должна теперь защищать и кормить человека. «Хотя человек достиг замечательных успехов в господстве над природой, общество оказалось не в состоянии управлять теми силами, которые само же и породило» [12, с. 88]. В наибольшей степени эти силы аккумулируются в тоталитарном режиме. Тоталитарная политическая система, как фашизм, «копирается отнюдь не на рациональные силы человеческого личного интереса» [12, с. 29]. Совесть как надсмотрщик – это проявление религиозной и моральной рациональности. Тоталитарный режим в ней не нуждается, поскольку апеллирует к страху и трепету человека перед управляющими им властными институтами, которым тоталитаризм, в его реальном и еще более в литературно-антиутопическом выражении придает черты иррациональности и мифологизма.

Рациональность системы производства в технологическом смысле сочетается с иррациональностью той же системы в аспекте социальном. Эта иррациональность связана, прежде всего, с обезличенностью и всемогуществом тех технократических и олигархических сил, которые на самом деле управляют миром. Ключевые фигуры Третьего рейха, в том числе те, которых вполне можно отнести к т.н. технократам, сознавали значение техники для создания и функционирования тоталитарной милитаризованной машины. Альберт Шпеер, фактически руководивший военной промышленностью гитлеровской Германии, в своем последнем слове на Нюрнбергском процессе сказал: «Диктатура Гитлера была первой диктатурой, которая в полной мере пользовалась техническими средствами для

установления господства над собственным народом» [4, с. 182].

Но необходимо не только способствовать устраниению классических тоталитарных режимов, но и установить контроль над теми социальными силами и институтами, которые стирают грань между такими режимами и благополучным западным обществом в отношении свободы и цельности индивида. Именно такой трансформации способствуют утраты критического мышления и целостности восприятия. Необходима творческая активность, спонтанность, предпосылкой которой является «признание целостной личности, ликвидация разрыва между «разумом» и «натурой». Фромм считает, что «основной подход к изучению человеческой личности должен состоять в понимании отношения человека к миру, другим людям, природе и к себе самому» [12, с. 181]. Эти отношения и связи на глубинном уровне утрачены, и социальная философия Франкфуртской школы направлена на их восстановление.

В работе «Иметь или быть» (1976) Фромм подводит итог эпохи промышленного прогресса, которая обозначила путь «к неограниченному потреблению», крах иллюзий о том, «что техника сделала нас всемогущими, а наука – всезнающими». Общество потребления стало очередным этапом ухода от природы или даже презрения к ней, прямого отрицания жизни. Таким образом протест против общества потребления, индустриального общества провозглашает в том числе возвращение к природе, не только в смысле более бережного к ней отношения, обращения к альтернативным источникам энергии и т.п., но и возрождение духа фантазии и воображения, к которому призывает в ситуации постмодерна протестантский теолог Харви Кокс («Праздник шутов», 1969) и целая тенденция в западной теологии, основными направлениями которой стали «теология радости», «теология смеха», «теология игры». Их появление отвечало потребностям церкви и общества во второй половине XX в., общей либеральной атмосферой с латиноамериканской теологией освобождения, движением хиппи, реформаторским II Ватиканским Собором, хрущевской оттепелью, студенческими выступлениями, сексуальной революцией и отражающими их явлениями собственно в культурной жизни.

Именно в этот период под руководством Т. Адорно и М. Хоркхаймера возобновляет свою деятельность Франкфуртская школа.

Адорно с Хоркхаймером в «Диалектике Просвещения» рассматривают овеществление как основное препятствие перед критическим сознанием, а Просвещение как рациональное овладение природой. Созданные с его помощью техника, аппаратура обособляются от своего создателя. Развум выступает фактически как инструментальный метод, подавляющий другие способности и потребности человека и укрепляющий тоталитарные тенденции, заложенные в самих властных механизмах, которые в основе функционирования западной цивилизации. Продуцируемая последней массовая культура способствует дальнейшей утрате индивидуальности и способности к критическому мышлению.

В «Исследовании авторитарной личности» Адорно понятие авторитаризма, по сути, характеризует теми особенностями, которые в полной мере относятся не только к тоталитарному режиму в самом широком смысле слова, и закрытому обществу, по терминологии К. Поппера, но и различным идеологиям, основанным на какой-либо индивидуальной групповой исключительности, или, напротив, неприятия Другого, в лице личности или общности, как в случае с антисемитизмом. В целом к религии Адорно относится довольно критично, а в работе «Проблема философии морали» даже отмечает «репрессивную и ограничивающую моральную власть религий» [1, с. 194].

Другой выдающийся представитель Франкфуртской школы Герберт Маркузе также полагает, что современное общество формирует репрессивные потребности. В своем хрестоматийном произведении «Одномерный человек» (1956) Маркузе высказывает позицию, что развитое индустриальное общество является последней стадией реализации «специфического исторического проекта – а именно переживания, преобразования и организации природы как материала для господства» [6]. Этот проект предполагает создание тотального универсума, охватывающего культуру, политику и экономику, и становящегося безальтернативным, исключающим все другие проекты, а значит политически ангажированным. Политика начинает контролировать технический прогресс, а «технологическая рациональность становится политической рациональностью».

Технологическая действительность уменьшает эротическую и увеличивает сексуальную энергию, лишает природу, окружающую среду функции либидозно наполняемого универсума. Техника выступает средством усмирения центробежных сил в индустриальном обществе, цементирует его. Технический аппарат правительства и распределения развитого индустриального общества функционирует как система. «В этом обществе аппарат правительства тяготеет к тоталитарности в той степени, в какой он определяет не только социально необходимые профессии, умения и установки, но также индивидуальные потребности и устремления» [6]. Маркузе говорит об отчетливой тоталитарной тенденции и своеобразной воле к власти, которой обладает техника: «технологическое общество является системой господства, которое заложено уже в понятии и структуре техники» (там же). Таким образом, машина становится эффективным политическим инструментом.

Производство не только товаров и услуг, но и самих потребностей в этих товарах, прежде всего через масс-медиа, выступающие как «инструментами информации и развлечения», так и «агентами манипулирования и воздействия на сознание» [6, с. 12]. Воздействие продуктов, товаров на сознание «перестает быть просто рекламой; оно становится образом жизни» [6, с. 16]. В результате насаждается модель одномерного мышления и одномерного поведения. Средства массовой информации поддерживают эту модель и при-

дают всем сферам культуры товарную форму. При этом художественное отчуждение, необходимая дистанция обывателя перед произведением искусства, сходит на нет в результате массовизации и коммерциализации культуры – еще одного следствия технологической рациональности.

Способность общества манипулировать техническим прогрессом ради утопических идей всеобщего благоденствия означает способность управлять инстинктом Разрушения. Мир превращается в «увлекательную технологическую игру», иногда на языке войны. Слияние черт Государства Благосостояния и Государства Войны приобретает вполне антиутопические и одновременно реалистические черты: концентрация национальной экономики, включение ее в систему военных альянсов и др. Господство и администрирование сливаются. Это отсылает нас уже не столько к Оруэллу, сколько к Кафке.

Средством манипуляции выступает здесь и язык. Лингвистические метаморфозы не доходят до пределов, обозначенных новоязом Оруэлла, но показывает не в меньшей степени возможности манипуляции сознанием через языковые структуры, урезание смысла и формирования одномерного мышления, лишенного внутренней диалектики и альтернативности. Ритуально-авторитарный язык проникает везде.

В этой ситуации парадоксальным образом права и свободы оказываются репрессивным инструментом, поддерживающим статус-кво общества потребления. Они поддерживают отчуждение. Фундаментальные свободы по мере их институционализации утрачивают свою критическую функцию и начинают работать на систему. «В развитой индустриальной цивилизации царит комфортабельная, покойная, умеренная, демократичная несвобода, свидетельство технического прогресса» [6, с. 1], лишенная воображения, – все это напоминает знаменитый «О дивный новый мир» Олдоса Хаксли.

Об опасности «фасадной» демократии пишет Хабермас в сборнике, вышедшем по итогам Международного дня философии в 2009 г. Тем не менее, патриарх немецкой философии считает права человека «реалистической утопией», от которой не следует отказываться. Ключевую роль в строительстве здания прав человека играет нравственное понятие человеческого достоинства, создающее «“портал”, через который эгалитарная и универсалистская сущность морали переходит в законодательство» [16, р. 36].

В индустриальном обществе « тоталитарное » означает «не только террористическое политическое координирование общества, но также не-террористическое координирование, осуществляемое за счет манипуляции потребностями с помощью имущественных прав» [6, с. 14]. Маркузе понимает свободу как высвобождение от такого рода зависимостей, подавляющих человеческий интеллект, эмоции, возможности и потребности от контроля и тотальных обязательств, от поглощения средствами массовой

информации, от «сужения, удушения тех потребностей, которые настаивают на освобождении... при поддержании и разнудзывании деструктивной силы и репрессивной функции общества изобилия» [6, с. 10].

Машинный процесс здесь «разрушает внутреннюю личную свободу и объединяет сексуальность и труд в бессознательный, ритмический автоматизм» [6, с. 36], интегрирующий в единый механизм белые и синие воротнички, рабочих и завод. Новая несвобода «предстает скорее как подчинение техническому аппарату, который умножает жизненные удобства и увеличивает производительность труда» [6, с. 209]. В технологической действительности объективный мир «переживается как мир инструментальных средств» [6, с. 287]. Но природа является объектом «не только Разума как силы, но и Разума как свободы; не только господства, но и освобождения» [6, с. 310]. В последнем случае она сама должна стать инструментом умиротворения, преодолением технологической рациональности. Вместо свободы работать или умереть от голода технологическое общество способно и должно «высвободить энергию индивидов и направить ее в еще неведомое царство свободы по ту сторону необходимости» [6, с. 3]. Тогда наступил бы конец утопии в силу реализации последней и утраты необходимости в альтернативе и положительном идеале, тот конец утопии, о котором говорит Маркузе в своей одноименной статье 1967 года.

Технизация производительных сил, заложенная в природе капитализма, порождает в последнем внутреннее противоречие, поскольку способствует формированию класса специалистов, ученых, инженеров и т.д. «Это означает возможность освобождения от отчужденного труда» [5, с. 21]. Но для того чтобы эта освобождающая функция была реализована, технические возможности «должны подкрепляться и направляться потребностями, ведущими к освобождению и удовлетворению» [5, с. 21]. Иначе новые технические возможности превращаются в новые возможности властного подавления.

Но этим возможностям противостоят новые потребности – потребность в спокойствии, потребность быть одному, с самим собой или с другими людьми, «которых каждый выбирает для себя сам, потребность в красоте, потребность в «незаслуженном» счастье – и все это не просто в виде индивидуальных потребностей, но в виде общественной производительной силы, в виде социальных потребностей, которые могут быть активированы посредством управления и распоряжения производительными силами» [5, с. 22]. Эти новые потребности делают возможной «полную техническую реорганизацию конкретного мира человеческой жизни, реализация которого происходит в свободном обществе, в котором возможно сближение «технологии и искусства, работы и игры», а значит реализации того жизненного пространства, или, говоря словами еще одного виднейшего представителя Франкфуртской школы Ю. Хабермаса, жизненного мира,

в котором слышен голос Другого, где разум выходит за пределы инструментальной функции, становится коммуникативным средством.

Таким образом, все основные представители Франкфуртской школы выражают ее основной пафос – выяснение подлинной человеческой природы и обстоятельств ее искажения. Искажение это происходит за счет «одномерного» мышления, на охране которого стоит не только классическое тоталитарное государство, образцами которого являются известные одиозные политические режимы и литературные антиутопические общества, но и вполне демократическое и благополучное общество потребления, осуществленная технократическая утопия, в которой техника выполняет репрессивные функции. Избавление от репрессивной природы возможно через использование позитивного потенциала самой техники и созданного на ее основе технократического общества, а также высвобождения фундаментальных свойств человеческой души, как-то фантазия, игра, труд, потребность в общении, диалоге. Они способны дать человеку вместо зависимости и отчуждения подлинную свободу.

Список литературы: 1. Адорно Теодор. Проблемы философии морали. / Теодор Адорно; пер. с нем. М.Л. Хорькова. – М.: Республика, 2000. – 239 с. 2. Беньямин Вальтер. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости. / Вальтер Беньямин // Электронный ресурс. – Режим доступа: www.phil.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_Benjamin.htm. 3. Зиммель Георг. Большие города и духовная жизнь / Георг Зиммель // Логос. – 2002. – № 3-4. – С. 23-34. 4. Мазер Вернер. Адольф Гитлер. Легенда. Миф. Действительность. / Вернер Мазер. – Минск: Попурри, 2004. – 496 с. 5. Маркузе Герберт. Конец утопии. / Герберт Маркузе; [пер. с англ. А. Смирнова] // Логос. 2004. – № 6 (45). – С. 18-23. 6. Маркузе Герберт. Одномерный человек: исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. // Герберт Маркузе; [пер. с англ. А. Юдина]. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с. 7. Мельник А.В. Критика «крепрессивной» техники (Франкфуртская школа). // А.В. Мельник. – Утопия: Открытая библиотека научных сборников; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: utopiya.spb.ru. 8. Новая технократическая волна на Западе. // [Отв. ред. П.С. Гуревич]. – М.: Прогресс, 1986. – 453 с. 9. Отчуждение человека в перспективе глобализации мира. Сборник философских статей. Выпуск I / Под ред. Маркова Б.В., Солонина Ю.Н., Паривания В.В. – СПб.: Петрополис, 2001. – 378 с. 10. Философия техники в ФРГ: Сборник статей; [пер. с нем. и англ.] // Составители Ц.Г. Арзаканян, В.Г. Горохов. – М.: Прогресс, 1989. – 528 с. 11. Фромм Эрих. Анатомия человеческой деструктивности: [Перевод] / Эрих Фромм; [вступ. ст. П.С. Гуревича]. – М: АСТ, 1998. – 672 с. 12. Фромм Эрих. Бегство от свободы. Человек для самого себя. / Эрих Фромм; [пер. с англ.]. – М.: Изida, 2004. – 399 с. 13. Фромм Эрих. Дианетика: искателям сфабрикованного счастья. // Человек. – 1996. – №2. – С. 54-59. 14. Фромм Эрих. Иметь или быть. / Эрих Фромм; [пер. Н. Войскунской, И. Коменкович, С. Федулова]. – М: Прогресс, 1990. – 331 с. 15. Хабермас Юрген. Техника и наука как «идеология». / Юрген Хабермас. – М.: Практис, 2007. – 202 с. 16. Хайдеггер М. Вопрос о технике. // Мартин Хайдеггер // Время и бытие: Статьи и выступления; [пер. с нем.]. – М.: Республика, 1993. – 447 с. 17. Habermas Jürgen. The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights. / Jürgen Habermas // Философия в диалоге культур: материалы Всемирного дня философии. М.-СПб. 16-19 ноября 2009 г. – М.: Прогресс-традиция, 2010. – С. 30-47.

Поступила в редакцию 15.09.2011.

В.И. Штанько, докт. филос. наук, проф., зав. каф. Философии,
ХНУРЭ, Харьков

ИННОВАЦИОННО-КРЕАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЧЕЛОВЕКА В ОБЩЕСТВЕ ЗНАНИЙ: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ

В статье рассматриваются проблемы формирования инновационно-креативного потенциала человека в обществе знаний. Особое внимание уделяется анализу возможностей использования и границ применения информационно-компьютерных технологий в процессе образования. Обосновывается тезис, что эти технологии оказывают влияние только на коммуникативную функцию образования, не трансформируя образовательную парадигму и не оказывая влияния на формирование человека с инновационным типом мышления.

У статті розглядаються проблеми формування інноваційно-креативного потенціалу людини в суспільстві знань. Особлива увага приділяється аналізу можливостей використання і меж застосування інформаційно-комп'ютерних технологій в процесі освіти. Обґрутується теза, що ці впливають лише на комунікативну функцію освіти, не трансформуючи освітню парадигму і не впливаючи на формування людини з інноваційним типом мислення.

The problems of forming of innovative and creative potential of human being in society of knowledge are considered in this article. The special attention is paid on analysis of possibilities of use and borders of application of informational and computer technologies in the process of education. A thesis, that these technologies have influence only on the communicative function of education; they are not transforming an educational paradigm and not having influence on forming of human being with the innovative type of thinking is grounded.

Социальные вызовы времени, обусловленные становлением нового типа цивилизации – информационной, в которой производство знаний становится основным источником богатства и власти, актуализирует проблему формирования инновационно-креативного потенциала человека. «Креативность становится вопросом национальной и международной политики» – утверждает Гарольд Абрахам Маслоу [1, с. 108]. Отмечая нестабильность реалий второй половины XX столетия, скорость научно-технического процесса и постоянное изменение производственных процессов, он подчеркивал необходимость в креативных личностях. «Мы должны вырастить новую породу людей – людей-импровизаторов, людей, способных принимать молниеносные, творческие решения» [1, с. 110]. Социокультурный процесс, сопровождающий формирование и развитие информационного общества, способствует развертыванию стимулирующего возрастание в ценностном отношении креативной деятельности, основанный на процессе интеллектуализации труда, на сознательной способности человека отбирать, оценивать и сохранять информацию. Именно креативность становит-

ся одной из важных характеристик интеллектуального работника нового типа, и воплощает вместе с тем, потребность современной производственной системы, требующей такого характера труда, который приобретает творческий оттенок.

Данный процесс объективировал себя в формировании нового типа работника – «интеллектуального работника» (Д. Белл), «экспертов знания» (П. Дракер), «информационных работников» (М. Кастельс), «когнитариата» (Э. Тоффлер) [2, 3, 4, 5]. Так М. Кастельс констатирует возникновение информационных работников, занятых в структурах информационного труда, и отмечает, что в новом мире труд информационных работников становится основным производителем стоимости, тогда как традиционный рабочий класс находится в упадке, поскольку не способен к быстрым переменам, ему не хватает гибкости. Эта группа работников, согласно М. Кастельсу, становится ключевой силой в обществе, она отвечает практически за все – от создания технологий, управления изменениями в корпорациях до требования законодательных реформ. Эти люди самопрограммируемые, умеющие обучаться и переобучаться по мере необходимости, они приспособлены к выживанию в быстроменяющемся и «гибком» мире информационного (М. Кастельс) капитализма, поскольку для информационного труда конкретная специализация менее важна, чем способность к адаптации.

Таким образом, «разумно трудящийся» человек индустриальной эпохи, образ которого сформирован каждодневным рутинным трудом, привычно обеспечивающим его существование, в эпоху информационных технологий, превращается в человека с высоким креативным потенциалом, «человека играющего» (М.Г. Делягин) [6]. Ценностную значимость приобретает индивидуальность, собственная точка зрения, свобода выбора и возможность самовыражения, формируя самосознание субъекта инновационного процесса.

Постепенное утверждение, начиная с Нового времени, в системе мировоззренческих ориентаций западноевропейской культуры ценностной ориентации на «новое», приводит во второй половине XX столетия к осознанной деятельности по его достижению и реализации в предметно-практическом срезе культуры, т.е. к инновационной деятельности. Инновация сегодня сознательно продуцируется обществом и культурой, и предстает как своеобразный «регулятив», некое формообразующее начало социокультурного развития, если не полностью вытесняющее в этом качестве традицию, то, по крайней мере, доминирующее над ней. При этом под инновацией понимается некое новшество, реализованное в виде товара, технологии, услуги или метода. В формирующемся обществе знаний путь от идеи до создания готового изделия значительно сокращен. Поэтому в новой экономике с ее поистине безграничным потребительским рынком любое знание практически со стопроцентной вероятностью

находит тех, кто готов превратить его в инновационный продукт или технологию. В подтверждение этой мысли можно привести примеры, когда люди, владеющие технологиями создания личного контента (от англ. content – содержание), т.е. знаниями, представленными в электронном виде (тексты, графика, мультимедиа) и выложенными через вебтехнологии на сайты, достигают успеха, в том числе коммерческого, буквально за несколько недель.

Новый тип общества требует формирования личности не только обладающей определенной системой знаний, но и способность использовать новые знания в своей практической деятельности, превращать их в инновации. Социум стоит перед новым информационно-технологическим вызовом, обусловленным ограниченными возможностями традиционных форм организации и трансляции накопленных человечеством знаний, их усвоения и социального наследования: резкое ускорение процесса выработки знаний и кардинальная их смена происходит быстрее, чем смена поколений. Одним из важнейших требований нового типа цивилизации является создание возможностей для гибкой и динамичной системы непрерывного образования, необходимой для оперативного изменения сферы профессиональной деятельности и поддержания собственной конкурентоспособности на рынке труда. Именно в этой сфере создаются предпосылки для саморазвития и самореализации человека, предпосылки инновационной культуры личности и общества. Непрерывное образование и способность к переквалификации становятся неотъемлемой стороной сохранения социального статуса личности.

Многие исследователи большие надежды в решении проблемы создания современной системы образования возлагают на новейшие информационно-компьютерные технологии (ИКТ) и Интернет. Сетевая технология становится основой формирования виртуальных вузов, объединяющих все перечисленные технологии и делающая возможным сведения до минимума разницы между дневным и дистанционным образованием. Обучаемый, находясь у себя дома, как бы присутствует на занятии или в другой учебной ситуации – проводит лабораторную работу, выполняет хирургическую операцию и т.п. Он задает вопросы и получает ответы. Виртуальные тренажеры создают полное впечатление реальности. Возникает искушение реализовать через Интернет полный процесс обучения – от зачисления обучающегося до выдачи диплома. Естественно, что все попытки поддавшихся этому искушению, их удачи и неудачи, методические находки, программно-технические средства активно обсуждаются в педагогической среде.

Размышляя над этой проблемой, важно уяснить реальные возможности и границы использования ИКТ, необходимые для разработки конструктивной и эффективной политики в сфере образования. Не претендуя на всесторонний анализ этой проблемы, который далеко выходит за рамки

данной статьи, отметим только некоторые ее философско-методологические аспекты.

Прежде всего, хотелось бы отметить, что гипотеза об неограниченных возможностях новой технологии в трансформации системы образования и оптимизации на этой основе любых образовательных технологий, основывается на *отождествлении информации и знания, возведение информации в культовую ценность, абсолютизации классического идеала рационализма* с его опорой на точное, формализованное знание. При этом главный акцент в образовании ставится на совершенствовании коммуникативной его функции.

Современные ИК технологии действительно оказываются эффективной формой организации информационного пространства и пространства коммуникаций. Созданные в гипертекстовом формате нарративы особым образом конструируют, а точнее деконструируют текстовые структуры и способы их прочтения: от территориально ограниченной и линейно выстроенной книги мы переходим к номадическим ризоморфным детерриториализованным информационным системам¹. Применяемый во всемирной паутине язык html (Hypertext Markup Language), обеспечивает мгновенный переход от одного текста к другому. При этом текст, не теряя своих пространственных очертаний, обретает иное измерение; он становится в буквальном смысле бесконечным, фрагментом глобального и универсального информационного пространства. ИКТ освобождают пространство и передачу текста от «места» как специфической формы организации образовательного пространства, делают саму привязанность к «месту» бессмысленной. Текст более не мыслится как линейно выстроенный и имеющий определенную направленность, структуру и границы; множество входов в него и множество смысловых ссылок создают возможности для формирования индивидуальных маршрутов его прочтения. Отсутствие пространственной и временной ограниченности позволяет «вести диалог» с любым текстом и любым автором, обращаться к мнению лучших мировых экспертов.

«Вневременность мультимедийного гипертекста, – отмечает известный исследователь информационной цивилизации М. Кастельс, – есть определяющая черта нашей культуры, формирующая ум и память детей, получающих образование в новом культурном контексте» [4, с. 429]. Мультимедиа строят новую символическую среду, которая включает разнообразные проявления культуры [4, с. 351]. Эта среда, благодаря мультимодальности, диверсификации и нестабильности новой коммуникационной системы, способна охватить и интегрировать все формы культурного выражения, разнообразные интересы, ценности. В принципах ее оп-

¹ Понятия «номадический» (от nomad – кочевник) и ризома (от rhizome – корневище), выработанные философией постмодернизма для характеристики процесса деконструкции текстовых структур, удачно описывают организацию гипертекста во Всемирной Сети.

ганизации находят воплощение практически все основные мировоззренческие принципы постмодерна – плюрализм, децентрация, фрагментарность, интертекстуализм. Эпистема современности строится из распадающихся фрагментов Текста культуры, конструируясь по принципу монтажа или коллажа. Тем не менее, познающий субъект стремится воссоздать целостность культуры, придать ей некую, пусть свободную и аморфную, но форму. В условиях хаотичных, распределенных структур существования нелинейный текст, рассредоточенный в пространстве и связанный смысловыми гиперссылками, дает возможность свести множество значений воедино во времени и тем самым обеспечить целостность восприятия².

Оптимизируя коммуникативную функцию образования, современные ИКТ играют важную роль в преодолении его стандартизации и масификации, сформировавшихся в условиях индустриальной цивилизации. В мире быстроменяющихся технологий и социальных преобразований, который требует от личности профессиональной гибкости, получения знаний, ориентированных на собственную деятельность, умения постоянно самостоятельно приобретать и осваивать новое знание, они создают технические предпосылки для реализации «гибких систем образования», сетей образовательных организаций, которые легко трансформируются в зависимости от динамики задач и функций. Современные компьютерные сети могут значительно расширить границы доступного информационного пространства, что, в сочетании с ВР-технологиями (технологиями, создающими виртуальную реальность), создает возможности для новых форм получения информации. Так, уже стали реальностью виртуальные музеи, с коллекциями которых можно ознакомиться, не покидая своего дома; идет стремительное развитие виртуальных библиотек, где представленные в цифровой форме тексты становятся максимально доступными для пользователя; в виртуальном пространстве создают учебные классы, в которых могут проходить реальные уроки с реальными студентами.

Таким образом, современные информационно-коммуникативные технологии – от дистанционного образования до коммуникации в профессиональных форумах и чатах – могут обеспечить условия для непрерывного образования (образование не на всю жизнь, а образование в течение жизни), обеспечить равные возможности для получения образования и непрерывного повышения квалификации всем людям независимо от их места жительства и социально-экономического положения, с одной стороны, и индивидуализацию образовательного пространства, формирование специ-

² Вероятно, поэтому идея гипертекста приобретает такую популярность. Ведь гипертекст позволяет зафиксировать ускользающие значения в виде гибких связей-переходов, избежать строгой последовательности, но, вместе с тем, обозначив «отсутствие», превратить его в «присутствие».

алиста с уникальным образованием – с другой.

Но, акцентируя внимание на возможностях современных технологий более эффективно организовывать банки данных, обеспечивая быстрый доступ к уже добытой информации и создавая возможности для новых форм ее представления, необходимо ответить на вопросы: правомерно ли отождествление знаний и информации, возможно ли отчуждение знаний от личности? Тенденция отождествления информации и знаний опирается на определенную философскую традицию рассматривать знания как результат адекватного отражения действительности в сознании человека только в виде представлений, понятий, рассуждений, теорий, фиксируемых в форме знаков естественных и искусственных языков, которая сформировалась в условиях развития классической науки и философии. В таком подходе к пониманию сущности знания акцент сделан на объективированных видах знания, величественном знании (т.е. знании, отчужденном от человека, его породившего) и являющегося основой различных форм человеческой коммуникации, передачи знаний в пространстве и времени. Однако при этом теряются существенные особенности, отражаемые категорией «знание» и характеризующие не только результат, но и процесс познавательной деятельности. Однако функционирование человеческого разума по производству знаний невозможно отделить от интуитивных, волевых, эмоциональных, оценочных компонентов. Знание – это фрагмент сознания, который имеет личностный характер, оно не может быть полностью вербализовано и отчуждено от своего носителя. Глубокое обоснование этой идеи дает М. Полани, полемизируя с концепцией объективированного знания К. Поппера [7]. Поэтому есть основание утверждать, что информация – это объективированное знание, знание которое отчуждено от своего носителя и выражено в символической форме. При этом следует отметить, что отношения между знаниями и информацией часто носят конфликтный характер: мы становимся все более эрудированными, но все меньше знающими.

Новые формы организации объективированных знаний (информации) и информационных потоков, способствуя преодолению некоторых кризисных явлений в выполнении системой образования определенных коммуникативных функций, не могут стать основой разрешения кризиса в системе образования. Информационно-компьютерная технология, предназначавшаяся для упорядочения больших потоков информации и обеспечения рациональной коммуникации, став элементом вычислительных сетей (Интернет), усиливает неопределенность и асимметричность коммуникации. Потоки информации образуют сложные, пересекающиеся в пространстве и времени структуры, требующие одновременного включения субъекта в различные коммуникативные сферы. В результате, человек находится как бы на пересечении этих потоков, пытаясь «прочитывать» сразу по несколько сообщений. Переизбыток

информации подавляет возможности ее личностного осмыслиения, информационные потоки «смывают» друг друга, не успевая быть подвергнуты осмысленному анализу. Таким образом, современные ИКТ во многом даже усугубляют кризис системы образования, провоцируя конфликт между информацией и личностным знанием, между манипуляцией информацией и проникновением в смыслы явлений и процессов, способностью накапливать информацию и способностью порождать новое знание³.

При разработке современных образовательных стратегий использования возможностей глобального информационного пространства Интернет, следует учитывать, что его организация создает возможности обезличивания и анонимности текстов, снятия проблемы авторства, т.е. разрушения понятия аутентичности текста, его подлинности (книга всегда имеет авторство и претендует на уникальность). В этом отношении Сеть наиболее полно отражает дух культуры постмодерна, культуры имиджа и симулякра, ориентированную не столько на новизну, сколько на повтор, римейк, интертекстуальность [9], стилистические смещения и совмещения. Коммуникация и образование осуществляются в условиях множественного, фрагментарного дискурса, который постоянно разрастается и осваивает новые форматы. Возникает так называемая блипкультура (Тоффлер), для которой характерна фрагментарность, коллажность (принцип монтажа), клиповость. Профессор социальной антропологии Университета Осло Т.Х. Эриксен, размышляя о том, как подчинить себе бег времени, ускоряющийся по мере развития информационных технологий, вводит понятие «тирания времени» [10]. Он утверждает, что поток информации в стремительно бегущем времени постепенно заполняет все паузы, в результате чего наша жизнь рискует превратиться в серию перегруженных эпизодов без каких-либо «до» и «после», «здесь» и «там».

Такая ситуация в глобальном информационном и образовательном пространстве актуализирует постановку и исследование проблемы влияния множественного, фрагментарного дискурса, новых принципов организации Текста культуры на формирование мышления. Если линейная организация текста – учебного и научного – способствует формированию концептуального, последовательного, логически строгого и непротиворечивого мыш-

³ Так, Н.В. Громыко, опираясь на опыт преподавания в проектно-методологической школе Москвы, утверждает, что Интернет в том виде, в котором он сложился и используется сейчас, затрудняет формирование теоретического мышления учащихся. Привыкая работать со скоростными информационными потоками, к клиповым режимам работы с информацией, они практически не умеют мысленно концентрироваться, «скачивание» информации отбивает интерес и способность к самостоятельным размышлению [8].

ления (одна мысль следует из другой)⁴, то, какое мышление формирует нелинейная его организация? Ответ на этот вопрос требует комплексных исследований психологов, педагогов, культурологов, философов, однако заслуживает внимания утверждение известных специалистов в области эпистемологии (В.С. Лекторского, В.С. Степина) о том, что новые формы организации текста разрушают традиционную форму научно-аналитической работы, формируя так называемое «клиповое сознание», которое не способно удерживать фокус внимания на одной теме более двух минут.

Поиски методологических идей, которые способствовали бы конструктивному осмыслению горизонта возможностей и границ компьютеризации в сфере образования является не только предметом теоретико-методологических размышлений. С 70-х годов XX в. в Швеции разрабатывается Международный проект «Образование – Труд – Техника», в рамках которого эта проблема обсуждается в контексте решения конкретных практических задач⁵. Исследователи ставили цель проанализировать эффективность и ценность компьютеризации в процессах передачи знаний. В результате оказалось, что с наибольшими трудностями пришлось столкнуться при попытках формализации профессионального опыта, мастерства, разного рода умений: компьютеризация этого процесса приводит к трансляции знания, бедного смысловым содержанием. При этом знание, несущее абстрактно-общие смыслы, не только теряет свою привлекательность, часто это губительно оказывается на понимании общей картины изучаемого явления, не способствует поиску более глубинных пластов содержания. Проведенные исследования свидетельствуют об ограниченности односторонне рационалистической интерпретации механизмов трансляции знаний⁶. Необходим глубокий анализ различных видов презентации знаний, языков их описания, которыми наиболее эффективно пользуется че-

⁴ Н. Постмен, ведущий авторитет в области средств массовой информации, писал, что «печатное слово имеет сильнейшее пристрастие к объяснению; оно требует изощренной способности мыслить концептуально, дедуктивно и последовательно, высокой оценки причины и следствия недопустимости противоречий, большой способности к беспристрастности и объективности, терпимости к замедленной реакции» [Цит. по: 4, с. 319].

⁵ Реализация проекта находит поддержку у ряда солидных организаций как в самой стране – Шведский Королевский технологический институт, Шведский центр по изучению трудовой деятельности, Комиссия совета по науке, Шведский Королевский драматический театр, так и за ее пределами – Международная организация труда, Юнеско и др. Определенный итог широкомасштабных исследований по этой проблеме за последние три десятилетия подводится в работе шведского ученого Бу Геранзона «Практический интеллект, компьютеры, умения и навыки» [11].

⁶ В том, что в познавательном процессе участвуют и рациональные и перцептивные компоненты сознания, никогда не сомневались. И, тем не менее, еще с античного времени сложилось асимметричное отношение к их роли и значению в структуре познания. Логос признавали за истинное знание, открывающее подлинную реальность, тогда как доксу – за неразумное знание, искажающую истину.

ловек, анализ способов понимания, способов оперирования знаниями, процессов принятия решения.

В целом ряде профессий доминирующая роль принадлежит практическому интеллекту – «телесным», неявным формам, передаваемым «из рук в руки» от учителя (мастера) к ученику (подмастерью). В фундамент практического интеллекта заложены воображение, интуиция, невербальное мышление, неосознанные чувства и пр., которые не поддаются не только рационализации, но и в принципе трудно артикулируются. Если изобразить условно знания Мастера в некотором пространстве, то есть попытаться придать изображению метрические характеристики, тогда общие особенности структуры изображения можно эксплицировать посредством таких понятий, как многомерность, нелинейность, индивидуальность, размытость и т.п. Попытки передачи такого знания с помощью компьютера приводят к «стиранию» индивидуальности, к смещению граней в одну точку, к их «сплющиванию». В итоге полученная картина оказывается плоской, непротяженной: ведь «система правил» способна выявить и передать лишь инвариантное своему собственному языку, т.е. наряду с упрощением информационно-компьютерные технологии несут с собой и унификацию, тиражирование анонимных, формально-обезличенных структур. Исследования показывают, что компьютеризация ведет к потере именно тех смыслов, которые от мастера переходят к подмастерью при личном контакте, и которые являются важнейшим условием порождения новых знаний. Это требует активизации исследования внерациональных форм и способов трансляции знаний и умений, изучения глубинных процессов функционирования «скрытого», неявного знания⁷.

Это дает основание утверждать, что возлагать надежды на то, что ИКТ позволяют преодолеть кризис классической системы образования не приходится. Они по существу не меняют образовательную парадигму, оказывая влияние только на осуществление коммуникативной функции образования. Более того, традиционная система обучения, которая сложилась 300 лет назад и заставляла учащегося усваивать знание в готовой форме, а не прослеживать условия его происхождения на основе понятий, принимает в современных условиях новую форму – Интернет приучает присваивать визуальный образ, символическое изображение тоже в готовой форме, а не прослеживать условия его возникновения.

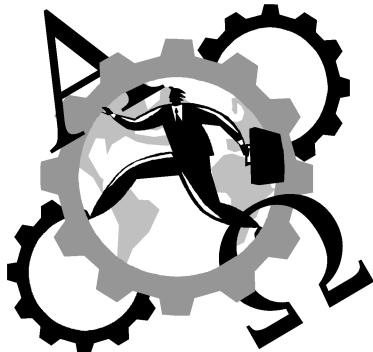
Социальный же вызов времени – становление информационной цивилизации – требует не просто накопления знаний, а обучения способности к критическому суждению, рефлексии, овладения критериями и стратегией отбора знаний, умением управлять потоками информации, контролировать и ограничивать их на основе определенных «фильтров» и четких

⁷ Не случайно один из международных форумов – «Культура – Язык – Искусственный интеллект» (Стокгольм, 1998) был посвящен этой проблеме.

принципов отбора ценной информации, обусловленных моральными ценностями, ситуацией, парадигмой, господствующей в культуре, здравым смыслом, жизненным опытом. В будущем, подчеркивает Ленк, «нам предстоит ... не накапливать знания, а научиться делать ... разумный выбор при изобилии информации» [12]. Это с необходимостью требует формирования новой парадигмы образования, парадигмы, которая бы стимулировала процесс пробуждения внутренних сил и возможностей человека, формировала умение постоянно пополнять и достраивать свою личностную систему знаний, способность не просто усваивать «готовые», уже сложившиеся схемы социокультурной деятельности, но и созидать качественно новые формы общественного бытия, использовать новые знания в своей практической деятельности, превращать их в инновации. Разработка и реализация образовательной системой этой парадигмы, позволит сформировать человека с инновационным типом мышления, инновационным типом культуры, с готовностью к инновационному типу деятельности, что станет адекватным ответом на переход цивилизации в инновационный тип развития.

Список литературы: 1. *Маслоу А.Г.* Дальние пределы человеческой психики [Текст] / А.Г. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 108 с. 2. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл; перевод. с англ. – М.: Academia, 1999. 3. *Drucker P.* The New Realities [Text] / P. Drucker. – Oxford, 1996. 4. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс; перевод. О.И. Шкаратана. – М.: ГУВШЭ, 2000. 5. *Тоффлер Э.* Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер; перевод с англ. – М.: ООО Фирма Изд-во АСТ, 1999. 6. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи / Под редакцией М.Г. Делягина – Москва, 2000 г. [Электронний ресурс] // <http://imperativ.narod.ru/del/del-pref.html>. 7. *Полани М.* Личностное знание [Текст] / М. Полани – М., 1981. 8. *Громыко Н.В.* Интернет и постмодернизм – их значение для современного образования [Текст] / Н.В. Громыко – Вопросы философии, 2002. – № 2. – С. 175-180. 9. *Делез Ж.* Различие и повторение [Текст] / Ж. Делез – СПб., 1998. Постмодернизм в философии, науке, культуре. – Харьков, 2000. 10. *Эриксон Т.Х.* Тирания момента. Время в эпоху информации. [Текст] / Т.Х. Эриксон – М., 2003. 11. *Göranzon, Bo.* The Practical Intellect: Computers and Skills [Text] / Bo Göranzon – Santérus Academic Press Sweden, 2009. 12. *Ленк Х.* Становление системно-технического суперинформационного общества [Текст] / Х. Ленк // Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. – М.: Традиция, 2001. – С. 29-41.

Поступила в редакцию 11.11.2011.

ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ І ТЕХНІЧНИХ НАУК

УДК 371.315=161.2

Л.А. ВАСЕНКО, доц., НТУ «ХПІ», Харків

В.В. ДУБІЧИНСЬКИЙ, докт. фіол. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «ПРИКЛАДНА ЛІНГВІСТИКА» В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТЕХНІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ «ХПІ»

Стаття присвячена змісту навчальної дисципліни та поняттю «прикладна лінгвістика».

Статья посвящена рассмотрению содержания учебной дисциплины и самого понятия «прикладная лингвистика».

The article is honoured to the basic kinds of applied linguistics.

Вступ. У Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» уже п'ять років ведеться навчання студентів за спеціальністю «Прикладна лінгвістика». Разом із студентами спеціальності «Науково-технічний переклад» майбутні прикладні лінгвісти складають великий загін комплексних фахівців, які матимуть широкий спектр можливостей прикладення своїх знань у народному господарстві.

Сьогодні поняття прикладної лінгвістики досить аморфне та багатозначне. Іноді вважаються синонімічними поняття прикладної та комп'ютерної лінгвістики, у деяких ситуаціях прикладною вважається перекладацька діяльність, а підготовка студентів зі спеціальності «прикладна лінгвістика» зосереджується на перекладознавстві та комп'ютерному перекладі.

Прикладна лінгвістика як наукова дисципліна почала розвиватися у 20-ті роки ХХ сторіччя. На разі існують дві точки зору відносно обсягу поняття «прикладна лінгвістика».

Європейські та американські лінгвісти головним завданням прикладної лінгвістики, в першу чергу, донедавна вважали розроблення й впроваджування різних методик навчання іноземної мови. Прикладом цього можуть бути навіть назви англійських та американських вищих навчальних закладів; наприклад, інститут у місті Дублін «School of Applied Languages» (дослівно «школа прикладних мов») є звичайним інститутом іноземних мов.

У 50-ті роки ХХ сторіччя термін «прикладна лінгвістика» почали застосовувати радянські лінгвісти й позначували ним увесь комплекс проблем, пов'язаних з досліджуванням різних видів машинного оброблення інформації, тобто, перш за все, з комп'ютерною лінгвістикою.

Сучасний обсяг поняття «прикладна лінгвістика» значно збільшився. Під поняттям «прикладна лінгвістика» розуміють такий напрям мовознавчої науки, який розробляє та здійснює практичне лінгвістичне забезпечення для різноманітних сфер людської діяльності. Ми вважаємо, що *сучасна прикладна лінгвістика* – це сукупність багатьох мовознавчих наук, дані яких застосовують (дехто з українських учених пропонують навіть таку назву «застосовна лінгвістика» – applied linguistics) будь-які інші галузі виробництва, науки, культури тощо.

Основна частина.

Прикладна лінгвістика має декілька керунків, які можна класифікувати за двома диференційними ознаками:

- за часовим індексом:

а) до другої половини ХХ ст. та

б) після другої половини ХХ ст.; такий розподіл пов'язаний з розвитком кардинально нових засобів створення, зберігання, перетворення та пошуку інформації у зв'язку з процесами глобальної комп'ютеризації суспільства;

- за засобами оптимізації різних функцій мови: комунікативної, номінативної, когнітивної, культурологічної, соціальної тощо:

1) комунікативну функцію оптимізують такі напрямки прикладної лінгвістики: теорія та практика викладання рідної та іноземної мов; створення штучних мов; теорія та практика перекладання (перекладознавство); машинний переклад; психолінгвістика; комунікативна лінгвістика;

2) когнітивну функцію – кванtitативна лінгвістика, комп'ютерна лінгвістика, когнітивна лінгвістика, психолінгвістика;

3) соціальну функцію мови – соціолінгвістика, політична лінгвістика, мовна політика, антрополінгвістика; комунікативна лінгвістика;

4) номінативну функцію – лексикографія, термінознавство, корпусна лінгвістика тощо.

У вищих навчальних закладах України (у тому числі й у технічних) вже не перший рік ведеться підготовка фахівців за спеціальностями

ми «Прикладна лінгвістика» та «Переклад (науково-технічної інформації)».

У Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» (НТУ «ХПІ») вже 9 років пропонується курс «Сучасні проблеми прикладної лінгвістики та термінознавства» для майбутніх перекладачів технічної літератури та 5 років викладеться навчальна дисципліна «Основи прикладної лінгвістики» для студентів філологічного напряму підготовки «Прикладна лінгвістика».

Ці навчальні курси НТУ «ХПІ» скеровані на взаємодію мовознавчих і технічних навчальних дисциплін, на міждисциплінарну основу прикладної лінгвістики як науки, що зараз розвивається за багатьма напрямками та набуває нових результатів і перспектив.

Робочими та навчальними програмами пропонованих в НТУ «ХПІ» навчальних дисциплін передбачено ознайомлення студентів з такими *напрямками прикладної лінгвістики*:

- **теорія письма, графічний рівень мови:** етапи розвитку письма; категорії фонетичного письма; вимоги до графіки будь-якої мови; створення графіки для етносів, які не мають своєї писемності; дешифрування текстів; записаних невідомою для дослідників мовою тощо;
- **мовна кодифікація:** поняття «орфографія»; етапи розвитку (української) орфографії; правописні реформи; поняття «орфоепія»; основні правила вимови звуків, звукосполук в різних мовах;
- **методика викладання мов:** поняття «метод», «методика»; класифікація методів навчання іноземних мов; історія розвитку перекладних, прямих, свідомо-комунікативних, інтенсивних та інших методів;
- **теорія та практика перекладання:** поняття «перекладання» і «переклад»; види перекладання – письмовий/усний, повний/стислий (реферативний, анотаційний, перекладання патентів), послідовний/синхронний; лексичні, граматичні, синтаксичні труднощі перекладання;
- **лінгвікультурологія:** знання мови через знання історії, культури, традицій народу; лінгвокраїнознавство; національна країна світу; лінгвокультурні концепти;
- **термінознавство:** поняття «термін», «терміноїд», «терміноелемент», «термінологія», «терміносистема»; структура термінів; вимоги до термінів; способи побудови нових термінів; найвідоміші терміноелементи грецького та латинського походження;
- **лексикографія:** поняття «лексикографія», «термінографія»; макро- та мікроструктура словника; лексикографічна параметризація, принципи лексикографування; види звичайних словників та правила користування ними; види термінологічних словників – словники узусу, інформаційні, класифікатори, рубрикатори, тезауруси тощо; вимоги до складання словникової статті;

- **комп'ютерна лінгвістика:** поняття «комп'ютерна лінгвістика», «інформаційні системи», «лінгвістичне забезпечення комп'ютерних систем»; види лінгвістичного забезпечення – просте, складне, розгорнуте, інтелектуальне; лінгвістичні бази даних; системи машинного перекладу;

- **комп'ютерна лексикографія:** поняття «комп'ютерна лексикографія»; групи програм

- 1) для підтримування лексикографічних робіт: конкорданси, структура словникової статті словників-конкордансів;

- 2) для створення автоматичних словників: автоматичні словники для користувачів і автоматичні словники для програм обробляння текстів;

- **комп'ютерний переклад:** історія розвитку комп'ютерного перекладу; основні засоби комп'ютеризації процесу перекладання – автоматичні/автоматизовані системи комп'ютерного перекладу, лексичні/термінологічні банки даних; класифікація комп'ютерних помилок за ступенем труднощів їх подолання; причини неправильного машинного перекладу; характеристики українських і зарубіжних систем машинного перекладу.

- **математична та структурна лінгвістика:** поняття «структурна лінгвістика», «математична лінгвістика»; типи структур і формальні методи аналізу та опису мови; вища математика, теорія ймовірності, дискретна математика;

- **квантифікативна лінгвістика:** поняття «квантифікативна лінгвістика»; можливість створення структурно-ймовірнісної моделі мови та сфери її використання: лінгвістичний моніторинг, комп'ютерне моделювання мови, дешифрування закодованого тексту, авторизація тексту (експертиза авторства) тощо;

- **психолінгвістика:** поняття «психолінгвістика»; мова та мислення; теорія мовленнєвої діяльності; породження та сприйняття мовлення; стратегії та тактики нейролінгвістичного програмування;

- **комунікативна лінгвістика:** теорія комунікації; риторика; комунікативні тактики мовленнєвої діяльності;

- **когнітивна лінгвістика:** поняття «когнітивна лінгвістика»; пізнання за допомогою мови; концепт, гештальт, фрейм, сценарії мовленнєвої поведінки;

- **комунікативна лінгвістика:** поняття «комунікація»; елементи комунікації; прикладні завдання комунікативної лінгвістики;

- **соціолінгвістика:** поняття «соціолінгвістика»; проблеми взаємодії мови та суспільства; вплив суспільства на мову – соціальна варіативність мовлення та вплив мови на суспільство – види державної мовної політики (пенетрація, легітимація, партципация: позитивна/негативна, дистрибуція: ситуативні варіанти); соціолінгвістичні процеси в різних країнах світу та в Україні;

- **політична лінгвістика:** поняття «політична лінгвістика», «мовна

політика»; методи аналізу політичних текстів, тобто моніторинг текстів виступів відомих політичних діячів, реклами та текстів засобів масової інформації;

- **антрополінгвістика:** поняття «антрополінгвістика», «концепт», «картина світу»; основні категорії антрополінгвістики: мовна картина світу, наукова картина світу, національна мовна картина світу, національна наукова картина світу, мовна картина окремого носія певної мови; головні ознаки мовної та наукової картин світу;

- **інтерлінгвістика:** поняття «інтерлінгвістика», «штучні мови»; історія розвитку лінгвопроектування; класифікація штучних мов: мови програмування, інформаційні мови, формалізовані мови науки, міжнародні допоміжні мови та авторські мови (що створюють письменники у своїх творах);

- **(де)шифрування:** поняття «шифр», «код»; типи завдань, які потрібно розв'язувати у процесі дешифрування текстів; математичний підхід до (де)шифрування текстової інформації;

- **реферування, анатування:** поняття «згортання текстової інформації»; види рефератів і анотацій.

Таким чином, слід зазначити, що термін **«прикладна лінгвістика»** має розглядатися як широкий концепт, який залишає у свою семантичну структуру поняття різноманітних галузей виробництва, науки, техніки, національної культури, що використовують (прикладають) лінгвістичні дані у своїй діяльності.

Підготовка фахівців з прикладної лінгвістики у вищих навчальних закладах передбачає формування широко/глибоко освіченої особистості, яка володіє знаннями, вміннями та навиками використання мовознавчих категорій, понять і теоретичних положень на практиці, у різноманітних сferах народного господарства.

Висновки.

Головна мета спеціальності «прикладна лінгвістика» – сформувати міждисциплінарного фахівця на межі наук – мовознавства та інших інформаційних, технічних, виробничих тощо галузей людської діяльності. Визначений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України напрям підготовки прикладних лінгвістів – «Філологія» - вимагає від вишів склерованості на гуманітарний складник технічної освіти (або на технічний складник філологічної освіти).

Майбутнє прикладної лінгвістики бачиться у гармонізації всіх перелічених напрямків та у підготовці широко освічених фахівців з відповідних мовознавчих і науково-технічних дисциплін.

Розроблення та використання нових інформаційних технологій неможливо сьогодні без урахування інтелектуальних компонентів, забезпечення їх системами, які працюють з природними мовами. Це зумовлює дослідження механізмів природної мови, що потребує розроблення сучас-

них математичних методів формального опису текстової інформації. Всі технічні галузі, які пов'язані з інформатикою й обчислювальною технікою, потребують лінгвістичного забезпечення інформаційних систем, а держава вимагає наявність фахівців (прикладних лінгвістів), які мають у комплексі широкі знання сучасних інформаційних технологій та високу мовну кваліфікацію.

Хочеться зазначити, що на сьогодні визріває новий науковий напрям, який обов'язково необхідно врахувати у ВАКівському переліку спеціальностей. У зв'язку із важливістю й актуальністю зазначеної спеціальності науковцям і працівникам Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України треба об'єднати свої зусилля щодо удосконалення та розвитку спеціальності «Прикладна лінгвістика» в Україні у вищих технічних навчальних закладах.

Ми вважаємо за доцільне спеціальність «Прикладна лінгвістика» залучити до переліку спеціальностей не тільки до напряму «Філологія», а також і *до напряму «Комп'ютерні науки»* або створити *нову спеціальність «Лінгвістичні технології в інформаційних системах»* у напрямі підготовки «Комп'ютерні науки», за умови залишення зазначеної спеціальністі також і у напрямі «Філологія».

Список літератури: 1. Актуальные проблемы современной лингвистики: Уч. пос. / Сост. Л.Н. Чурилова. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 416 с. 2. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке: Уч. пос. – 2-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 416 с. 3. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Уч. пос. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 360 с. 4. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник – К.: Академія, 2004. – 344 с. 5. Васенко Л.А., Дубчинський В.В., Кримець О.М. Фахова українська мова: Навч. пос. – К.: Центр учебової літератури, 2008. – 272 с. 6. Волошин В.Г. Комп'ютерна лінгвістика: Навч. пос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 381с. 7. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Уч. пос. – М.: Лабиринт, 2008. – 320 с. 8. Гринев-Гриневич С.В., Сорокина Е.Я., Скотюк Т.Г. Основы антрополингвистики: Уч. пос. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 128 с. 9. Дубчинський В.В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп'ютерні технології: Навч. пос. – Харків: НТУ «ХПІ», 2004. – 203 с. 10. Дубчинский В.В. Лексикография русского языка: Уч. пос. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 432 с. 11. Дуличенко А.Д. История интерлингвистики: Уч. пос. – М.: Высшая школа, 2007. – 184 с. 12. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика: Уч. пос. – Изд. 2-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 336 с. 13. Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методы, структура – М.: КомКнига, 2006. – 256 с. 14. Партико З.В. Прикладна і комп'ютерна лінгвістика: Вступ до спеціальності: Навч. пос. – Львів: Афіша, 2008. – 224 с. 15. Прикладне термінознавство: Навч. пос. / За ред. В.В. Дубчинського та Л.А. Васенко – Харків: НТУ «ХПІ», 2003. – 145 с. 16. Прикладное языкознание: Учебник / Л.В. Бондарко, Л.А. Вербицкая, Г.Я. Мартыненко и др. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 1996. – 287 с. 17. Чудинов А.П. Политическая лингвистика: Уч. пос. – 3-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008 – 256 с. 18. Широков В.А. Елементи лексикографії – К.: Довіра, 2005. – 304 с.

Надійшла до редколегії 18.10.2011.

A.C. РЖЕВСКАЯ, асистент, УИПА, Харьков
Н.В. РОТОВА, канд. филол. наук, доц., УИПА, Харьков

ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ НАД ВТОРИЧНЫМИ ТЕКСТАМИ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗОВ

У статті розглядаються такі способи обробки інформації й компресії оригінального тексту, як анотування й реферування, а також методи навчання цим видам язикової діяльності іноземних студентів інженерно-педагогічних спеціальностей на початковому етапі навчання.

В статье рассматриваются такие способы обработки информации и компрессии оригинального текста, как аннотирование и реферирование, а также методы обучения этим видам языковой деятельности иностранных студентов инженерно-педагогических специальностей на начальном этапе обучения.

The article deals with such methods of information processing and compression of the original text as annotation and referencing, as well as methods of teaching these kinds of language-related activities of foreign students of engineering and teaching professions at an early stage of training.

Постановка проблемы. Перспективы преподавания русского языка иностранным студентам в вузах Украины находятся в зоне внимания основных тенденций развития современного мирового образования, которое является глобальным фактором международного общественного развития и интеграции. Сегодня в сфере украинских образовательных интересов остается пространство ближнего и далекого зарубежья, в частности бывших советских республик. Специалист завтрашнего дня должен обладать высоким профессионализмом, правильно и быстро ориентироваться в мире технологических и технических инноваций, уметь добывать, анализировать, синтезировать, обрабатывать информацию, содержащуюся в различных источниках. Именно поэтому одна из основных задач курса «Русский язык как иностранный» – научить студентов пользоваться литературой по специальности в профессиональных целях и уметь высказываться на иностранном языке по вопросам, связанным с будущей профессией.

В последнее время повысился интерес к проблемам не только поиска, но и свертывания информации, в котором аннотирование и реферирование занимают центральное место. Благодаря свёртыванию информации, текст становится компактным и, для того, чтобы ознакомиться с новыми публикациями специалист в первую очередь будет просматривать реферативные журналы, а не исходные материалы в их полном объёме. Таким образом, происходит экономия времени, что немаловажно для современного человека.

Анализ последних исследований и публикаций. Проблема обучения реферированию является предметом многих научных исследований отечественных и зарубежных ученых относительно родного и иностранного языков. Авторы научных работ предлагают различные подходы к толкованию понятия реферирования (Гречихина А.А., Ковалчук Т.И., Коваленко А.Я.), к классификации типов рефератов (Шамрай Л.И., Гаркушева В.А., Пятницкая Л.В., Ханн У., Манн И.), к подходам в обучении реферированию (Фоломкина С.О., Авраменко В.И., Ищенко В.Л., Хван А.В.), к критериям отбора профессионально-ориентированных текстов, которые предназначены для реферирования (Фоменко Н.С.).

Целью нашей статьи является анализ основных этапов цикла обучения реферированию и аннотированию профессиональных текстов в условиях подготовки специалиста, рассмотрение возможностей использования аннотирования и реферирования как средства обучения и контроля.

Результаты анализа. Программа дисциплины «Русский язык как иностранный» включает в себя обязательное обучение студентов основам аннотирования и реферирования. Итогом этой работы должно быть написание самостоятельных докладов на русском языке и выступление на семинарах, конференциях и т.д. Традиционно считалось, что рефераты нужны для развития активности и творческой деятельности студентов, их самостоятельности, выработке умения самим разбираться в сложных вопросах, ведь даже студенты старших курсов не всегда умеют разбираться в прочитанном, не умеют выделять самое главное, сказать в коротких словах самую сущность дела. Особенно это актуально для студентов-иностранных, которые все дисциплины изучают на неродном языке.

Одним из методов обучения языку является развитие у студентов навыка аналитико-синтетической обработки информации. Под этим понимаются творческие процессы, включающие осмысление, анализ и оценку содержания оригинального текста для извлечения необходимых сведений. Достижению этих целей наилучшим образом соответствует процесс аннотирования и реферирования текста, т.к. в его основе лежат два метода мышления: анализ и синтез. Анализ позволяет выделить наиболее ценную информацию, отделить второстепенные сведения и данные, т. е. совершить определенные аналитические операции, без которых невозможно извлечь основное содержание оригинала. Одновременно с процессом анализа текста происходит процесс его синтеза, т.е. соединение в логическое целое той основной информации, которая получена в результате аналитических операций. Таким образом, очевидно, что недостаточно усвоить информацию оригинала в целом или по частям (анализ), необходимо научиться выделять главное содержание, кратко его сформулировать и представить в логической последовательности (синтез), создавая, таким образом, вторичный текст. Вторичные тексты служат для хранения, переработки и совершенствования первичной информации. Именно это назначение и опреде-

ляет их существенную роль в обучении: создавая вторичные тексты, студенты приобретают навыки самостоятельного извлечения, обработки, компрессии информации.

Краткое обобщение информации не является легкой задачей для студентов. Очевидно, что для её решения нужны определенные умения и навыки и этому необходимо специально обучать. Цикл обучения аннотированию и реферированию состоит из нескольких этапов.

На первом курсе студенты теоретически осваивают понятия «реферат» и «аннотация», специфику реферирования и аннотирования оригинальных текстов, методы изложения в них информации, особенности языка и стиля, а также общие и отличительные характеристики реферата и аннотации. Сущность аннотирования и реферирования заключается в максимальном сокращении объема источника информации при сохранении его основного содержания. В процессе компрессии первоисточника аннотирование и реферирование осуществляются принципиально различными способами. Аннотация перечисляет вопросы, которые освещены в первоисточнике, не раскрывая самого содержания этих вопросов, но отвечая на вопрос: «О чём говорится в первичном тексте?» Реферат же не только перечисляет все эти вопросы, но и сообщает существенное содержание каждого из них.

Прежде всего, студенты должны понять, что если аннотация даёт представление только о теме первичного текста и облегчает поиск необходимой информации по заданной теме, то назначением реферата является ознакомить читателя с содержанием оригинала и, таким образом, замещать его.

Рефератом называется текст, передающий основную информацию подлинника в свернутом виде и составленный в результате ее смысловой переработки. Реферирование представляет собой интеллектуальный творческий процесс, включающий осмысление, аналитико-синтетическое преобразование информации и создание нового документа – реферата, обладающего специфической языково-стилистической формой. Реферат – это семантически адекватное изложение основного содержания первичного документа, отличающееся экономной знаковой оформленностью постоянством лингвистических и структурных характеристик и предназначенное для выполнения разнообразных информационно-коммуникативных функций в системе научной коммуникации. Реферат строится в основном на языке оригинала, поскольку в него включаются фрагменты из первоисточника. Это обобщения и формулировки, которые мы находим в первичном документе и в готовом виде переносим в реферат (цитирование).

Аннотация в силу своей предельной краткости не допускает цитирования, в ней не используются смысловые куски оригинала как таковые, основное содержание первоисточника передается здесь «своими словами». Особенностью аннотации является использование в ней языковых оценочных

ных клише, которых нет в реферате.

Реферирование – это процесс переработки и изложения информации в устной или в письменной форме – протекает в три этапа:

1-й этап – это чтение исходного текста и его анализ – обычно несколько раз – с целью детального понимания основного содержания текста, осмыслиения его фактической информации (изучающее чтение);

2-й этап – это операции с текстом первоисточника: текст разбивается на отдельные смысловые фрагменты с целью извлечения основной и необходимой информации каждого из них;

3-й этап – это свертывание, сокращение, обобщение, компрессия выделенной основной фактологической информации и оформление текста реферата в соответствии с принятой моделью реферата.

Текст реферата представляет собой целостный, связный, условно самостоятельный текст, оформленный в один абзац, представляющий собой в сжатом виде всю основную информацию первоисточника. Наиболее важным собственно реферативной части является ее начало, и его формулирование может представлять особую трудность. В состав заголовочной части входят: название работы (книги, статьи, интервью и т.д.), имя автора (авторов), полные выходные данные реферируемого первоисточника (место и год издания, издательство) и некоторые другие. Если первичный источник на иностранном языке, то сначала обязательно приводятся полные сведения о работе на иностранном языке с указанием языка оригинала, а затем все эти сведения повторяются на русском языке.

Также студенты должны усвоить композиционно-графическое членение вторичного текста. Независимо от типа реферата его текст может быть разделен на три основные части:

- заголовочная;
- собственно реферативная;
- справочный аппарат.

Главной в структуре реферата является его центральная собственно реферативная часть, ибо в ней и содержится основная фактологическая информация из первого документа. Эта часть может включать в себя: словесный текст; формулы; таблицы, графики, диаграммы; иллюстрации и т.д.

Основными функциями рефератов являются следующие: информативная, поисковая, индикативная, справочная, сигнальная, адресная, коммуникативная.

Информативная функция. Поскольку реферат является кратким изложением основного содержания первичного документа, главная его задача состоит в том, чтобы передавать фактографическую информацию. Отсюда информативность является наиболее существенной и отличительной чертой реферата.

Поисковая и справочная функции. Как средство передачи информации реферат нередко заменяет чтение первичного документа. Обращаясь к

рефератам, пользователь осуществляет по ним непосредственный поиск информации, причем информации фактографической. В этом проявляется поисковая функция реферата, а также функция справочная, поскольку извлекаемая из реферата информация во многом представляет справочный интерес.

Индикативная функция. Реферат должен характеризовать оригинальный материал не только содержательно, но и описательно. Путем описания обычно даются дополнительные характеристики первичного материала: его вид (книга, статья), наличие в нем иллюстраций и т.д. Кроме того, в реферате иногда приходится ограничиваться лишь названием или перечислением отдельных вопросов содержания. Это еще одно свойство реферата, которое принято называть индикативностью.

Адресная функция. Точным библиографическим описанием первичного документа одновременно достигается то, что реферат способен выполнять адресную функцию, без чего бессмысленен документальный информационный поиск.

Большую роль в обучении определённому виду компрессии оригинальной литературы в системе комплексной подготовки специалиста грает правильный подбор текстов для рефериования: на начальном этапе это могут быть статьи из учебников по истории Украины, социологии, математике, физике и т.д. Определяется текстовый материал для групповой и самостоятельной работы студентов, что даёт возможность учитывать разный уровень владения русским языком.

Использование на занятиях материалов прессы позволяет познакомить студентов с культурой, общественными процессами, особенностями менталитета и жизни Украины. На старших курсах специальные журнальные статьи дают возможность обсудить текущие проблемы научной отрасли, соответствующие будущей профессии студента, пути их решения. Чтение, а затем аннотирование и рефериование журнальных статей становится ценным источником этих знаний.

После прочтения оригинального текста, студенты применяют на практике полученные теоретические знания по оствалению вторичного текста.

В заключении студенты зачитывают свои вторичные тексты, обсуждаются сильные и слабые стороны каждого текста и совместно с преподавателем отмечается работа, наилучшим образом соответствующая требованиям составления реферата и аннотации.

Студенты второго курса должны уметь:

- выделять главную и дополнительную информацию текста;
- сокращать и упрощать текст;
- высказывать свое мнение о прочитанном.

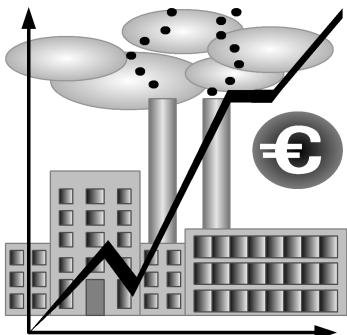
Так, очень важно, чтобы при рефериовании студенты всегда помнили об основной модели русского предложения: А – С – Пр – О. Любое русское

предложение строится на предикате, о котором студенты-иностранные часто забывают, поэтому важно научить студентов правильно находить смысловой глагол. В роли предиката можно использовать исходный глагол, который употреблен в реферируемом тексте, можно образовать глагол из отглагольного существительного или причастия, можно употребить знакомую конструкцию научного стиля речи. Студенты должны понимать, что вариантов построения грамматически правильного предложения очень много, важно знать эти простые варианты и уметь их грамотно использовать.

Выводы. Таким образом, совершенно очевидным становится факт, что на продвинутом уровне обучения иностранному языку у студентов соответствующей специализации должны развиваться профессионально-ориентированные умения работы с текстами в соответствии с направленностью профессиональной деятельности. В этом плане особую значимость приобретают умения аннотирования и рефериования. Это связано с тем, что в будущей профессиональной деятельности студентам необходимо уметь читать, анализировать, обобщать и реферировать достаточно объёмные тексты, содержащие нужные для работы сведения. Данный вид учебной деятельности создает благоприятные возможности объединения специального и гуманитарного образования, способствует личностному росту обучаемых, расширяет их кругозор, обогащает их словарный запас научно-популярной, научно-технической и специальной лексикой и терминологией.

Список литературы: 1. Ахметзянова Т.Л. Обучение рефериированию как способ развития письменной речи // Наука на современном этапе: проблемы и решения: межвуз. сб. науч. тр. – М., 2003. – Вып. 3. – С. 46-48. 2. Гребенникова В.А. К вопросу об обучении аннотированию и рефериированию // Вестн. Ставроп. ун-та. – Ставрополь, 2000. – Вып. 3. – С. 71-73. 3. Истрина М.В., Аннотирование произведений печати / М.В. Истрина. – М., 1981. 4. Провоторов В.И., Аннотирование и реферирование как методические приемы в обучении работе над специальными текстами [Электронный ресурс] // Учен. зап.: [электрон. науч. журн. Кур. гос. ун-та]. – 2006. – № 2. – URL: <http://scientific-notes.ru/pdf/st19>.

Поступила в редакцию 25.10.2011.

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ

УДК 330

Л.С. СТРИГУЛЬ, ст. викладач, НТУ «ХПІ», Харків
К.Ю. АБСАЛЯМОВ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСНУЮЧИХ МЕТОДИЧНИХ ПІДХОДІВ АНАЛІЗУ ФІНАНСОВИХ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

В статті представлено дослідження існуючих методичних підходів оцінки фінансових показників діяльності підприємств, в аспекті забезпечення підвищення ефективності діяльності

В статье представлено исследование существующих методических подходов оценки финансовых показателей деятельности предприятий, в аспекте обеспечения повышения эффективности деятельности

In given article research of existing methodical approaches of an estimation of financial indicators of activity of the enterprises in aspect of maintenance of increase of efficiency of activity is presented

Постановка проблеми у загальному вигляді. Для розв'язання сучасних проблем стабілізації національної економіки та підвищення регулюючої функції державного бюджету в забезпеченні соціального розвитку нашого суспільства треба здійснити низку організаційних заходів у плані підвищення ефективності діяльності суб'єктів господарювання. щодо окремого підприємства, котре функціонує як відокремлена, автономна частка загальноекономічної системи, то його характеристика у конкретному часі визначається на основі аналізу фінансових показників діяльності. В умовах ринку аналіз фінансових показників діяльності підприємства розкриває не лише ступінь його життєдіяльності, а й потужність чинників розвитку, яка акумулюється в його стійкості (стабільноті). Аналіз цих показ-

ників і контроль дотримання їх нормативних значень допоможе підприємствам покращити стан розрахунків, унеможливити виникнення ситуацій неплатоспроможності підприємств, допоможе запобігти банкрутства, покращить інвестиційну привабливість тощо. Отже, актуальність аналізу фінансових показників діяльності обумовлюється зростаючими потребами в аналітичних даних про роботу підприємства з боку різних категорій користувачів. Але вона цим не вичерpuється. Адже з вищесказаного випливають і все більше зростаючі вимоги до якості таких даних, а відповідно і аналітичної роботи, її обсягів.

Проте, ця сторона аналітичної роботи на даний час недостатньо досліджена і висвітлена в підручниках, особливо у вітчизняних літературних та періодичних джерелах. Не існує конкретної схеми визначення певного загального інтегруючого показника, який би давав порівняно повну і правдиву характеристику фінансового стану, розраховувався за чітко визначеною методикою на основі узагальнення розрахованих коефіцієнтів платоспроможності, ліквідності, ділової активності та ін., а також давав змогу досить швидко й просто порівнювати цей узагальнюючий показник з таким же показником інших підприємств. За таких умов аналіз фінансового стану зводиться до аналізу фінансової звітності, як частини фінансового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аналізу фінансових показників діяльності підприємств розглядалися в працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, зокрема: М.І. Баканова, І.Т. Балабанової, О.М. Волкової, А.І. Ковальова, М.Н. Крейніної, Е.А. Маркар'яна, Д.С. Молякова, В.П. Привалова, В.М. Родіонової, Р.С. Сайфуліна, Г.В. Савицької, М.О. Федотової, А.Д. Шеремета, Б. Коласс, Е. Нікбахта, Е. Хелферта, І.В. Зятковського, В.М. Івахненко, О.О. Терещенко та ін.

Наявність великої кількості різних поглядів щодо вирішення даної проблеми, деякі суперечливості тверджень та недостатність застосування розроблених методів оцінки фінансового стану саме в аспекті забезпечення конкурентостійкості підприємства, зумовлюють актуальність даної статті.

Мета та завдання статті. Мета статті полягає в обґрунтуванні методичного підходу до аналізу фінансових показників діяльності підприємств. Для досягнення даної мети необхідно вирішити такі завдання: по-перше, виокремити із великої кількості та обґрунтувати показники оцінки фінансового стану підприємства; по-друге, визначити можливість кількісного вимірювання фінансових показників діяльності; по-третє, розробити такий механізм оцінки, який буде економічно обґрунтованим та простим у застосуванні в практичній діяльності сучасних підприємств.

Результати дослідження. Методологія оцінки фінансових показників діяльності підприємства, яка існує по теперішній час, навіть при повній можливості використання деяких окремих її елементів, в сучасних умовах не

підходить для вказаної цілісної оцінки діяльності підприємства. Суттєвим недоліком такої оцінки є те, що в процесі її здійснення можна лише виявити, виконані чи ні планові зобов'язання, але неможливо оцінити способи досягнення їх виконання та запровадити заходи щодо подальшого їх покращення. А така інформація, на думку багатьох вчених лише констатує здійснений факт, а не дає можливості запобігти негативним явищам. З метою вирішення цієї проблеми в останні роки в літературі опубліковано ряд методик оцінки фінансових показників діяльності підприємства, в яких зроблено спроби подолання зазначеного недоліку.

Дослідження вітчизняних вчених були також спрямовані на вивчення зарубіжного досвіду з цих питань. Однак його застосування в умовах України обмежене національними особливостями інформаційної бази та вимагає відповідних додаткових пристосувань. Так, методика, запропонована В.А. Гавриловою та В.М. Біленською [1], є практично непридатною для оцінки фінансових показників діяльності вітчизняних підприємств. Для приведення її у відповідність з вітчизняною системою звітності В.А. Гаврилова й В.Н. Біленська пропонують здійснювати трансформацію балансу в форму, прийняту на заході.

Певною мірою для оцінки окремих моментів фінансового стану підприємств може підійти методика, яку пропонує В.А. Малич [2]. Проте вона націлена тільки на оцінку платоспроможності підприємства і його фінансових результатів, при чому при оцінці платоспроможності за допомогою одного і того ж коефіцієнту намагаються судити і про фінансову стійкість. В цілому ж оцінка зведена до аналізу без будь-яких висновків.

Досить обґрунтованою є методика, розроблена й запропонована вченими Балабанов І.Т. [3]. Вона передбачає визначення інтегральної оцінки фінансових показників діяльності підприємств у декілька етапів:

- визначення основних напрямів оцінки;
- вибір окремих фінансових коефіцієнтів за кожним з аналітичних напрямів;
- визначення для кожного із коефіцієнтів нормативного значення;
- визначення вагомості окремих коефіцієнтів;
- формування узагальнюючих показників;
- формування інтегрального показника фінансового стану підприємства з урахуванням усіх аналітичних напрямів.

Розглянута методика достатньо повно враховує сучасні вимоги та особливості діяльності вітчизняних суб'єктів господарювання.

У методиці оцінки фінансового стану підприємства, запропонованій Нитецьким В.В. [4], передбачається оцінки фінансових показників діяльності підприємств економіко-математичними методами з врахуванням оцінок вагомості показників, що впливають на інтегральну величину. Розроблена автором методика дає можливість використати при здійсненні аналізу додатковий коефіцієнт для виправлення похибки невиявлених факторів та

суб'єктивного впливу.

Методика, запропонована Тарасенко Н.В. [5], взагалі не дає чіткого уявлення про фінансовий стан підприємств хоча й вимагає мінімум загальнодоступної інформації. Вона не висвітлює всі сторони діяльності підприємств і не може бути основою для вироблення рекомендацій з прийняття заходів щодо поліпшення його фінансової стабільноти.

На думку російського вченого Ковальова В.В. [6] найбільш доцільним є виділення попереднього аналізу (експрес-аналізу) та поглибленого (деталізованого) аналізу фінансового стану. Проте автором не пропонується прогнозування фінансових показників на перспективу, немає рейтингової оцінки.

Викликає зацікавленість методика аналізу фінансового стану А.Д. Шеремета [7]. Він рекомендує проводити оцінку фінансового стану за звітний період комплексно, тобто за допомогою аналізу абсолютних і відносних показників. Порівняльний аналітичний баланс і розрахунок абсолютних показників фінансової стійкості слугують відправним пунктом аналізу фінансового стану підприємств. Однак дану методику можливо застосовувати за умови використання аналітичних даних забалансового бухгалтерського обліку для отримання порівняльного аналітичного балансу.

Проведене дослідження літературних джерел і практики здійснення аналізу фінансового стану підприємств в умовах ринку дало можливість зробити висновок про необхідність врахування нових вимог до інформаційної бази з метою забезпечення більшої достовірності та реальності розрахованих показників. В сучасних умовах виникла проблема визначення ролі та місця підприємства на ринку, головна мета вирішення якої полягає в проведенні детальної оцінки його фінансового стану. Проблема здійснення такої оцінки тісно пов'язана з необхідністю вибору функціонально-цільових її критеріїв.

При виборі критеріїв оцінки, як свідчить вивчення літературних джерел, думки вчених мають деякі розбіжності. Так, В.А. Гавrilova та В.М. Білецька [1] розглядають широкий спектр показників, однак він недостатній. Автори, в основному, докладно розглядають забезпечення цінних паперів підприємства (облігацій та акцій), що мають певний інтерес для інвесторів. При цьому в тіні залишаються показники ефективності використання коштів підприємства.

В.А. Малич [2] рекомендує в якості критеріїв обрати платоспроможність підприємства і його фінансові результати, а при оцінці платоспроможності за допомогою одного і того ж коефіцієнту робити спробу судити і про фінансову стійкість.

Таким чином, проведене дослідження існуючих методик оцінки фінансових результатів діяльності підприємства дозволяє зробити висновок, про наявність великої кількості різноманітних підходів до оцін-

ки фінансових показників діяльності підприємства, проте всі вони мають певні недоліки. На нашу думку, більшість вітчизняних авторів не враховують особливостей економіки України, їхні розробки не достатньо відповідають вимогам комплексності та повноти аналізу фінансового стану підприємства.

Всі вищевказані методики розглядають або не всі сторони діяльності підприємства, або пропонують детальний розгляд окремих її елементів. В першому випадку дається неповна картина фінансового стану підприємства, в другому - потрібне проведення значної кількості розрахунків і відповідно більш докладна інформація, що не завжди є доцільним.

Проведене дослідження свідчить про наявність великої кількості показників, за допомогою яких вчені та практики рекомендують здійснювати оцінку та аналіз фінансових результатів діяльності підприємства. Результати дослідження також показали, що і в зарубіжній, і у вітчизняній практиці немає чітко регламентованої кількості фінансових коефіцієнтів. В економічній літературі спектр показників запропонованих для оцінки фінансових результатів діяльності підприємства достатньо широкий. Багато з них різними авторами називаються по-різному (хоча дуже часто формули їх обчислень співпадають) та мають різну встановлену граничну межу, а також склад їх у різних методиках корінним чином відрізняється. Таким чином виникає необхідність розробки методики, що дозволить об'єктивно оцінити фінансовий стан підприємства.

Висновки. Отже, наявність різноманітних методик аналізу фінансового стану підприємства обумовлює потребу та доцільність їх системної класифікації, яка надасть можливість об'єднати різноманітні методичні підходи в окремі групи, визначити спільні проблеми та недоліки, що притаманні окремим розробкам. Результатом проведеного дослідження є відокремлення та обґрунтування методичних підходів аналізу фінансових результатів діяльності підприємства в аспекті забезпечення його ефективної діяльності.

Список літератури: 1. Гавrilova V.A., Беленькая В.Н. Методика оценки финансового положения предприятия в условиях рынка. – Санки Петербург: СПГФИ, 2003 г. – 89 с. 2. Малич В.А. Анализ финансовой деятельности предприятия. – Санкт Петербург, 1999г. – 60 с. 3. Балабанов И.Т. Финансовый анализ и планирование хозяйствующего субъекта. – 2-е изд., доп. – М.: Финансы и статистика, 2001. – 208 с. 4. Нитецкий В.В. Финансовый анализ в аудите: Теория и практика. Учебное пособие. – М.: Дело, 2001. – 256 с. 5. Тарасенко Н.В. Економічний аналіз діяльності промислового підприємства: Навч. посібник. – К.: Алерта, 2003. – 486 с. 6. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 768с. 7 Шеремет О.О. Фінансовий аналіз: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. – К.: Кондор, 2005. – 196с.

Надійшла до редколегії 04.04.2011.

Н.Н. ПОБЕРЕЖНА, ст. викл., НТУ «ХПІ», Харків
Г.В. ЄРОШОК, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ФІНАНСОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПІДПРИЄМСТВ КОКСОХІМІЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

В роботі запропонована методика аналізу показників фінансового потенціалу коксохімічних підприємств. Подані результати показників фінансового потенціалу дослідження коксохімічних підприємств; розроблені критерії оцінки фінансових показників.

В статье предложена методика анализа показателей финансового потенциала коксохимических предприятий. Поданы результаты показателей финансового потенциала исследования коксохимических предприятий; разработаны критерии оценки финансовых показателей.

In the article the offered method of analysis of indexes of financial potential of koksokhimichnih enterprises. Given results of indexes of financial potential of research of koksokhimichnih enterprises; developed criteria of estimation of financial indexes.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Фінансовий потенціал є дуже важливим для підприємства, бо це обсяг власних, позичених та залучених фінансових ресурсів підприємства, а достатній обсяг фінансових ресурсів, їх ефективне використання визначають стійкий фінансовий стан: платоспроможність, фінансову стійкість, ліквідність. У зв'язку з цим різко постає питання про систематичний аналіз фінансового стану підприємства та вибір показників оцінки фінансового потенціалу підприємства, що дозволить оперативно виявляти внутрішні потенційні можливості і недоліки підлеглої господарської одиниці, виявляти приховані резерви з метою підвищення ефективності її діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам фінансового потенціалу підприємства присвячений ряд публікацій вітчизняних та зарубіжних вчених: І.Г. Бритченко, Н.С. Краснокутської, Л.І. Федулової, П. Єгорової, П. Комарецької, Є. Кузькіної, О. Маслігані, Ю. Сердюк-Копчекчі, Е. Терещенко та ін.

Так Бритченко І.Г. вважає, що «фінансовий потенціал – це обсяг власних, позикових та залучених фінансових ресурсів підприємства, якими воно може розпоряджатися для здійснення поточних і перспективних витрат» [1]. Близьке до цього визначення дає Суходоев Д. В. – вважає, що фінансовий потенціал – це сукупність фінансових ресурсів, що беруть участь у виробничо-господарській діяльності і який характеризується можливістю їх залучення для фінансування майбутньої діяльності та певних стратегічних напрямів розвитку підприємства [2]. Ідентичної думки дотримуються В.В. Ковалев та ряд інших авторів [3].

Ми вважаємо, що таке визначення є вузьким, так як розкриває лише

кількісний його аспект, базується на ресурсному підході до визначення терміну «потенціалу», і зовсім не враховує інші фактори, від яких залежить якість використання фінансових ресурсів.

Метою статті є аналіз фінансового потенціалу коксохімічних підприємств (на прикладі п'яти коксохімічних підприємств, що знаходяться в Донецькій області).

Результати дослідження. Фінансовий потенціал підприємства – це можливість підприємства, що визначається рівнем компетенції фінансових менеджерів, щодо формування достатнього обсягу та оптимальної структури фінансових ресурсів на підприємстві та ефективного їх використання з метою забезпечення зростання ринкової вартості підприємства.

На нашу думку, таке визначення фінансового потенціалу дозволяє отримати комплексне уявлення про його сутність. Воно дає зрозуміти, що самі ресурси без ефективного управління ними, не складають можливість. Саме рівень компетенції фінансових менеджерів перетворюють сукупність вже наявних на підприємстві ресурсів, і тих, що воно має змогу залучити, на фінансовий потенціал.

Показники фінансової ефективності підприємства варто досліджувати у двох напрямах:

- 1) показники у динаміці, що дозволяють виявити та попередити негативні тенденції у функціонуванні фінансової сфери підприємства;
- 2) моментні показники, що характеризують поточний фінансовий стан підприємства, та можуть бути використані як основа для короткострокових управлінських рішень.

До основних показників фінансового потенціалу підприємства належать: коефіцієнт автономії (фінансової залежності); коефіцієнт абсолютної ліквідності; коефіцієнт оборотності обігових коштів; рентабельність власного капіталу; коефіцієнт фінансової незалежності капіталізованих джерел [4].

Методика аналізу показників фінансового потенціалу підприємств, на нашу думку повинна складатися з таких етапів:

- на першому етапі розраховують основні фінансові коефіцієнти, що формують фінансовий потенціал коксохімічних підприємств (табл. 1);
- на другому етапі необхідно розробити критерії наявності можливостей адаптації фінансового потенціалу, що обумовлюють високий рівень певних фінансових показників (табл. 2);
- на третьому етапі роблять висновки, щодо фінансового стану підприємства, а також рекомендації, щодо поліпшення окремих показників.

Аналіз основних показників фінансового стану коксохімічних підприємств Донецького регіону за період 2008-2009 рік показав, що коефіцієнт автономії буввищим за нормативний на чотирьох із п'яти підприємств, а за 2010 рік коефіцієнт автономії буввищим за нормативний лише на двох підприємствах, це свідчить про те, що підприємства не в змозі виконати свої зовнішні зобов'язання за рахунок використання власних коштів (табл.1).

Таблиця 1 – Показники фінансового стану досліджуваних коксохімічних підприємств у 2008 – 2010 роках

Рік	Коефіцієнти	ВАТ «Авдіївський коксохімічний завод»		ВАТ «Ясинівський коксохімічний завод»		ЗАТ «Макеевкокс»		ЗАТ «Єнакіївський коксохімпром»		ВАТ «Донецьккокс»			
		K_a	0,63	0,71	0,59	0,33	0,97	K_l	0,02	0,02	0,00	0,07	0,46
2010	K_p	0,01	0,20	0,19	0,29	0,04	0,02	K_a	0,56	0,80	0,54	0,29	0,98
	K_l	0,26	0,03	0,00	0,02	1,3	K_l	0,26	0,03	0,00	0,02	1,3	0,01
	K_p	0,00	0,28	0,17	0,01	0,01	K_p	0,00	0,28	0,29	0,28	0,84	0,01
	K_a	0,48	0,79	0,29	0,28	0,02	K_l	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,02
	K_l	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	K_p	0,13	0,33	0,27	0,01	0,00	0,00
	K_h												

Таблиця 2 – Критерії оцінки фінансового потенціалу промислових підприємств

Коефіцієнт	Критерії
Автономія (K_a)	$K_a \leq 1,0$
Абсолютної ліквідності (K_l)	$K_l \rightarrow \max$
Оборотності обігових коштів (K_o)	$K_o \rightarrow \max$
Рентабельності власного капіталу (K_p)	$K_p \leq 1,0$
Фінансової незалежності капіталізованих джерел (K_h)	$K_h \rightarrow \max$

Коефіцієнт абсолютної ліквідності, що показує частку грошових активів підприємств в його поточних зобов'язаннях, перевищував нормативно високий показник лише на одному із п'яти коксохімічних підприємств. Це свідчить про те що ВАТ «Авдіївський коксохімічний завод», ВАТ «Ясинівський коксохімічний завод», ЗАТ «Макеевкокс», ЗАТ «Єнакіївський коксохімпром» раціонально використовують грошові кошти на підприємстві.

Коефіцієнт рентабельності власного капіталу дозволяє визначити ефективність вкладення коштів у підприємство й їхнього раціонального використання. У підприємствах, що досліджувалися, рівень рентабельності власного капіталу у середньому за період перебував у діапазоні від 0 до 33%. При цьому обсяг чистого прибутку коливався, а на деяких підприємствах в період кризи був відсутній. За відсутністю чистого прибутку неможливо створити резервні фонди, що негативно впливає на підприємство як під час кризи, так і в періоди стабілізації й розвитку.

Таким чином, загальні тенденції розвитку фінансового потенціалу коксохімічних підприємств характеризуються негативною динамікою, насампе-

ред за рахунок відсутності чи низького й нестабільного рівня чистого прибутку, а також суперечностями між окремими досягнутими показниками.

Розроблені можливості адаптації фінансового потенціалу підприємств на основі узагальнення існуючих критеріїв обумовлюють високий рівень певних фінансових показників (табл.2).

У таблиці 2 сформовані вихідні дані за такими показниками: сума власного капіталу підприємства, загальна сума капіталу, грошові активи, поточні зобов'язання, обсяг реалізації, чистий прибуток, довгострокові зобов'язання. Фінансовий потенціал промислового підприємства в певному періоді є тоді, коли значення більшості фінансових показників відповідають критеріям, даним у табл. 2, а рентабельність власного капіталу становить 6 – 100% і більше. Зі всього вищесказаного можна зробити висновок, що для адаптації фінансового потенціалу коксохімічних підприємств потрібно: стабільно підвищувати коефіцієнти абсолютної ліквідності за рахунок збільшення грошових активів підприємства, забезпечити отримання чистого прибутку за рахунок зниження витрат на виробництво й реалізацію продукції; запровадити на підприємствах систематичний фінансовий моніторинг.

Список літератури: 1. Бритченко І.Г. Управління потенціалом підприємства. Конспект лекцій. – Донецьк: ДонГУЕТ, 2005. – 112 с. 2. Суходоев Д.В. Финансовый потенциал организации / Д.В. Суходоев, П.В. Малахов. – Н. Новгород: Изд-во В ВГАГС, 2005. – 235 с. 3. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2001. – С 273-274. 4. Балацький О. Ф. Економічний потенціал адміністративних й виробничих систем: Моногр. / О.Ф. Балацький. – Суми: ІТД «Університетська книга», 2006. – 973 с.

Надійшла до редколегії 04.04.2011.

УДК 336.71

Ю.І. ЛЕРНЕР, канд. економ. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків
I.В. БОГДАНОВА, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

РЕЙТИНГУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ

В статті визначено сутність рейтингів та їх значення у банківській діяльності. Виділено основні класифікаційні ознаки рейтингів. Проаналізовано рейтингові методики надійності та ефективності банківської діяльності.

В статье определена сущность рейтингов и их значение в банковской деятельности. Выделены основные классификационные признаки рейтингов. Проанализированы рейтинговые методики надежности и эффективности банковской деятельности.

In the article the essence of rating and their value in bank activity is defined. The basic classification indicators of rating are marked out. Rating methodologies of reliability and efficiency of bank activity are analysed.

Актуальність теми дослідження. Для управління діяльністю банків важливе значення має оцінка розвитку банківської системи. Складність полягає у необхідності врахування великої кількості показників для проведення комплексного оцінювання. У світовій практиці успішно використовуються для цього рейтинговий принцип. Рейтинги, поєднуючи різнобічні властивості складних соціально-економічних явищ, застосовуються для діагностики стану об'єктів управління, моніторингу ринків, при прогнозуванні ризиків, у регіональних порівняннях, а також для формування стратегій розвитку.

Ще одним суттевим значенням рейтингів у банківській діяльності є їх визначення для конкретного банку, або групи банків, що мають за мету вийти на міжнародний рівень з метою залучення коштів для свого розвитку, а саме випустити акції та розмістити їх на іноземній біржі з метою залучення найбільшої суми коштів. При цьому необхідно відслідковувати важливий процес іміджу та довіри до емітента з боку інвесторів.

Проблематика розроблення системи рейтингу банків знаходить широке відображення у публікаціях вітчизняних і зарубіжних учених та економістів, зокрема, у працях В. Галасюка, Р. Гриценка, О. Дубілета, Г. Карчевої, О. Лаврушина, Ю. Лернера, А. Незнамової, Л. Примостки, Б. Самородова, Р. Тиркала, І. Фоміна, Г. Ходачника, А. Шеремета, З. Щибиволока та інших [1-10].

Мета роботи – дослідження різних видів рейтингів для оцінки банківської діяльності.

Результати дослідження. Рейтингова оцінка передбачає визначення належності банку до класу, розряду, категорії. Кінцевим результатом рейтингування банків є рангована таблиця, у якій банки класифіковані за певними ознаками. Така таблиця не може слугувати мірилом фінансової стійкості банків і формалізує тільки розподіл їх за обраними критеріями. Отже, місце банку в списку не є свідченням фінансової надійності, а показує тільки її ступінь стосовно інших банків.

Рейтингування є способом публічно заявити про свою фінансову самостійність. Позичальники знають про свою кредитоспроможність більше, ніж їх потенційні інвестори (кредитори), і тому можуть вибірково уявляти інформацію про свою діяльність, тим самим приховуючи свої «слабкі» місця. Проте у свою чергу інвестор (кредитор) прекрасно розуміє цю ситуацію і інвестуватиме тільки у разі, коли матиме в розпорядженні достовірну інформацію про фінансовий стан позичальника. Вирішувати цю проблему якраз і допомагають кредитні рейтинги незалежних міжнародних і національних рейтингових агентств.

Необхідність рейтингу банків, інших кредитно-фінансових та не фінансових інституцій зумовлена бажанням учасників фінансового ринку орієнтуватися, знати і мати інтегральну оцінку фінансової позиції інших учасників, що виступають як партнери, конкуренти чи нейтральні особи,

бачити особисту позицію стосовно них. У результаті рейтингу на визначену дату отримують оцінку стану учасників фінансового ринку за шкалою низки диференційованих і особливим чином вирахуваних інтегральних показників. Шляхом рейтингових оцінок досягається транспарентність (відкритість) фінансового ринку для його учасників.

Розглянемо детальніше кожен вид рейтингового оцінювання банківської діяльності.

Недержавні рейтинги – це рейтинги, які публікуються незалежними рейтинговими агентствами. Їхньою особливістю є: по-перше, відкритість, тобто кожний бажаючий може поцікавитись рейтингом конкретного банку, звернувшись до періодичних спеціалізованих видань; по-друге, складаються на основі офіційної банківської звітності.

Прикладом державної рейтингової системи є система CAMELS, яка використовується органами банківського нагляду України. Одним із головних недоліків є закритість методики для широкого загалу.

Що ж до поділу на міжнародні та національні рейтинги, то на даний час найбільший авторитет у світі мають три рейтингові агентства Moody's, Fitch і Standard&Poor's, які надають рейтинги міжнародного значення. Національні рейтинги - це рейтинги, які становлять національні рейтингові агентства. Серед найбільш відомих рейтингових агентств України є «Кредит-рейтинг», «Сінс Україна», Агентство фондового ринку, Українське агентство фінансового розвитку.

У складанні рейтингів виділимо два основних підходи: експертний і бухгалтерський [4]. Ці підходи розрізняються залежно від складу інформації, що оцінюється:

– експертна оцінка дається на основі досвіду і кваліфікації фахівців з будь-якої доступної інформації й аналізу як кількісних, так і якісних параметрів;

– бухгалтерська оцінка дається винятково на основі офіційної фінансової звітності банку й аналізу тільки кількісних показників.

У таблиці приведена характеристика рейтингів [3, 8]. До кожної загальної рейтингової категорії – від Аа до Сaa включно (див. табл.) – агентство Moody's, наприклад, додає цифрові модифікатори 1, 2 і 3. Модифікатор 1 вказує, що це зобов'язання знаходитьться у верхній частині своєї загальної рейтингової категорії; модифікатор 2 вказує на положення в середині діапазону, модифікатор 3 вказує, що зобов'язання знаходиться в нижній частині цієї загальної рейтингової категорії.

У світовій практиці є такі методи побудови рейтингу: номерний, бальний, індексний та регресійний.

Номерний рейтинг – це присвоєння місця банку за кожним з оцінюваних об'ємних показників. Дано система розрахована на слабо деталізовану методику з невеликим охопленням чинників, що впливають на фінансовий стан банку та мають невелику шкалу критеріальних значень. Як кри-

терії використовуються обсягові показники діяльності банку, зокрема розмір статутного капіталу, власного капіталу, фінансового результату, загальна сума активів і зобов'язань банку, коефіцієнт ліквідності, питома вага вкладень у цінні папери тощо.

Таблиця – Суть кредитних рейтингів

№п/п	Рейтингова категорія	Характеристика
1	Aaa	Зобов'язання найвищої якості з мінімальним кредитним ризиком
2	Aa	Зобов'язання високої якості з дуже низьким кредитним ризиком
3	A	Зобов'язання підвищеної середньої категорії, які схильні до низького кредитного ризику
4	Baa	Зобов'язання схильні до помірного кредитного ризику. Вони розглядаються як зобов'язання середньої категорії і, як такі, можуть володіти певними спекулятивними характеристиками
5	Ba	Зобов'язання, що мають риси, характерні для спекулятивних інструментів, і схильні до істотного кредитного ризику
6	B	Спекулятивні зобов'язання, які схильні до високого кредитного ризику
7	Caa	Зобов'язання дуже низької якості, які схильні до дуже високого кредитного ризику
8	Ca	Високо спекулятивні зобов'язання, які знаходяться в стані дефолту або близькі до дефолту. При цьому існує деяка вірогідність виплати основної суми боргу і відсотків по ньому
9	C	Зобов'язання в стані дефолту. При цьому вірогідність виплати основної суми боргу і відсотків по таких облігаціях мала
10	D	Неплатежі за фінансовими обставинами

Бальний рейтинг – присвоєння місця банку за комплексною оцінкою показників, що записана сумою балів.

При використанні індексної методики рейтингу визначаються оціночні показники фінансового стану банку та вагові коефіцієнти для кожного з показників. Після складання індексів за окремими показниками переходять до розрахунку комбінованих індексів, попередньо зваживши індивідуальні індекси за їх часткою сукупно. Рейтинг орієнтується не на статистичне значення, а на показники, що ранговані з врахуванням ризику. При цьому застосовуються не тільки балансові, а й позабалансові дані.

Регресійна методика передбачає визначення деякої сукупності банків, розрахунок значень факторних показників по кожному банку і середніх за їх сукупністю. З метою елімінування масштабу показників обчис-

люються узагальнюючі показники у вигляді відношення показників окремих банків до середнього їхнього значення за сукупністю банків. Далі усерединюються узагальнені показники шляхом розрахунку середніх величин. Наступним етапом регресійного аналізу є визначення взаємозв'язку між результатами банківської діяльності і чинниками, які їх визначають. Для цього використовується кореляційно-регресійний аналіз, у ході якого вимірюється взаємозв'язок між показниками ефекту банківської діяльності, зокрема доходом, прибутком тощо як результативної ознаки і факторними показниками, на основі яких здійснюється оцінка рейтингу [1].

За призначенням рейтинги можна розділити на такі, що призначені інформувати будь-яких учасників фінансового ринку (уніфіковані) і орієнтовані тільки на його професійних учасників (диференційовані). До першої групи можна віднести інтегральні рейтинги А. Альтмана, В. Кромонова, Є. Ширінської, А. Гуречива. До диференційованих рейтингів можна віднести рейтинг «CAMELS» НБУ, який призначений тільки для службового використання [9].

Інсайдерські рейтинги охоплюють дослідження на місцях, тобто вивчення організації банку «всередині». Їх розробка була обумовлена необхідністю у формалізації процедури аналізу надійності банків контролючими органами. Методика дистанційного аналізу опирається винятково на дані фінансової звітності банків. Через не досить деталізовану звітність дистанційний аналіз може привести до помилкових висновків.

Рейтинги, за якими оцінюють фінансовий стан, будуються за певною сукупністю показників [10]. Так, методика агентства «A.M. Best Co» ґрунтуються на кількісних методах аналізу рентабельності, співвідношення власних та залучених коштів, ліквідності активів, а також на якісних дослідженнях ступеню диференціації ризиків, надійності активів, практики менеджменту.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку у Методичних рекомендаціях щодо створення та розвитку незалежних інформаційних та рейтингових агентств, що спеціалізуються на наданні інформаційних послуг на фондовому ринку України виділяє такі види рейтингів [4]:

- залежно від об'єкту оцінки:
 - кредитний рейтинг позичальника (емітента). До цього виду рейтингу відноситься суверенний рейтинг, рейтинг адміністративно-територіальних утворень, кредитний рейтинг підприємства;
 - рейтинг цінних паперів з фіксованим доходом. До цього виду рейтингу відносять рейтинг цінних паперів, які згідно з чинним законодавством мають фіксований доход.
- залежно від чинника часу:
 - короткострокові (за зобов'язаннями до року);
 - довгострокові (за зобов'язаннями більше року).

Можна виділити і таку класифікацію рейтингових оцінок банку:

1. За абсолютними балансовими показниками: за власними коштами, за розмірами активів; за вкладами фізичних чи юридичних осіб; за розмірами чистого прибутку; за обсягами кредитування фізичних і юридичних осіб.

2. За відносними показниками: відношення прибутку до активів, відношення прибутку до капіталу, відношення капіталу банку до активів, відношення капіталу банку до зобов'язань.

Списки банків за даними показниками публікує «Інтерфакс-АїФ». Список складається з двох частин. Основна частина – «Інтерфакс-100», до якої входять основні абсолютні показники діяльності 100 найбільших російських банків. Друга частина містить ряд якісних показників, які характеризують надійність, ефективність і напрям діяльності конкретного банку. Тому ранжирування проводиться за кожним з абсолютних і відносних показників.

3. За формулами, отриманими із коефіцієнтів, зважених з врахуванням значення коефіцієнтів. Прикладом може бути рейтинг Кромонова [6, 7].

У побудові підсумкового списку (рейтингу) виділяють два основних способи:

- складання єдиного рейтингу, що рангується за загальним балом;
- складання категорій рейтингу, всередині яких банки рангуються за алфавітом.

Висновки. Наявність рейтингу робить істотний вплив на діяльність банку. Наявність рейтингу від провідних агентств дозволяє дешевше запозичувати за кордоном, впливає на розрахунок регулятивного капіталу (торкається рейтингу банку-контрагента), впливає на репутацію банку на внутрішньому ринку. Наявність рейтингу збільшує прозорість фінансової установи (банку), що також є позитивним моментом як з точки зору контрагентів і кредиторів, так і з точки зору клієнтів.

Отже, рейтинги допомагають комплексно охопити всі аспекти діяльності банків. Рейтингування в Україні нагромаджує досвід обґрунтованої та професійної оцінки діяльності банківських установ для подальшого створення надійної технології рейтингового процесу, який би стимулював подальший розвиток усієї банківської системи.

Список літератури: 1. Батковський В.А. Рейтингова оцінка діяльності банків // Фінанси України. – 2004, № 5. – С. 145-150. 2. Енциклопедія банківської справи України / Редкол.: В.С. Стельмах (голова) та ін. – К.: Молодь, Ін Юре, 2001. – 680с. 3. Лerner Ю.И. Экономические инструменты производственной и предпринимательской деятельности в условиях неопределенности и рисков. Часть II. Том 7. Экономические инструменты эмиссии и обращения ценных бумаг. / Ю.И. Лerner; Х.: Тимченко, 2008. – 544 с. 4. Міщенко В.І., Яценюк А.П., Коваленко В.В., Коренева О.Г. Банківський нагляд: Навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – 406 с. 5. Методичні рекомендації щодо створення та розвитку незалежних інформаційних та рейтингових агентств, що спеціалізуються на наданні інформаційних послуг на фондовому ринку України / Затверджено рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку, № 370 від 31.08.2004. 6. Незнамова А. Переваги та недоліки рейтингових методик вивчення надійності та ефективності банківської діяльності // Банківська справа. – 2002, № 2. –

С. 63-69. 7. Тиркало Р.І., Щибиволок З.І. Фінансовий аналіз комерційного банку: основи теорії, експрес-діагностика, рейтинг: Навч. Посібник. – К.: Слобожанщина, 1999. – 236 с. 8. Самородов Б.В. Банковские кредитные рейтинги и их роль при внешнем заимствовании средств / Б.В. Самородов // сб. науч. ст. / Полесский гос. ун-т; под ред. К.К. Шебеко. – Пинск: По-лесГУ, 2011. – С.116-119. 9. Сидоренков М.А. Банковские рейтинги / http://www.cfin.ru/finanalysis/banks/bank_ra-tings.shtml. 10. Турчин Н.Б. Види та значення рейтингів у банківській діяльності / Н.Б. Турчин // Збірник науково-технічних праць НЛУУ. – 2008. – №3. – С.224-229.

Надійшла до редколегії 11.07.2011.

УДК 336.71

Ю.І. ЛЕРНЕР, канд. економ. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків
О.Ф. ТКАЧЕНКО, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

РЕГУЛЮВАННЯ РОБОТИ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ НАЦІОНАЛЬНИМ БАНКОМ УКРАЇНИ

В статті розкрито сутності видів стійкості банків, проаналізований підхід до аналізу економічного стану комерційного банку та дії Національного банку України щодо регулювання роботи комерційних банків.

В статье раскрыта сущность видов стойкости банков, проанализирован подход по анализу экономического состояния коммерческого банка и действия Национального банка Украины по регулированию работы коммерческих банков.

In the paper the essence of types of firmness of banks is performed, the approach of the analysis of the economic state of commercial bank and actions of the National bank of Ukraine on adjusting of work of commercial banks are analyzed.

Актуальність теми дослідження. Стан і перспективи функціонування фінансових інститутів ринків капіталу мають важливe значення для національної економіки. Ось чому кредитно-банківська сфера служить об'єктом прискіпливого нагляду і регулювання з боку керівних органів. В кожній країні діє система правових актів, які регламентують різні аспекти банківської діяльності, роботу небанківських кредитно-фінансових установ, фондовых бірж і т.д. Особливості історичного розвитку і дія різних політико-економічних факторів обумовили специфіку національного банківського і фінансового законодавства, форми і методи контролю за роботою банків. Вивчення питання регулювання роботи комерційних банків національним банком України є на сьогодні актуальною задачею.

Метою дослідження є розгляд сутності видів стійкості банків, а також підходи до аналізу економічного стану комерційного банку.

Аналіз публікацій по темі. Вивченням питань фінансового менеджменту в банках, аналізу надійності та стійкості комерційних банків, а та-

кож порядку регулювання та аналізу діяльності комерційних банків присвячено праці таких відомих вітчизняних та зарубіжних вчених-економістів, як Белих Л., Доллан Э.Дж., Кембелл К., Іванов В., Івасів Б., Заруба О., Роуз Пітер С., Масленчіков Ю., Раєвський К. та інших [1-10]. Однак на сьогодні стойть важливе питання наукового узагальнення підходів до викладення видів стійкості банків, а також підходи до аналізу економічного стану комерційного банку.

Результати дослідження. Стійкість комерційного банку залежить від багатьох аспектів його діяльності і має складну структуру. Складовими її елементами є такі [1, 7].

Капітальна стійкість банку. В її основі – обсяг власного капіталу, що забезпечує достатню суму грошових коштів, яку при необхідності можна використати для повернення депозитів, сформувати резерв для погашення непередбачених збитків чи боргів. Власний капітал банку є також джерелом фінансування розвитку банку, подолання негативних ситуацій, зумовлених форс-мажорними обставинами, запорукою необхідного реагування на кон'юнктуру кредитного ринку.

Комерційна стійкість банку. Цей вид стану фінансової установи виражає:

- рівень зв'язків банку з іншими суб'ектами ринкової інфраструктури;
- розвинутість і міцність взаємовідносин із державою;
- інтегрованість у систему міжбанківських відносин із державою;
- якість співробітництва з кредиторами, дебіторами, клієнтами і вкладниками;
- залежність банківської сфери від стану економіки в цілому;
- міцність зв'язку між обсягом грошового капіталу банку і його реальним капіталом;
- концентрацію частки активів і приватних вкладів у розпорядженні одного фінансово-кредитного закладу;
- контроль значного обсягу фінансових потоків у країні.

Організаційна стійкість банку. Організаційна структура банку і механізм її управління повинні відповідати як реалізації основної функції фінансово-кредитного закладу, так і конкретному асортименту банківських послуг і продуктів, що лежать в основі тактики і стратегії банку. Організаційна структурна стійкість комерційного банку визначається функціонально-технічною документацією, що регламентує всі аспекти його діяльності, які стосуються як організаційної структури, так і специфічних банківських операцій.

Функціональна стійкість банку. Вона, по-перше, залежить від рівня спеціалізації банку в обмеженому колі послуг та продуктів, що дає змогу спеціалізованому банку більш раціонально і ефективніше управляти власним і залученим капіталом. По-друге, універсалізація банку (або розширення його операцій) також веде до підвищення функціональної стійкості,

оскільки це сприяє тому, що багато хто з клієнтів має можливість задоволити весь асортимент своїх потреб у банківських продуктах і послугах в одному банку. І перший, і другий із зазначених критеріїв визначення функціональної стійкості банку та керування нею мають як позитивні, так і негативні аспекти. Так, високий рівень спеціалізації комерційного банку посилює його залежність від змін кон'юнктури на товарному й кредитному ринках і зумовлює перешкоди для можливості розширення банківських операцій у складних для банку ситуаціях.

У свою чергу універсалізація комерційного банку створює умови диверсифікації структури залучення грошових ресурсів від вкладників та інших клієнтів. Це послаблює залежність фінансово-кредитної установи від «одного» клієнта. Разом із тим розширення обсягу та асортименту послуг та продуктів, що надаються банком, може зумовити надмірне ускладнення організації й управління банком і, як наслідок, зниження його доходності, конкурентоспроможності, чутливості до потреб ринкового середовища.

Фінансова стійкість банку. Ця характеристика діяльності банку вміщує зазначені вище основні показники, що розкривають і синтезують результативність інших складових стійкості фінансово-кредитного закладу, насамперед обсяг і структуру власних засобів, рівень доходності і прибутковості, норму прибутку на власний капітал, дотримання встановлених показників ліквідності, мультиплікативну ефективність власного капіталу, обсяг створеної додаткової вартості.

Підтримання банком фінансової стійкості дає змогу зберегти конкурентоспроможність на кредитному ринку. Проте це дуже складне завдання. Фінансовій стійкості комерційних банків України на сучасному етапі найчастіше загрожують такі негативні фактори, як:

- триваючий цілеспрямований підрив їхньої ділової репутації;
- недосконала система набору кадрів для комерційних банків;
- надання клієнтам недостовірної інформації;
- використання фальшивих векселів, цінних паперів і гарантійних листів;
- неповернення виданих кредитів, правова неврегульованість цієї проблеми у сфері банківської діяльності;
- недосконала оцінка кредитних ризиків;
- відсутність систематизованих даних про несумлінних позичальників;
- маніпулювання кредитними картками, банкоматами;
- шахрайське вторгнення до банківських комп'ютерних мереж;
- витік конфіденційної інформації;
- недосконалість структур, що забезпечують внутрішню та зовнішню безпеку банківських установ тощо.

У підтримці фінансової стійкості комерційного банку зацікавлений не лише він сам, а й банківська система країни в цілому. Регулювання цьо-

го процесу перебуває у центрі управлінської діяльності центральних банків фактично всіх розвинутих країн.

Розробка методики аналізу банківської діяльності дозволяє визначити стан ліквідності, доходності і степеню ризику окремих банківських операцій, виявити джерела власних і залучених засобів, структуру їх розміщення на конкретну дату чи за деякий період, а також встановлює спеціалізацію і значимість окремих банків в банківській системі України [3, 4, 6].

У спробах розв'язати дилему надійність, ліквідність - прибутковість у світовій банківській практиці визначились три основних підходи до управління активами:

1) метод загального фонду коштів (об'єднання джерел), в основі якого лежить ідея об'єднати всі ресурси банку з наступним їх розміщенням відповідно до визначених пріоритетів, призначення котрих - допомогти керівництву оперативних відділів розв'язати проблему поєднання надійності, ліквідності і прибутковості;

2) метод розподілу активів або конверсія коштів. Головною перевагою цього методу є зменшення частки ліквідних активів та вкладень додаткових коштів у позики та інвестиції, що веде до збільшення норми прибутку, і, відповідно, до його фінансової стійкості;

3) збалансований науковий підхід до розв'язання управлінських проблем регулювання фінансової стійкості банку з використанням прогресивних методів та ЕОМ для вивчення елементів у складних модулях, наприклад, лінійного програмування.

Оскільки в нашій країні робота по оцінці фінансової стійкості банку є на стадії становлення і розвитку, доцільно використовувати передовий зарубіжний досвід в даній галузі. Для напрацювання загальноприйнятої методики аналізу роботи банку необхідно визначити суму показників банківської діяльності, вивчити їх оптимальні значення і на цій основі виробити критерії показників для рейтингової оцінки банку [8, 9].

Аналіз діяльності комерційного банку – це завдання з багатьма невідомими, при вирішенні якого необхідно провести аналіз різних напрямків діяльності банку, його фінансового стану. На рисунку наведено схему аналізу економічного стану комерційного банку.

Дійсно, щоб дати оцінку фінансового стану комерційного банку і визначити перспективи його розвитку, необхідно проаналізувати не тільки баланс і інші звітні матеріали самого банку, але і дати характеристику економічного стану клієнтів банку (кредиторів і позичальників), оцінити конкурентів, провести маркетингове дослідження кон'юнктури ринку і т.д.

В нашій країні далеко не вся така інформація використовується для оцінки фінансового стану банку. У більшості випадків аналіз фінансового стану банку будується на звітних (часто балансових) даних банку. При цьому слід мати на увазі, що аналіз фінансового стану банку, в основі якого лежать різні показники, важливий, але цього недостатньо.

Рис. Схема аналізу економічного стану комерційного банку

Необхідно створити рейтингову систему оцінки фінансового стану банку. Особливу увагу слід звернути на аналіз грошових потоків, так як рух грошових коштів неможливо прослідкувати за бухгалтерськими звітами. Враховуючи, що інтереси бувають короткоспільні та тривалі, можливо, є сенс мати дві паралельні групи рейтингових оцінок: моментальні та прогнозні рейтинги. Ідея методики полягає в тому, що спочатку буде створена модель «ідеального банку» на основі повноцінного набору найбільш інформативних коефіцієнтів, які адекватно характеризують банк. Для цього необхідно мати список значень відповідних коефіцієнтів, які можна вважати достатніми, а також необхідний перелік мінімально допустимих (критичних) значень коефіцієнтів.

В банках щодня приймаються рішення щодо залучення коштів на депозити і їх розміщення. В зв'язку з цим ліквідність банку по балансу може бути задовільною, але реальна ліквідність, виходячи з грошових потоків, - зовсім інша. В процесі аналізу банківської звітності основним об'єктом дослідження виступає вся його сукупна комерційна діяльність. При цьому суб'єктами аналізу виступають самі комерційні банки, їх контрагенти, включаючи НБУ, інші кредитні установи, аудиторські фірми, владні структури, реальні і потенційні клієнти і кореспонденти, засновники і акціонери. Оскільки кожен із суб'єктів має власні цілі, то різні будуть напрямки і критерії аналізу.

Комерційні банки з допомогою аналізу своїх балансових даних перевіряють ступінь реалізації основних цільових установок у своїй діяльності: фактори їх доходності, збалансованість структури активних і пасивних операцій з метою підтримання ліквідності, дотримання економічних нормативів, встановлених НБУ, мінімізацію всіх видів банківських ризиків тощо.

Комерційні банки також зацікавлені аналізувати дані про стан інших банків, однак вони не мають всієї необхідної при цьому інформації. За кордоном банки володіють великими можливостями аналізувати інформаційні потоки, маючи при цьому єдину форму звітності банків, налагоджений облік і практику обміну інформацією, яка складається десятиліттями. Тепер банкіри розуміють, що за деяким винятком всі виграють від опублікування банківської інформації. Це накладає певну ринкову дисципліну на банки. В різних країнах при цьому є певні особливості.

Клієнти і кореспонденти банку визначають стійкість фінансового стану банку і його надійність, перспективи розвитку.

Аудиторські служби в процесі аналізу балансу перевіряють достовірність аналітичного і синтетичного обліку, звітності банку, правильність відображення діяльності банку в його балансі.

НБУ цікавить в першу чергу стан і стійкість банківської системи. Він аналізує дотримання банками економічних нормативів, відрахувань в централізовані фонди і визначає ефективність регулювання державою банківської діяльності [10]. Важливо відзначити, що НБУ, маючи всю необхідну для аналізу інформацію, складає свої рейтинги, але не публікує їх. НБУ широко публікує зведені, порівняльні та інші дані, необхідні для аналізу стійкості і надійності комерційних банків.

Невиконанням норм і нормативів слід вважати:

- неякісну оцінку капіталу;
- збиткову діяльність, яка характеризується наявністю збитків минулого та поточного років і неможливістю їх реального погашення протягом трьох місяців;
- порушення встановлених НБУ економічних нормативів та оціночних показників діяльності банку;
- неякісну структуру активів, в тому числі кредитного портфеля.

Тоді приймається рішення про надання стабілізаційної позики - це позика, яка надається Національним банком комерційному банку для оперативного забезпечення його платоспроможності і ліквідності та підтримки виконання заходів фінансового оздоровлення.

Висновки. Національний банк України здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків, їх відділень, філій, представництв на території України. Він спрямований на забезпечення стабільності банківської системи, захист інтересів вкладників шляхом зменшення ризиків в діяльності комерційних банків. Зміст нагляду визначається повноваженнями, встановленими законом України «Про банки і банківську діяльність». Система нагляду спрямована на скорочення внутрішніх і зовнішніх ризиків. Серед зовнішніх виділяють ризик ліквідності, валютний ризик, ризик облікової ставки та ризик по цінних паперах. До внутрішніх відносять «комерційні ризики», пов'язані з людським фактором (кваліфікація персоналу і ділові якості керівників, виконавська дисципліна та якість аудиторської служби і

ін.), а також «операційно-технічні ризики», які відображають ступінь працездатності систем, які забезпечують зовнішню роботу банку: системи безпеки, бухгалтерського обліку, матеріально-технічних засобів, засобів зв'язку і т. п. На зниження внутрішніх ризиків спрямовані процедури реєстрації банків, ліцензування, внутрішніх перевірок, інспекції діяльності комерційних банків Нацбанком. При цьому для забезпечення фінансової стійкості банку вважливим є не тільки визначення загальної концепції його розвитку, але й розробка раціональних схем формування пасивів і розподіл його ресурсів за основними категоріями активів.

Список літератури: 1. Бельх Л.П. Устойчивость коммерческих банков. Как банкам избежать банкротства. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1996. – 184 с. 2. Доллан Э.Дж., Кембелл К.Л. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Пер.с англ. М.Д. Лукашевича – Л., 1991. 3. Иванов В.В. Анализ надёжности банка. Практическое пособие. – М.: РДЛ, 1996. 4. Івасів Б.С. Операції комерційних банків: навчальний посібник. – К.: НМК ВО, 1992. – 84 с. 5. Івасів І. Яка банківська система потрібна Україні? // Вісник НБУ № 4, 1997. – 50 с. 6. Заруба О.Д. Банківський менеджмент та аудит. – К.: Лібра, 1996. – 178 с. 7. Заруба О., Шиллер Р. Фінансова стійкість комерційних банків: способи визначення // Вісник НБУ, № 7, 1997. – С. 33. 8. Масленников Ю.С. Финансовый менеджмент в коммерческом банке: фундаментальный анализ. – М.: Перспектива, 1996. – С. 68-132. 9. Роуз Питер С. Банковский менеджмент / Пер.с англ. – М.: Дело ЛТД, 1995. – С. 652-665. 10. Расвєський К. Про порядок регулювання та аналіз діяльності комерційних банків // Банківська справа, № 2, 1997. – С. 31.

Надійшла до редколегії 11.07.2011.

УДК 336.71

Ю.І. ЛЕРНЕР, канд. економ. наук, проф., НТУ «ХПІ», Харків
В.Ю. КАРЄВ, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ОЦІНКИ КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ

В статті розглянуто підходи до визначення показників, що використовуються в практиці для оцінки комерційного банку. Зроблено висновок про те, що доцільно проводити аналіз банківського балансу в динаміці, в порівнянні з іншими комерційними банками.

В статье рассмотрены подходы по определению показателей, которые используются на практике для оценки коммерческого банка. Сделан вывод о том, что целесообразно проводить анализ банковского баланса в динамике, в сравнении с другими коммерческими банками.

In the article approaches of determination of indexes which are used in practice for the estimation of commercial bank are considered. The conclusion that it is expedient to conduct a bank statement analysis in a dynamics, by comparison to other commercial banks is performed.

Актуальність теми дослідження. Банківська система – одна з найважливіших і невід'ємних структур ринкової економіки. Розвиток банків, товарного виробництва і обороту історично йшов паралельно і тісно переплітався. При цьому банки, проводячи грошові розрахунки і кредитуючи господарство, виступаючи посередниками у перерозподілі капіталів, істотно підвищують загальну ефективність виробництва, сприяють зростанню продуктивності суспільної праці.

Сьогодні, в умовах розвинутих фінансових, товарних ринків, структура банківської системи різко ускладнюється. З'явилися нові види фінансових установ, нові кредитні інструменти і методи обслуговування клієнтів.

Українські банки змушені працювати в умовах підвищеного ризику, тому вони частіше, ніж їх закордонні колеги, бувають в кризових ситуаціях, приклади яких не зникають зі сторінок періодики. Причому більшість таких випадків пов'язана з неадекватною оцінкою банками власного фінансового стану, а також надійності і стійкості їх основних клієнтів і партнерів по бізнесу. Тому вивчення питання, що полягає у визначені показників, що використовуються в практиці для оцінки комерційного банку, є актуальним питанням сьогодення.

Метою дослідження є розгляд показників, що використовуються в практиці для оцінки комерційного банку.

Аналіз публікацій по темі. Вивченням питань оцінки банками власного фінансового стану, а також їх надійності і стійкості, питань фінансового менеджменту в банках займались та займаються такі вчені, як Маркова О., Раєвський К., Сахарова Л., Сидоров В., Тімоті У. Кох., Усоцкін В., Уткін Е. Черкасов В. та інші [1-6]. Однак потребує узагальнення підходів до визначення показників, що використовуються в практиці для оцінки комерційного банку.

Результати дослідження. Фінансовий аналіз в комерційному банку як складова частина управління його операціями включає:

- визначення значень показників, які визначають виконання нормативів діяльності комбінаторів, які встановлюються регулюючими органами;
- визначення і аналіз показників ефективності процесу управління капіталом (власними засобами) банку;
- визначення і аналіз показників, які характеризують процес управління активами і зобов'язаннями банку в цілому і управління окремими видами його активних операцій з врахуванням забезпечення ліквідності вкладених в нього засобів;
- проведення розрахунків, пов'язаних з визначенням доходності різних активних операцій банку, як на етапі їх планування, так і при поточному управлінні.

При проведенні фінансового аналізу в комерційному банку слід враховувати, що, по-перше, суть і кількості значення показників, які характеризують обмеження, введені регулюючими органами на діяльність комер-

ційних банків, в різних країнах різні і можуть змінюватися. По-друге, крім показників, які характеризують виконання нормативів регулюючих органів, при фінансовому аналізі в комерційних банках можуть визначатись і аналізуватись різні додаткові внутрішні показники і нормативи, пов'язані, наприклад, із структурою активів і зобов'язань, плановим прибутком комерційного банку в цілому і по окремих видах його операцій, підрозділах. Показники, які характеризують результати управління активами і зобов'язаннями банку, залежать від різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Тому при фінансовому аналізі слід розглядати ті впливові внутрішні фактори, вибором котрих можна керувати. Зовнішні фактори, які безпосередньо не залежать від банку, повинні використовуватись при аналізі шляхом їх можливих (прогнозованих) значень – мінімальних, максимальних, найбільш ймовірних і ін. Основним показником при аналізі результатів діяльності банку є одержаний прибуток за звітний період. Прибуток визначається як різниця між отриманими доходами і понесеними витратами, тому узагальнюючими факторами, які впливають на його суму, є сума доходів і сума витрат. Дані про це даються в звітах банку.

Отже, в процесі проведення аналізу слід розрізняти дистанційний нагляд і інспекторські перевірки на місцях. Дистанційний нагляд, чи моніторинг – це метод раннього розпізнавання негативної поведінки банку і раннього повідомлення про негативну ситуацію, яка склалася, органи банківського нагляду. В основі дистанційного нагляду лежить аналіз фінансової звітності банку (місячної, квартальної, піврічної і річної). Дистанційний нагляд здійснює НБУ з одного боку, а також комерційні банки здійснюють міжбанківський нагляд. Причому для виявлення проблем в діяльності банків, як відзначають західні експерти, необхідно використовувати розумний банківський нагляд. Світова практика останніх 15-20 років свідчить про ріст популярності банківського нагляду.

Основні об'єкти дистанційного нагляду за діяльністю банку:

- порядок чи заходи по формуванню капіталу банку;
- якість активів;
- доходність, ефективність роботи банку;
- ліквідність банку;
- темпи росту (розвитку) банку;
- чи чутливий банк до зміни процентних ставок;
- ризики.

У світовій практиці форми фінансової звітності комерційних банків представлені такими основними документами: баланс, звіт про прибутки і збитки, звіт про рух джерел фінансування, рух і зміни в акціонерному капіталі, пояснення до фінансової звітності і аудиторський висновок [1].

Основний документ для аналізу фінансового стану – це баланс комерційного банку.

Баланси, які публікуються, складені за уніфікованою системою, яка

діє в Україні. Для аналізу балансу необхідно співставити різні частини активу і пасиву, доходи по різних активах і пасивах (витрати на різні групи) [5]. Доцільно проводити аналіз банківського балансу (див. табл.) в динаміці, в порівнянні з іншими комерційними банками.

Таблиця – Аналіз балансу банку

Види операцій	Зміст операцій	Методи аналізу, які використовуються
Структурування	I. Попередній етап 1. Попереднє групування статей активу і пасиву	Метод групування
Контроль	2. Перевірка відповідності окремих груп статей активу і пасиву за різними критеріями 3. Розрахунок оціночних і нормативних абсолютних і відносних показників	Метод порівняння
Калькуляція	II. Аналітичний етап. Опис одержаних показників.	Метод коефіцієнтів, економіко-математичні і статистичні методи
Аналіз	III. Заключний етап.	
Експертна оцінка	Викладення результатів аналітичного етапу, надання рекомендацій.	

В зарубіжній економічній літературі широко використовується метод аналізу «SWOT» (S- strong (сильний), W- weak (слабкий), O- opportunities (задовільний), T- threat (загрозливий)), який дозволяє виявити сильні і слабкі сторони діяльності банку, його потенційні можливості і ризики в роботі. Наприклад, Англійський банк звертає особливу увагу на такі два фактори у балансових звітах:

1. Стійкість – як відношення ресурсів власного (або в цілому акціонерного) капіталу до поточних фінансових зобов'язань (що прирівнюються до депозитів). Якщо банк бажає підвищити обсяг кредитування, то обмеження коефіцієнта, який відображає згадане вище відношення, неминуче підвищити рівень залучення, тобто використання депозитів для збільшення кредитування [4]. Адже таке обмеження змусить банк або звертатися до акціонерів за фондами, або підвищувати доходність фондів, що збільшують його фінансові ресурси.

2. Процент ризикового капіталу – як відношення ресурсів капіталу до суми всіх інвестованих активів (наприклад, позик, гарантій тощо), помноженої на специфічний для кожного класу активів коефіцієнт ризику. Обмеження на процент ризикового капіталу втримує банки від гарантій щодо високоризикового бізнесу, якщо ці банки не мають адекватних ресурсів для покриття втрат. Банк повинен забезпечувати віддачу і доходність стосовно кожного класу ризику, який він гарантував, і адекватно покривати всі збитки щодо

нього. Це базовий принцип співвідношення ризику і винагороди.

Дуже чітко це виражає таке положення одного із циркулярів Англійського банку: «Достатні надходження необхідні як для першочергового захисту від збитків, так і як джерело нового капіталу, що дає змогу нарощувати бізнес».

Кількість власних коштів дещо об'єктивніше може охарактеризувати потенційні можливості комерційного банку на фінансовому ринку. Однак, на наш погляд, наявність власних грошей, якщо не враховувати їх зв'язку, наприклад, із прибутком, також не забезпечує достовірної інформації про рейтинг комерційних банків [2, 3]. Значною мірою про це свідчить розмір капіталу комерційних банків. Капітал банку є регулятором його діяльності, завдяки якій держава через НБУ встановлює норми економічної поведінки, що оберігають банк від фінансової нестійкості та надмірних ризиків. Як справедливо зазначають деякі аналітики, «до числа найсерйозніших проблем у банківській діяльності належить визначення достатності власного капіталу банку». Складність такого розрахунку полягає в обчисленні не абсолютної, а відносної величини достатності капіталу, завдяки якій забезпечується контроль за якістю управління і фінансовою стійкістю банку.

При дефіциті капіталу банк може пристосовуватися до нормативних вимог трьома способами:

- збільшити капітал;
- скоротити активи;
- змінити структуру активів (знизивши частку високоризикових вкладень).

У Великобританії, наприклад, контроль над банківською діяльністю залишається менш формальним і строгим, ніж в інших країнах. Прикладом іншої ситуації є США, де протягом багатьох років склалася розгалужена бюрократична система контролю і регулювання банків як на федеральному рівні, так і на рівні окремих штатів. Регулювання банків в цій країні переслідує дві цілі:

- забезпечення стійкості і запобігання крахам банків;
- обмеження концентрації капіталу в руках небагатьох кредитних установ і недопущення монопольного контролю над банківським ринком.

Загальне соціально-економічне і політичне становище на Україні призвело до крайньої нестійкості на фінансовому ринку, становище ускладнилося тим, що зростаюча неспроможність комерційних банків здійснювати платежі, видавати довгострокові кредити для розвитку реального капіталу незворотньо відобразиться на платоспроможності підприємств і спровокує подальший спад виробництва. У стані економічного спаду комерційні банки працюють з підвищеним ризиком [6]. Про це свідчать найпоширеніші причини банкрутства банків:

- невдалі пошуки учасників нового капіталу;
- надання «поганих» кредитів;

- невдала торгівля заставними цінними паперами;
- операції по торгівлі облігаціями;
- корупція в рядах вищого менеджменту;
- некваліфіковане керівництво, яке не вміє вчасно розпізнати ризик втрати активів, зростання банківських видатків;
- перевищення пропозиції над попитом;
- неякісний аналіз інформації про ситуацію на фінансовому ринку і клієнтах банку.

Особливість банківського бізнесу пов'язана з високим ризиком, керуванням ризиками. Банки працюють у сфері керованого ризику.

Висновки. Аналізуючи рівень фінансової стійкості банку, особливо важливо правильно вибрати необхідні аналітичні показники. Залишається предметом наукових дискусій корисність показника, що характеризує відношення залучених засобів (зобов'язань банку) до власного капіталу (тобто його платоспроможності). Не слід наділяти його універсальною здатністю оцінювати економічну незалежність, надійність і ліквідність банку. Попіллювання зазначених показників прямо не коригується зі зниженням припливу залучених засобів. Навіть за умови ізоляції від грошово-кредитного ринку і залучення депозитів в обсязі, меншому або навіть рівному капіталу, не можна виключити можливість різкого зменшення фінансової стійкості банку і його банкрутства.

Об'єктивну оцінку фінансової стійкості банку, на наш погляд, можна зробити лише на основі аналізу розміщення залучених засобів, здатності активів приносити доходність і підтримувати ліквідність. Відношення ж обсягу позичкових засобів до власного капіталу характеризує інший бік діяльності банку - рівень його активності в акумуляції тимчасово вільних засобів, що є для банку основним джерелом його кредитної та інвестиційної діяльності. Оптимальний обсяг залучених банком ресурсів визначається безпекою і доходністю їх розміщення, рівень яких через норматив достатності капіталу характеризується зваженими (з урахуванням ризику) активами. При зниженні якості кредитів та інших активів, що обертаються на ринку, банк змушений обмежувати приплив депозитів до рівня, адекватного їх реальній ефективності.

Список літератури: 1. Тимоти У. Кох. Управление банком. / Пер.с англ. В 5-ти книгах, 6-ти частях. – Уфа: Спектр, 1993. 2. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.: ИПЦ «Вазар-Ферро», 1994. – С. 46-63. 3. Уткин Э.А. Банковский маркетинг. – М.: ИНФРА-М, Метаинформ, 1994. – С. 217. 4. Черкасов В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. – М.: ИНФРА-М, 1995. – С. 35-68. 5. Раевский К. Деякі аспекти фінансового аналізу комерційних банків України (в тому числі і з залученням іноземного капіталу) // Вісник НБУ, № 1, 1997. – С. 27-40. 6. Маркова О.М., Сахарова Л.С., Сидоров В.Н. Коммерческие банки и их операции. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. – С. 215-224.

Надійшла до редколегії 11.07.2011.

Л.В. КУЗЬМЕНКО, канд. техн. наук, доц., НТУ «ХПІ», Харків
Ю.В. ГЕТЬМАН, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

МОЖЛИВОСТІ ПОЛІПШЕННЯ ОЦІНЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ОСНОВНИХ ЗАСОБІВ ПІДПРИЄМСТВА

В даній статті розглядаються проблеми раціонального використання основних засобів на підприємстві. Розкривається недосконалість оцінки ефективності використання за допомогою традиційного методу та пропонується введення нового показника, нормативно-чистого продукту, для більш ефективного аналізу та отримання достовірного і показового результату.

В данной статье рассматриваются проблемы рационального использования основных средств на предприятиях. Раскрывается несовершенство оценки эффективности использования с помощью традиционного метода и предлагается введение нового показателя, нормативно-чистого продукта, для более эффективного анализа и получения достоверного и показательного результата.

This article considers the problems of rational use of fixed assets on the enterprise. It discloses the imperfection of evaluation of the effectiveness of use with the help of traditional method and it proposes the introduction of a new index, normative net product, for more effective analyze and obtaining reliable and demonstrative result.

Вступ. Економічна діяльність підприємств в Україні відбувається в умовах обмеженості інвестиційних ресурсів, що обумовлює необхідність раціонального використання наявних у них основних засобів. Отже, перед підприємствами стають завдання домогтися підвищення використання наявних основних засобів і насамперед їх активної частини, підвищення рівня інтенсивного їх використання. Для вирішення цього завдання та отримання відчутних результатів у діяльності підприємства повинні бути розроблені конкретні засади, спрямовані на поліпшення використання основних засобів, практичне застосування яких дасть змогу використовувати наявні на підприємствах резерви підвищення їх ефективності.

Основні засоби – це матеріальні активи, які підприємство утримує з метою використання в процесі виробництва (постачання товарів, надання послуг, надання в оренду іншим особам для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій), вони не змінюють своєї натуральної форми і переносять свою вартість на виготовлену продукцію частинами у вигляді нарахування зносу (амортизації).

Для забезпечення відтворення основних виробничих засобів важливе значення має вивчення їхнього *стану та використання*. Стан і використання основних виробничих засобів є важливим фактором підвищення ефективної діяльності підприємства. У процесі виробництва основні засоби зношуються фізично і старіють морально. Ступінь фізичного

зносу основних засобів визначається в процесі нарахування амортизації.

За традиційним підходом показники стану та ефективності використання основних засобів можна об'єднати в три групи, які характеризують:

- 1) забезпечення підприємства основними засобами;
- 2) стан основних засобів;
- 3) ефективність використання основних засобів (див. рис.).

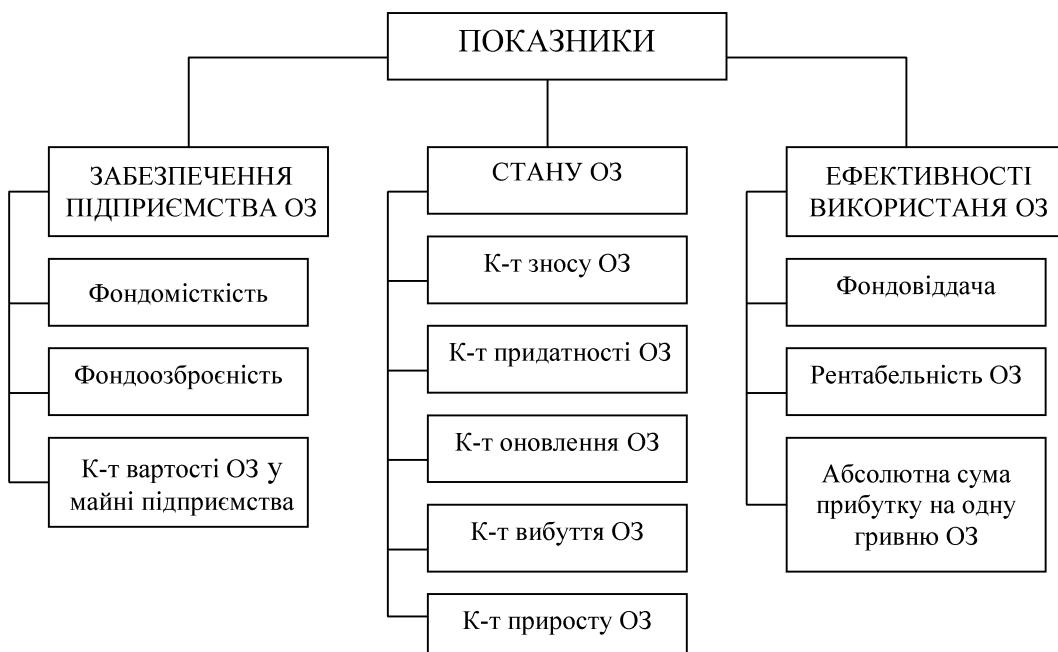

Рис. Показники забезпечення стану та ефективності використання основних засобів

Аналіз основних засобів розпочинається з вивчення наявності основних засобів, їхньої динаміки та структури. Основні засоби підприємства поділяються на промислово-виробничі і непромислові, а також на засоби невиробничого призначення. Велике значення має аналіз руху і технічного стану основних засобів, який проводиться за даними бухгалтерської звітності. Для цього розрахуємо такі показники:

$$K_{зн} = \frac{\text{вартість зношених основних фондів}}{\text{вартість основних фондів на кінець періоду}}; \quad (1)$$

$$K_{приод} = 1 - K_{зн}; \quad (2)$$

$$K_{он} = \frac{\text{вартість введених основних фондів}}{\text{вартість основних фондів на кінець періоду}}; \quad (3)$$

$$K_{в} = \frac{\text{вартість вибулих основних фондів}}{\text{вартість основних фондів на початок періоду}}; \quad (4)$$

$$K_{пр} = \frac{\text{вартість приросту основних фондів}}{\text{вартість основних фондів на кінець періоду}}. \quad (5)$$

Для дослідження були використані дані вітчизняного підприємства у галузі важкого машинобудування за два роки. Розраховані коефіцієнти наведені у табл. 1.

Таблиця 1 – Значення розрахованих коефіцієнтів

№	Коефіцієнт	Ум. позн.	База, %	Звіт, %	Відхилення, %
1	К-т зносу	Кз	69	70	+1
2	К-т придатності	Кприд	31	30	-1
3	К-т оновлення	Кон	1	2	+1
4	К-т вибуття	Кв	2	1	-1
5	К-т приросту	Кпр	0	2	+2

Оцінка показників стану основних засобів підприємства свідчить про погіршення фінансового та технічного стану основних засобів, так як коефіцієнт зносу складає 70 % і має тенденцію до зростання з одночасним зменшенням придатності обладнання. Тому доцільно провести оновлення та модернізацію діючого обладнання.

Як відомо узагальнюючими показниками, що характеризують використання основних фондів, є показник фондовіддачі (Φ_B) і зворотній йому показник – фондомісткість (Φ_M), а також фондорентабельність (Φ_P):

$$\Phi_B = \frac{\text{Випуск_продукції}}{\text{Основні_фонди}}; \quad (6)$$

$$\Phi_M = \frac{\text{Основні_фонди}}{\text{Випуск_продукції}}; \quad (7)$$

$$\Phi_P = \frac{\text{Прибуток}}{\text{Середньорічна_вартість_ОВФ}} \times 100\%. \quad (8)$$

Для дослідження були використані дані вітчизняного підприємства у галузі важкого машинобудування за два роки. Розраховані показники наведені у таблиці 2.

Таблиця 2 – Значення розрахованих показників

№	Показники	Ум. позн.	База	Звіт
1	Фондовіддача	Φ_B	1,73	2,98
2	Фондомісткість	Φ_M	0,58	0,34
3	Фондорентабельність	Φ_P	0,05	0,14

Загальним показником ефективності використання основних виробничих засобів є виробництво товарної (валової) продукції в розрахунку на 1 грн. їх середньої вартості – фондовіддача.

Внесемо деякі корективи в формулу фондовіддачі: візьмемо для виміру обсягу виробництва показник нормативно-чистої продукції замість показника товарної продукції

$$\text{НЧП} = \text{ТП} - (\text{МЗ} + \text{А}), \quad (9)$$

де НЧП – нормативно-чиста продукція;
 ТП – товарна продукція;
 МЗ – матеріальні затрати;
 А – амортизація.

$$\text{НЧП}_\beta = 197098,8 - (101505,2 + 8864,8) = 86728,8 \text{ тис.грн.}$$

$$\text{НЧП}_z = 332289,7 - (166040,9 + 8959,3) = 157289,5 \text{ тис.грн.}$$

Обсяг нормативно-чистої продукції відображає величину новоствореної вартості. Це усуває зацікавленість у випуску матеріаломісткою продукції і вплив зовнішніх факторів на показники роботи підприємства.

Норматив чистої продукції – це частина оптової ціни, яка складається із заробітної плати, відрахувань на соціальні потреби і прибутку. Норматив чистої продукції затверджується по всій номенклатурі виробів, напівфабрикатів, запасних частин, по всіх роботах і послугах промислового характеру, що реалізуються на сторону. Цей показник використовується в галузях в великою часткою матеріальних витрат в собівартості продукції.

Тепер формула має вигляд:

$$\Phi_B = \frac{\text{Нормативно - чиста _ продукція}}{\text{Основні _ фонди}}. \quad (10)$$

Розрахуємо показник фондовіддачі за зміненою формулою.

$$\Phi_{B_\beta} = \frac{86728,8}{114214,2} = 0,76; \quad \Phi_{B_z} = \frac{157289,5}{111539,9} = 1,41.$$

Як видно з розрахунків, у цьому випадку показники мають значення в два рази менші, тому що вони вказують лише на обсяг власних ресурсів, які використовуються у виробництві. Використання НЧП не зацікавлює підприємство в рості матеріаломісткості продукції. Використання цього показника при розрахунку фондовіддачі дозволяє точно оцінити функціонування підприємства.

Для покращення стану доцільно зменшувати витрати через підвищення ступеня завантаження обладнання, зменшення простою, вчасне переозброєння та модернізацію поряд з підвищеннем кваліфікації та професійної майстерності працівників, запровадження прогресивних форм організації праці та виробництва. В кінцевому результаті все це впливає на підвищення фондозброєності праці та зростання її продуктивності, що в підсумку підвищує фондовіддачу на підприємстві. Це безпосередньо позначається на зниженні собівартості виготовлених виробів за рахунок економії на умовно-постійних витратах, а в кінцевому підсумку це дає змогу збільшити прибуток підприємств та підвищити рентабельність їх діяльності.

Висновки. Оцінювання використання основних засобів є трудомістким процесом та вимагає використання широкої інформаційної бази на

підприємстві. Запропонована методика є лише частиною цього процесу та має перспективу для подальшого дослідження. Вона сприяє вирішенню проблеми повноти та ефективності використання основних фондів.

Список літератури: 1. Фінанси підприємств: Підручник / Керівник авт. кол. і наук. ред. проф. А.М. Поддеръогін. 3-те вид., перероб. та доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 460 с. 2. Економічний аналіз: Навч. посібник / М.А. Болюх, В.З. Бурчевський, М.І. Горбаток та ін. За ред. акад. НАНУ, проф. М. Г. Чумаченка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2003. – 556 с. 3. Ізмайлова К.В. Фінансовий аналіз: Навч.посіб. – 2-е вид., стереотип. – К.: МАУП, 2001. – 152 с. 4. Коробов М.Я. Фінансово-економічний аналіз діяльності підприємств: Навч. Посібник. – 3-те вид., перероблене і доповнене. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. 5. Блонська В.І. Основні засоби підприємства та проблеми ефективності їх використання. «Науковий вісник», 2006. – Вип. 16.1.

Надійшла до редколегії 11.07.2011.

УДК: 336.71:330.131.7

Р.О. ПІСКУНОВ, викладач, ХІБС УБС НБУ, Харків
А.О. ДЗЯДЕВИЧ, магістрант, ХІБС НБУ, Харків

ПОТОКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ БАНКІВСЬКИМИ РИЗИКАМИ

У даній роботі вперше подано дискримінаційний аналіз понять обіг і оборот в контексті визначення потокового регулювання банківськими ризиками, розглянуто теоретичні підходи щодо визначення поняття «банківський ризик» в вітчизняній економічній літературі; узагальнено підходи до інтерпретації категорії «банківський ризик» та на цій основі уточнено трактування сутності визначення «банківський ризик».

В данной работе впервые представлены дискриминационный анализ понятий обращение и оборот в контексте определения потокового регулирования банковскими рисками, рассмотрены теоретические подходы к определению понятия «банковский риск» в отечественной экономической литературе; обобщены подходы к интерпретации категории «банковский риск» и на этой основе уточнена трактовка сущности определения «банковский риск».

This work at first presents the discriminatory analysis of definitions circulation and turnover in the context of defining the stream bank risk regulation, the theoretical approaches concerning definition «bank risk» in the national economic literature are considered; approaches to the interpretation of the category «bank risk» are generalized and on this basis interpretation of the essence of the definition of «bank risk» is refined.

Постановка проблеми. Питання стійкості банківської системи стає все більш і більш актуальним, йому приділяється найбільша увага вітчизняних економістів. Теорія і практика дають змогу вважати, що ризик є незважаючи на велику кількість наукових праць, що стосуються досліджуваного питання, на сьогодні визначення банківських ризиків потребує подальшого наукового дослі-

дження. І тому одним із найважливіших напрямків досліджень є правильне і точне визначення поняття «банківський ризик».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності банківських ризиків було присвячено наукові праці багатьох українських вчених та дослідників: Кльоба В.Л., Хараман В.С., Бондаренко Л.А., Вощило М., Раєвська Т., Стельмах В.С., Головач А.В. Аналіз наведених публікацій дозволив виявити неоднозначність підходів щодо визначення поняття «банківських ризиків».

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в уточненні складової фінансового ризику: «банківський ризик». При створенні дослідження для досягнення поставленої цілі були вирішенні такі завдання: розглянуто теоретичні підходи щодо визначення поняття «банківський ризик» в вітчизняній економічній літературі; узагальнено підходи до інтерпретації категорії «банківський ризик»; уточнено трактування сутності визначення «банківський ризик».

Результати. Банківська система України відіграє провідну роль не тільки в здійсненні структурних перетворень, а і у формуванні ринкових механізмів у економіці в цілому. В останні роки значно збільшився її вплив на темпи економічного зростання. Для того, щоб реалізувати подальший вплив банків на фінансову, інвестиційну, виробничу та інші сфери економіки, не повинно бути жодних сумнівів у їх стійкості. І тому особлива увага приділяється регулюванню банківської діяльності. Головними цілями регулювання банківської діяльності є підтримка стабільності банківської системи, конкурентного середовища серед банків та захист інтересів вкладників і кредиторів. Вирішення саме цих завдань дозволить, з одного боку, ефективно виконувати банками свої головні функції, а з другого – забезпечити стійкість і динамічний розвиток національної економіки. На думку авторів, забезпечити стійке функціонування банків та виконання ними важливих фінансових функцій можна завдяки досконалому механізму потокового управління банківськими ризиками.

Але що стосується потокового управління банківськими ризиками, то для вирішення проблеми потрібно звернутися до сутності поняття «потік». При аналізі було виявлено ряд розбіжностей щодо трактування поняття потоку – це є обіг чи оборот. Тому доцільним є розгляд підходів до теоретичного обґрунтування категорій «обіг» та «оборот». Вважається, що поняттю «обіг» притаманна наявність товарної форми обміну, а «обороту» – ні; «обіг» не включає розуміння закінченості циклу певних операцій і повернення у вихідний пункт, а «обороту» – включає; в той же час і поняття «обіг» і поняття «оборот» ототожнюються з рухом.

Аналіз показує, що поняття обігу і обороту мають відмінності, і ототожнювати їх було б невірним. Але потрібно зауважити, що ці визначення також мають і спільні риси. І тому автор пропонує дискримінаційний аналіз понять обігу і обороту, що наведений в табл. 1.

Таблиця 1 – Дискримінаційний аналіз категорій «обігу» і «обороту»

	Оборот	Обіг
Теоретичне значення		
Взаємозв'язок елементів	Замкнений циклічно повторюваний процес, в межах певних обмежувальних параметрів	Має складно орієнтований зв'язок елементів
Характер розвитку	Має закінчений цикл певних операцій і повернення у вихідний пункт	Обіг цієї властивості не має
Фактор часу	Має певну тимчасову мету, так як функціонує в межах певних параметрів	Обіг цієї властивості не має
Практичне значення		
Регулювання грошових потоків	Основна ціль – максимізація прибутку	Основна ціль – стратегія розвитку
Фінансові ризики	В обігу і обороті при регулюванні грошових потоків різну питому вагу мають різні фінансові ризики, які впливають на досягнення кінцевого результату	
Оцінка (аналіз)	Має кількісну характеристику	Ця властивість «розмита»

Зауваживши все вищезазначене можна зробити висновок, що потоком є обіг певним нематеріальними чи матеріальними речей протягом певного періоду. Наведене визначення дає змогу уточнити сутність саме потокового управління банківськими ризиками.

Регулювання є одною із головних функцій управління. За допомогою цієї функції досягається необхідний стан впорядкованої системи та її стійкість у межах параметрів, що задаються. Контроль за банківськими ризиками, їх аналіз та управління ними являє собою один із найважливіших факторів, що визначає прибутковість банку. Для того щоб правильно і раціонально управляти банківськими ризиками потрібно мати чітке уявлення про сутність поняття цих ризиків. Аналіз дає змогу стверджувати, що різні науковці ставляться до визначення поняття банківських ризиків з різних сторін, розглядають різні аспекти цього поняття. Тому пропонується розглянути Таблицю 2, де наведені визначення даної категорії різними групами вчених. Проаналізувавши таблицю можна стверджувати, що наведені визначення є занадто загальними, не всі уточнюють специфіку банківських операцій, висвітлюють вплив лише на якусь певну сторону банківської діяльності.

Таблиця 2 – Трактування категорії банківський ризик вітчизняними вченими

Автор	Визначення	Коментар
1	2	3
Колодізєв О., Чмутова І.	Ризики банківської діяльності – все те, що пов’язано з непередбачуваними змінами в обсягах, доходності, вартості і структури активів і пасивів [11].	Визначення не розкриває поняття «ризик» та особливості діяльності банківської установи

Продовження Таблиці 2

1	2	3
Хараман В.С	Банківський ризик – це ситуативна характеристика діяльності будь-якого виробника, зокрема банку, що відображає невизначеність її результату і можливі несприятливі наслідки у разі неуспіху [17].	Визначення є загальним, таке визначення можна віднести до ризикованості діяльності будь-якого підприємства
Береславська О.І., Наконечний О.М., Пясецька М. Г.	Банківський ризик – можливість втрати ліквідності або отримання фінансових збитків [3].	Визначення стосується лише втрати ліквідності та отримання фін. збитків, потрібно звернути увагу на особливості діяльності банківської установи, адже втратити ліквідність і понести фінансові збитки може будь-яка установа
Матрос Є.О., Слободенюк О.В., БідюкП.І	Банківський ризик – це категорія, що відображає міру можливих відхилень від цілей внаслідок впливу несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів, які в разі реалізації призводять до втрат або зменшення ринкової вартості капіталу банку [13].	Визначення є вузьким, тому що головним збитком розглядається лише втрата ринкової вартості капіталу банку
Дзездзик І.Б	Банківський ризик – імовірність виявлення чи упущення фінансової операції, що потенційно може бути пов’язана з відмиванням злочинних доходів [9].	Визначення не стосується категорії «банківський ризик»; це визначення стосується тіньової діяльності будь-якої установи, а не ризиків у банківській діяльності
Постанова Правління НБУ	Ризик (з точки зору банку) – потенційна можливість недоотримання або зменшення ринкової вартості внаслідок несприятливого впливу зовнішніх або внутрішніх факторів [1].	У визначення йдеється мова про ринкову вартість капіталу банку, інші ознаки ризику розглядаються не настільки лаконічно
Бондаренко Л.А.	Банківський ризик – вірогідність відхилення від сподіваного результату; загроза втрат; вірогідність отримання як збитків, так і прибутку; невпевненість передбачення результату; ситуативна характеристика діяльності банку, що відображає невизначеність її результату; діяльність банку, пов’язана з подоланням невизначеності [5].	Визначення не є прийнятним, тому що перераховує всі можливі варіанти поняття «ризик», відсутня специфіка банківської діяльності; це визначення повинне бути більш лаконічнішим
Романенко Л.Ф., Коротеєва А.В.	Ризиком у бізнесі, і банківській діяльності зокрема, є дії суб’єкта господарювання за непрозорих, незвичаних обставинах [15].	Визначення є занадто загальним; відсутня конкретизація дій суб’єкта ризику, що могли б привести до негативних наслідків
Вошило М.	Ризик у банківській справі -це ймовірність події, яка може негативно вплинути на прибутковість або капітал банку [7].	Висвітлює лише вплив на прибутковість та капітал, а також потрібно пояснити поняття «події», що здійснює негативний вплив на об’єкти ризику

Закінчення Таблиці 2

1	2	3
Раєвська Т	Ризик у банківській діяльності – можливість зазнати втрат у разі виникнення несприятливих обставин [14].	Визначення можна віднести до будь-якої діяльності, а не до банківської зокрема; відсутнє уточнення обставин, через які установа зазнає втрати
Кльоба В.Л.	Банківський ризик – це можливість прийняття раціонального / нераціонального управлінського рішення, у межах якого можна дати вірогідну кількісну і/або якісну оцінку дії чинників невизначеності, підсумком чого є отримання банком одного з трьох економічних результатів: негативного (збиток), нульового або позитивного (прибуток) [12].	Визначення в цілому є прийнятним, але йдеться мова лише про прийняття управлінських рішень
Бережний О.	Банківський ризик – загроза втрати банком частини своїх ресурсів, недоодержання своїх доходів чи додаткових витрат у результаті здійснення фінансових операцій [2].	Визначення потребує уточнення, а саме які фінансові операції банк може понести втрати
Бобиль В.	Банківський ризик – це потенційна ймовірність відхилення від спланованого економічного (фінансового) результату [4].	Визначення є занадто загальним, не повністю розкривається поняття «ризик»; визначення потрібно прив'язати до діяльності банківської установи
Загородній А. Т., Вознюк Т.Л.	Ризик банківський – небезпека втрат, що випливають зі специфіки операцій здійснюваних кредитними установами [10].	Визначення не уточнює через які банківські операції кредитна установа може понести втрати
Стельмах В.С.	Банківський ризик – небезпека виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, доходу, грошових коштів у зв'язку з випадковою зміною умов кредитно-фінансової діяльності, несприятливими обставинами [16].	Визначення можна віднести до діяльності будь-якої фінансової установи, потрібно звернути увагу на діяльність банку
Віднійчук-Вірван Л.А.	Ризики банківські – небезпека збитків, які випливають зі специфіки банківських операцій, здійснюваних в умовах ринкових відносин [6].	Визначення є занадто загальним, без уточнення специфіки банківської діяльності; визначення потрібно більш конкретизувати
Головач А.В	Банківські ризики – очікування імовірного позитивного чи негативного результату або так званого нуль-результату, коли не завдано збитків, але не отримано очікуваного прибутку на вкладений капітал [8].	Визначення вказує на можливий позитивний результат, що ніяк не можна віднести до банківських ризиків

Також потрібно відмітити деякі аспекти, на які не було звернуто уваги зазначених авторів:

1. Не показано зв'язок як з внутрішніми, так і зовнішніми чинниками

ми діяльності банківських установ;

2. Не висвітлено діяльність банківських установ в умовах невизначеності.

Враховуючи усі недоліки та зауваження, які були виявлені під час дослідження автор пропонує наступне визначення

Банківський ризик – ймовірність відхилення від очікуваного результату при здійсненні своєї діяльності в умовах невизначеності через несприятливі обставини у зв'язку з впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

Поняття банківського ризику, наведене автором, показує основні фактори впливу та виникнення банківських ризиків, визначає якісну і кількісну складові ризику. А також, на основі цього визначення можна розробити ефективний механізм потокового управління банківськими ризиками.

Висновки. В дослідження вперше надано дискримінаційний аналіз понять обіг і оборот в контексті визначення потокового регулювання банківськими ризиками та уточнено основну складову фінансового ризику: «банківський ризик».

Визначення, наведене автором, узагальнює існуючі визначення поняття банківського ризику, показує його сутність, визначено діяльність банківської установи в умовах невизначеності, враховує як зовнішні, так і внутрішні чинники його виникнення, а також показане місце банківського ризику в системі економічних категорій. Це дає змогу в майбутньому точніше вибудувати понятійно-категоріальний апарат фінансового ризику та ні цій основі запропонувати уточнену класифікацію фінансового ризику.

Список літератури: 1. Про методичні рекомендації щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України: Постанова Правління НБУ № 361 від 2 серпня 2004 року – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>. 2. *Бережний О.* Ризики використання послуг банків для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансування тероризму в системі банківських ризиків / *О. Бережний* // Вісник НБУ. – 2009. – № 4. – С. 3-7. 3. *Береславська О.І.* Міжнародні розрахунки та валютні операції: [навч. посібник] / [Береславська О.І., Наконечний О.М., Пясецька М.Г. та ін.]; за заг. ред. М.І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2002. – 392 с. 4. *Бобиль В.* Сучасний ризик – менеджмент у банківській діяльності: теоретичний аспект / *В. Бобиль* // Вісник НБУ. – 2008.– № 11. – С. 28-32. 5. *Бондаренко Л.А.* Ризик – менеджмент кредитної діяльності банків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.08 / *Л.А. Бондаренко*; КНЕУ імені Вадима Гетьмана. – К., 2007. – 23 с. 6. *Віднійчук-Вірван Л.А.* Міжнародний банківський бізнес: базові категорії, поняття, терміни: [навч. посібник.] / *Віднійчук-Вірван Л.А.* – Львів: «Магнолія 2000», 2007. – 312 с. 7. *Воцило М.* Основи управління ризиками у банківській справі / *М. Воцило* // Вісник НБУ. – 2001 .– № 10. – С. 51-52. 8. *Головач А.В.* Статистика банківської діяльності: [навч. посібник.] / *А.В. Головач, В.Б. Захожай, К.С Базилевич*. – К.: МАУП, 1999. – 176 с. 9. *Дзездзик І.Б.* Місце ризиків у системі фінансового моніторингу операцій банківської установи. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/> portal/Soc Gum/RE/2008 4/Re20 0804_14.pdf. 10. *Завгородній А.Г.* Фінансово-економічний словник / *А.Г. Завгородній, Г.Л. Вознюк*. – К. : Знання, 2007. – 1072 с. 11. *Колодізєв О., Чмутова І.* Трансфертний підхід до мінімізації ризиків у процесі антикризового управління банком. / *О. Колодізєв, І. Чмутова* //

Вісник НБУ. – 2005. – № 10. – С. 25-27. **12.** Кльоба В.Л. Вдосконалення ризик – менеджменту комерційного банку // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19.3. – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/portal/chembiol/nvnltu/193/187> Kloba 19 3.pdf. **13.** Матрос С.О., Слободенюк О.В., Бідюк П.І. Методи аналізу можливих втрат внаслідок реалізації банківських ризиків / С.О. Матрос, О.В. Слободенюк, П.І. Бідюк. – Режим доступу: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/natural/Pit/2008_2/matmodelirovajie/bidyuk.htm. **14.** Раєвська Т. Практичні підходи до оцінки ризиків у діяльності банків / Т. Раєвська // Вісник НБУ. – 2005. – № 8. – С. 9-14. **15.** Романенко Л.Ф., Коротесева А.В. Ризики у банківській діяльності / Л.Ф. Романенко, А.В. Коротесева А.В. // Фінанси України. – 2003. – № 5. – С. 121-127. **16.** Стельмах В.С. Енциклопедія банківської справи України / Редкол.: В.С. Стельмах (голова) та ін. – К.:Молодь. Ін Юре, 2001. – 680 с. **17.** Хараман В.С. Вплив чинників банківських ризиків на ресурсну базу комерційних банків. / В.С. Хараман. – Режим доступу: [http://www.donduet.edu.Ua/docs/vestnik/2006/Vest_TIR_\(21\)_2006/FID/haraman.doc](http://www.donduet.edu.Ua/docs/vestnik/2006/Vest_TIR_(21)_2006/FID/haraman.doc).

Надійшла до редколегії 11.07.2011.

УДК 332.021

Ю.В. ПРУС, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДХОДІВ ДО СУТНОСТІ ТА ОЦІНКИ ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ

Розглянуто сутність показника продуктивності праці. Проаналізовані підходи до визначення та оцінки показників продуктивності праці. Розглянуто класифікацію факторів, які впливають на продуктивність праці та визначені шляхи підвищення ефективності праці.

Рассмотрена сущность показателя производительности труда. Были проанализированы подходы к определению и измерению производительности труда. Рассмотрена классификация факторов, которые влияют на производительность труда и определены пути повышения эффективности труда.

Conception of labour productivity indicator is examined. Approaches to the defining and assessment of the labour productivity were analyzed. Classification of the factors influencing on the level of the labour productivity is considered and the ways of increasing of reserves of its growth are shown.

Вступ. В усі часи розвитку економічної думки вважалося, що одним з основних факторів розвитку економіки є праця. Впродовж останніх десятиліть в Україні існували суперечності щодо показників використання трудових ресурсів, тому що вважалося, що вони є частиною матеріально-сировинних факторів виробництва. Проблеми виходу України з економічної кризи та те, що зовнішнє середовище є досить нестабільним, змушують вчених-економістів шукати шляхи підвищення ефективності національної економіки в цілому та окремих підприємств. Одним з шляхів такого під-

вищення є використання інтенсивних факторів, тобто зростання продуктивності праці. Висока продуктивність праці – це найголовніша ознака ефективної роботи підприємства. В Україні основна увага приділяється фінансовому аналізу господарської діяльності підприємств, таким чином показник продуктивності праці відтиснутий такими фінансовими інструментами, як прибуток, рентабельність, заробітна плата. Тому відсутність чіткого визначення та певної залежності між прибутком та продуктивністю і привели до деякої непотрібності використання цього показника в практичній діяльності підприємств. Недосконалість існуючих визначень та методик оцінки продуктивності праці не дозволяють порівнювати продуктивність економічної системи України на різних рівнях, особливо в період значних інфляційних процесів.

Метою статті є систематизація наукових підходів до трактування та оцінки продуктивності праці, визначення соціально-економічних передумов її зростання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемою визначення продуктивності праці та методологією її вимірювання займалися такі вітчізняні та зарубіжні дослідники, як Д. Богиня, О. Сологуб, О. Грішнова, С. Бандура, В. Гончаров, А. Бабицкий, Д. Сінк, Ф. Тейлор та ін. Багатогранність та полідисциплінарність проблем праці та її продуктивності в сучасних трансформаційних умовах України потребують глибокого вивчення соціально-економічних, демографічних, технологічних і матеріальних складових, що і зумовлює необхідність поглибленого дослідження даної тематики.

Результати дослідження. Аналізуючи різноманітні підходи до визначення поняття «продуктивність праці», можна знайти деякі відмінності на різних економічних рівнях.

Так, економічна енциклопедія за редакцією С.В. Мочерного трактує продуктивність праці «як ефективність виробничої діяльності людей у процесі створення матеріальник благ і послуг» [1, с. 118].

С.А. Музиченко стверджує, що «продуктивність праці – це ефективність затрат конкретної праці, яка визначається кількістю продукції, виробленої за одиницю робочого часу, або кількістю часу, витраченого на одну одиницю продукції» [3, с. 24].

З точки зору О.А. Грішнової, продуктивність праці є «узагальнюючим показником використання робочої сили ... що як і всі показники ефективності, характеризує співвідношення результатів та витрат, в даному випадку, – результатів праці та її витрат» [2, с. 361].

Поруч з наведеними визначеннями можна розглянути продуктивність праці як соціальну категорію. Тому що, як вважає О. Сологуб, центральним фактором у досягненні більш високих показників продуктивності підприємства виступає якість робочої сили, соціальна активність працівника [6, с. 54].

Зовсім інші уявлення про зміст поняття «продуктивність праці» має західний вчений Д. Сінк. Він використовує замість поняття «ефективність» поняття «результативність», тому що в західній теорії продуктивності система показників продуктивності будується на теорії про фактори виробництва. Цей підхід спрямований на оптимізацію поєднання наявних чинників виробництва і витрат на залучення їх у виробничий процес. Д. Сінк розуміє продуктивність праці як «відношення кількості продукції, виробленої системою за певний період часу, до кількості ресурсів, спожитих для створення чи виробництва цієї продукції за певний період» [4, с. 29].

Найбільш точним можна вважати визначення Г. Семенова, який відмічає, що продуктивність праці – це показник, який характеризує ефективність праці і показує здатність працівників випускати певну кількість продукції за одиницю часу [5, с. 24].

Узагальнюючи усі вище подані визначення, можна зробити висновок, що продуктивність праці – це показник ефективності, результативності, що характеризується співвідношенням обсягу продукції, робіт чи послуг, з одного боку, та кількістю праці, затраченої на виробництво цього обсягу, з іншого.

З приводу суперечностей у поглядах науковців можна зауважити, що продуктивність праці є показником, у якому намагаються відбити масу важливих обставин і особливостей. У сучасній науковій літературі існує велика кількість способів оцінки продуктивності праці. Кожен дослідник намагається ввести щось нове у розвиток теорії продуктивності праці. Тому що цей показник повинен найбільш точно враховувати усі фактори (праця, капітал, земля, енергія, інформація та ін.).

Зростання продуктивності праці можна разглядати на мікро- та макрорівнях, тобто відповідно в більш вузькому та у ширшому сенсі.

Продуктивність праці у вузькому сенсі – це продуктивність конкретної праці, яку можна визначити за формулою: $\Pi = P/B$ (1), де Π – продуктивність праці, грн/грн; P – результати в грн.; B – витрати в грн.

Результати – це обсяг виробленої продукції і послуг, який залежить від сукупності затрат праці (живої та урочевленої). Крім того, результати характеризуються прибутком, доданою вартістю та ін.

Витрати праці – це витрати праці, щодо створення засобів виробництва, що використовуються в процесі трудової діяльності (тобто це віддача засобів виробництва).

Продуктивність праці у широкому сенсі – це суспільна продуктивність праці, тобто вона характеризує результативність виробничого процесу і являє собою відношення загального обсягу виробленої продукції та послуг до загальних витрат праці.

Продуктивність у широкому сенсі визначається за формулою: $\Pi_{ЗАГ} = ВВП / \chi_3$ (2), де $\Pi_{ЗАГ}$ – продуктивність праці загальна, ВВП – валовий внутрішній продукт в економіці, χ_3 – чисельність зайнятих в економіці.

Замінити продуктивність праці може складний процес взаємодії залежних між собою факторів (фондоозброєність праці, ефективний розподіл ресурсів, технічний прогрес і т.п.).

Ці фактори характеризують причини, від яких змінюється рівень та динаміка продуктивності праці. Від їх ефективного поєднання залежить зменшення чи підвищення продуктивності праці.

Усі фактори, які впливають на підвищення продуктивності праці поділяються на зовнішні та внутрішні. Зовнішні фактори не контролюються окремими підприємствами, але вони впливають на ефективність їх функціонування. Факторами зовнішнього середовища можуть умови: політичні, соціально-економічні. Про внутрішні ж фактори можна сказати те, що на них можна вплинути таким чином: підвищити технічний рівень, удосконалити стиль роботи, поліпшити організацію праці та умови праці.

При вивчені факторів продуктивності праці, можна сказати, що вони тісно пов'язані між собою та суттєво впливають на її зміни. Тому, в умовах зростання всеохоплюючої глобалізації багатофакторний вплив на продуктивність праці буде більш відчутним. Основним завданням економістів є оцінка багатофакторного впливу для успішного управління продуктивністю праці на підприємствах.

Об'єктом аналізу продуктивності праці обрано підприємство «N», яке займається газопостачанням у Харківській області. Основною метою діяльності є безпечне та безперебійне газопостачання підприємств всіх форм власності та населення. Результати аналізу і оцінки динаміки продуктивності праці за 2006-2010 роки наведені у таблиці.

Таблиця – Аналіз динаміки продуктивності праці та середньомісячної заробітної плати по підприємству «N» за 2006-2010 рр.

Рік	Валовий дохід, тис. грн.	Кількість працюючих, чол.	Продуктивність праці на одного працюючого, тис. грн./чол.	Заробітна плата одного працівника, тис. грн./чол.	Індекс продуктивності праці (у % до 2006 р.)	Індекс середньомісячної заробітної плати (у % до 2006 р.)
2006	269770	3971	67,93	8,33	100	100
2007	308498	3987	77,37	9,98	113	119
2008	424805	3990	106,46	12,73	156	152
2009	542950,1	3863	140,55	15,25	206	183
2010	646630	3713	174,15	21,00	256	252

Аналізуючи табл., ми бачимо, що лише у 2007 році індекс заробітної плати перевищує індекс продуктивності праці, у 2008-2010 рр. індекс про-

дуктивності праці перевищує індекс заробітної плати. Тобто можна зробити висновок, що на підприємстві працівники недоотримують заробітну плату у порівнянні з витраченими трудовими зусиллями. Також це демонструє нееквівалентний обмін праці і отримуваного доходу.

Для ефективного управління продуктивністю праці на підприємстві доцільним було б виявити резерви підвищення продуктивності праці.

Резерви підвищення продуктивності праці – це такі можливості її підвищення, які вже виявлені, але з різних причин поки ще не використані. [5, с. 44]. Тобто їх можливо шукати у наступних напрямках:

- оптимізація структури персоналу підприємства;
- покращення якісного складу персоналу у частині досвіду окремих категорій працівників;
- зменшення втрат робочого часу.

Для повнішого використання резервів продуктивності праці на досліджуваному підприємстві необхідно розробити спеціальну програму управління продуктивністю, в яку необхідно включити етапи (див. рис.).

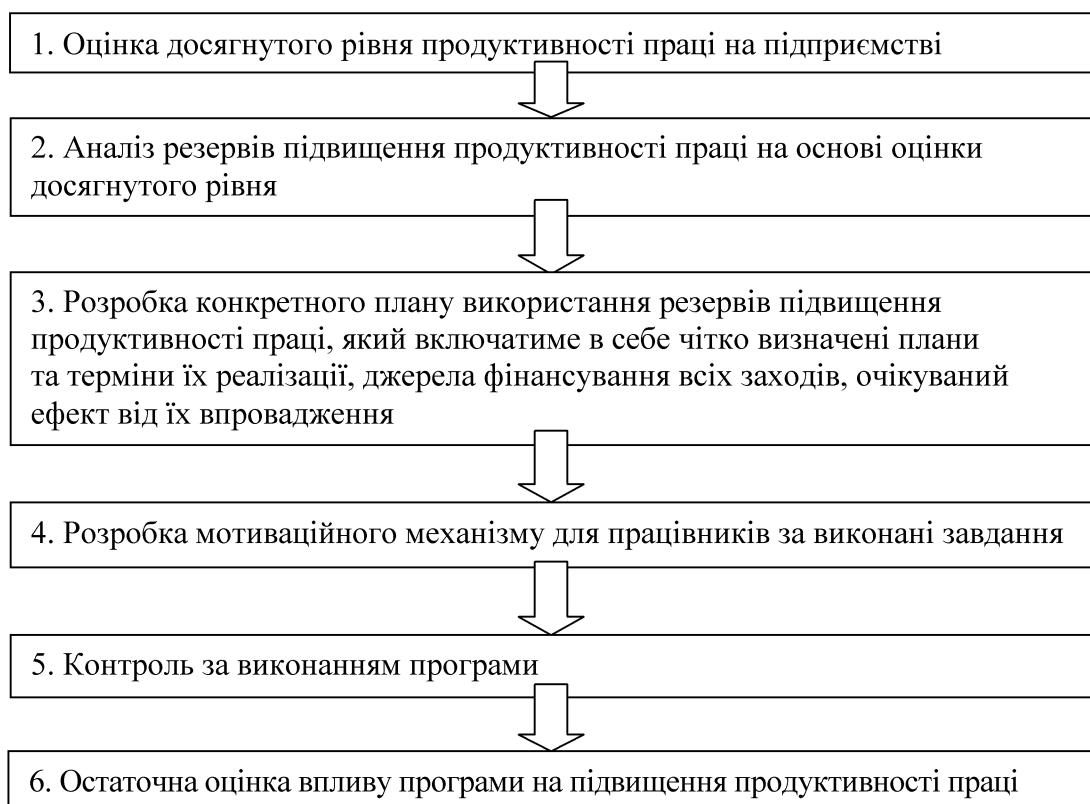

Рис. Етапи розробки програми управління продуктивністю праці

Висновки. На основі усього вищеперерахованого можна зробити висновок, що продуктивність праці являє собою один з найважливіших показників діяльності підприємства, який по-різному трактується у вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Від рівня продуктивності праці залежить темп росту промислового

виробництва, підвищення заробітної плати та доходів. Тому дуже важливим завданням вважається детальний аналіз продуктивності праці.

Кінцева мета виміру продуктивності праці – це занходження факторів та резервів її росту, визначення впливу даного критерію на фінансово-економічні показники для рішення завдань управління та регулювання соціально-економічних процесів на підприємстві.

Враховуючи результати дослідження, проведеного на підприємстві газопостачання, пропонується розробити такий механізм управління працею, який би стимулював до підвищення ефективності праці, а саме: технічне удосконалення, а також посилення мотивації праці; побудова системи спеціальних показників, які б характеризували продуктивність праці для різних рівнів управління. Практичне використання розробленого механізму дозволило б підвищити обґрунтованість управлінських рішень.

Список літератури: 1. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 – Видавничий центр «Академія», 2002. – 951 с. 2. Гришнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини: Підручник. – К.: Знання, 2004. – 535с. 3. Музиченко С.А. Продуктивність праці, соціально-економічна сутність категорій // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №6. – С. 24 – 28. 4. Синк Д.С. Управление производительностью: планирование, измерение и оценка, контроль и повышение. – М.: «Прогресс». 1989. – 532 с. 5. Семенов Г.А. Организация труда в период перехода к рынку: Монография. – Запорожье: ЗГІА, 2000. – 195 с. 6. Сологуб О. Оцінка сукупної продуктивності підприємства на основі факторного аналізу // Вісник Бердянського університету менеджменту та бізнесу. – 2008. - №4. – С. 54-57.

*Стаття рекомендована до друку канд. економ. наук, доцентом Н.Ю. Єришовою.
Надійшла до редколегії 26.10.2011.*

УДК 658.62.018.012.16

**Г.Є. МАЗНЕВ, канд. економ. наук, проф., ХНТУСХ, Харків
А.О. КУЦМАНД, магістрант, НТУ «ХПІ», Харків**

АНАЛІЗ ТА КОНТРОЛЬ ВИТРАТ ПІДПРИЄМСТВА В СУЧASНИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У статті обґрунтовано необхідність здійснення аналізу, контролю та управління витратами підприємств в сучасних умовах господарювання. Розглянуто основні аналітичні показники, на базі яких можна визначити якість управління витратами виробництва та вжити заходів по усуненню неефективних. Здійснено класифікацію резервів зниження витрат та собівартості продукції. Надано пропозиції щодо підвищення ефективності управління витратами.

В статье обоснована необходимость осуществления анализа, контроля и управления расходами предприятий в современных условиях хозяйствования. Рассмотрены основные аналитические показатели, на базе которых можно определить качество управления изде-

ржками производства и принять меры по устранению неэффективных. Осуществлена классификация резервов снижения затрат и себестоимости продукции. Предоставлены предложения по повышению эффективности управления затратами.

The article substantiates the need for analysis, control and management of enterprises in the contemporary economy. The main analytical parameters on which you can determine the quality of production costs and take steps to eliminate inefficient. Done classification of reserves to reduce costs and production costs. Provided suggestions for improving the efficiency of government expenditure.

Вступ. Постановка проблеми. В умовах економічної кризи, в період поглиблення інтеграційних процесів підвищуються вимоги до вітчизняних товаровиробників. Основна проблема полягає в низькій конкурентоспроможності української продукції, що передусім пов'язано з високими витратами на її виробництво. Таке становище пояснюється тим, що менеджмент та спеціалісти більшості підприємств не приділяють належної уваги управлінню витратами, в той час як умови жорсткої боротьби вимагають не лише планування й обліку, а й постійного аналізу і контролю витрат, пошуку шляхів їх мінімізації.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженю питань обліку та аналізу витрат приділено багато уваги у працях вітчизняних та зарубіжних вчених, таких як Є. Мних, Є. Сич, Г. Кравчук, В. Ільчук, А. Череп, Н. Верхоглядова, В. Панасюк, Л. Нападовська, К. Уолш та ряд інших, основні погляди яких ми розглянемо нижче. Однак більш глибокого дослідження потребують результати проведеного аналізу витрат підприємства та рекомендації для керівництва компанії, які дозволять знизити собівартість продукції і тим самим збільшити прибуток.

Постановка завдань. В процесі аналізу необхідно дослідити наступні питання: обґрунтувати необхідність здійснення аналізу, контролю та управління витратами; розглянути основні показники, які характеризують ефективність формування витрат і методи їх розрахунку; класифікувати резерви зниження витрат та собівартості продукції.

1. Необхідність здійснення аналізу, контролю та управління витратами. Огляд наукової літератури з цієї тематики дозволяє констатувати, що дослідження ефективності формування витрат на підприємствах є важливою функцією управління ними і ефективністю роботи суб'єктів підприємницької діяльності в цілому. Залежно від мети і завдань дослідження витрат формується інформаційна база, обґрутовуються вимоги до методів їх розрахунку, вибирається послідовність здійснення аналізу і оцінки результатів дослідження.

Зокрема, на думку Є. Мниха [1, с.363] створення ефективного аналітичного забезпечення управління витратами пов'язане з:

- виготовленням конкурентоспроможної продукції;
- наявністю якісної та реальної інформації щодо собівартості окре-

міх видів продукції, виконаних робіт (послуг) та їх позицій на ринку;

- можливістю використання гнучкого ціноутворення;
- наданням об'єктивних даних для складання бюджету підприємства;
- можливістю оцінки раціоналізації витрат за центрами їх формування та центрами відповідальності.

Л. Нападовська [2, с. 129-130] схильна до здійснення постійного контролю затрат, модель організації якого відображену у таблиці.

Таблиця – Модель організації контролю затрат

Види контролю	Види робіт	Відповідальні особи, відділи або функціональні підрозділи
1	2	3
Попередній контроль	1. Оцінка основних напрямків затрат з урахуванням стратегічного розвитку діяльності підприємства	Відділ внутрішнього аудиту
	2. Оцінка тактичних планів з точки зору затрат окремих структурних підрозділів згідно напрямків їх діяльності, виробничих можливостей та стратегічних напрямків діяльності підприємства	Відділ внутрішнього аудиту. Керівники структурних підрозділів
	3. Визначення критеріїв подальшого здійснення контролю діяльності як підприємства в цілому, так і окремих структурних підрозділів зокрема	Відділ внутрішнього аудиту
	4. Попередній контроль можливих резервів виробництва та скорочення затрат	Відділ внутрішнього аудиту. Плановий відділ
	5. Виявлення сфер, де необхідно посилити контроль	Відділ внутрішнього аудиту
Поточний контроль	1. Контроль відхилень фактичних затрат від планових	Керівники структурних підрозділів. Відділ матеріально-технічного забезпечення. Плановий відділ
	2. Виявлення і діагностика проблем, що виникають при зміні внутрішніх і зовнішніх умов та коригування планів і діяльності підприємства	Відділ внутрішнього аудиту. Плановий відділ. Керівники структурних підрозділів
	3. Виявлення порушень в існуючій системі та розмежування їх по причинах, винуватцях та центрах відповідальності	Керівники структурних підрозділів
	4. Контроль реалізації прийнятих рішень.	Відділ внутрішнього аудиту
	5. Контроль за діяльністю окремих відповідальних осіб та виконавців	Керівники структурних підрозділів. Відділ внутрішнього аудиту

Закінчення Таблиці

1	2	3
Наступний контроль	1. Контроль відхилень фактичних затрат від планових в розрізі причин, винуватців, місця виникнення та джерел їх покриття	Бухгалтерія. Плановий відділ
	2. Контроль законності здійснення операцій	Бухгалтерія. Плановий відділ
	3. Оцінка стану бухгалтерського контролю затрат	Відділ внутрішнього аудиту

Щодо основних завдань організації контролю Л. Нападовська видає такі:

1. Оцінка обґрунтованості і своєчасності розробки планових затрат по підприємству та в розрізі центрів відповідальності.
2. Попередній контроль та аналіз можливих втрат та резервів виробництва та скорочення затрат.
3. Оперативний контроль затрат в розрізі відхилень, винуватців, причин, місця виникнення, центрів відповідальності.
4. Контроль організаційного та методологічного взаємозв'язку та взаємообумовленості планової та облікової інформації.
5. Постійний контроль окремих складових комплексних статей.
6. Контроль цільового спрямування всіх видів витрат.
7. Оперативний контроль затрат та результатів діяльності в розрізі центрів відповідальності.
8. Виявлення та діагностика проблем, що виникають при зміні внутрішнього і зовнішнього середовища та коригування планів і діяльності.

Необхідність управління витратами досліджують таку вчені як Є. Сич, Г. Кравчук, В. Ільчук [3, с. 121]. На їхню думку процес управління вирішує ряд численних завдань: розрахунок норм, упорядкування нормативної бази, організація обліку змін норм, розробка нормативних калькуляцій, облік витрат за центрами виникнення, виявлення відхилень і розподіл за центрами відповідальності, калькулювання собівартості продукції, аналіз виконання планових кошторисів, формування завдань щодо зниження собівартості, виявлення резервів економії, забезпечення систематичного контролю за величиною витрат. У цьому розумінні управління витратами на виробництво представляє багатоцільову систему, що вимагає участі і взаємодії усіх виробничих ланок і служб підприємства.

2. Обґрунтування системи показників управління витратами. В економічній теорії і практиці господарювання використовуються різні види витрат виробництва, кожен з яких дає певну інформацію про стан виробництва, його ефективність. Відповідно до поставлених завдань у сфері управління ефективністю виробництва формуються системи обліку витрат, їх класифікація за певними ознаками, вибираються методи обрахування. На основі вхідної інформації за визначеними критеріями і розраховуються ана-

літичні показники, на базі яких можна оцінювати ефективність управління витратами виробництва. Зупинимось на основних.

Розглянемо взаємозв'язок між операційними витратами і результатами діяльності підприємства:

$$B = MB + BOP + CB + AM + IB; \quad (1)$$

$$PR = D - B, \quad (2)$$

де B – витрати операційної діяльності підприємства;

MB – матеріальні витрати;

BOP – витрати на оплату праці;

CB – витрати на соціальні заходи;

AM – амортизаційні відрахування;

IB – інші витрати;

D – дохід від операційної діяльності;

PR – прибуток підприємства.

Залежності (1) та (2) зберігаються при розрахунках результатів і витрат для підприємства в цілому, окремих його підрозділах, видах виробництва і видах продукції на всю програму або на одиницю конкретного виробу.

При цьому необхідно забезпечити умови зіставності результатів і витрат за обсягом, видом виробництва і витрат та часовим періодом, за який вони досліджуються і визначаються.

В. Панасюк вважає, що визначення ефективності управління витратами виробництва на промислових підприємствах може здійснюватися на основі загальної моделі [4, с. 44]:

$$\frac{\text{Витрати виробництва}}{\text{Результати виробництва}}. \quad (3)$$

Залежно від завдань дослідження модель (3) може набувати більш конкретної форми. При цьому економічна категорія «результати виробництва» може бути представлена сукупністю різних показників. Найбільш типовими і загальновизнаними є такі, як обсяги виробництва товарної продукції, обсяги реалізації продукції або обсяги продажу, прибуток підприємства, якість, асортимент продукції та ін.

$$BTV = \frac{B}{O}, \quad (4)$$

де BTV – витратоємність виробництва;

O – обсяг виробництва.

Ознакою ефективності управління витратами виробництва є умова, коли $BTV < 1$. Чим менша від одиниці витратоємність виробництва, тим вища його ефективність. Однак такий висновок дещо умовний, оскільки

величина витратоємності зумовлюється галузевими особливостями. Тому у випадках, коли на основі визначення витратоємності необхідно дати оцінку ефективності роботи підприємства, необхідно провести порівняльний аналіз фактичної, планової і нормативної величини цього показника. У випадках, коли ВТВф < ВТВпл або ВТВф < ВТВн, можна констатувати ефективний рівень управління витратами виробництва.

Н. Верхоглядова [5, с. 150] у своїх дослідженнях звертає увагу на показник рентабельності продукції:

$$\text{Рентабельність продукції} = \frac{\text{Продукція}}{\text{Витрати}} \times 100\%. \quad (5)$$

К. Уолш серед основних показників рентабельності виділяє показник рентабельності реалізації:

$$\text{Рентабельність реалізації} = \frac{\text{Операційне прибуття}}{\text{дохід}}. \quad (6)$$

На його думку, найпростіше рентабельність реалізації можна протлумачити як те, що залишиться після віднімання всіх видів витрат [6, с.96]. Наприклад, 10 % рентабельності реалізації означають, що 90 % склали витрати. Зрозуміло, що для збільшення рентабельності рівень витрат слід зменшити.

Досить оперативним і надійним методом оцінки ефективності управління витратами виробництва, з огляду на іноземний досвід, слід вважати аналіз і оцінку їх фактичної величини з нормативною або плановою. Цей метод буде залежати на визначенні відхилень фактичних величин витрат від їх нормативної величини. Ефективність цього методу залежить від правильності і прогресивності встановлених нормативів витрат. Якщо норми витрат по основних статтях і видах витрат встановлені з урахуванням певного рівня ефективності роботи підприємства, то вони являють собою ціль, до якої мають прямувати працівники підприємства, менеджери в процесі виробничої діяльності.

При виявленні відхилень фактичного рівня витрат від встановлених нормативів доцільно виявити причини, що їх спричинили, а також встановити, за рахунок яких факторів відбулося відхилення фактичних витрат: за рахунок зовнішніх факторів, дія яких не залежить від роботи конкретного підприємства, або за рахунок внутрішніх факторів, які можна ліквідувати, налагодивши облік витрат, або підвищивши виконавчу дисципліну, уdosконаливши виробничий процес.

Крім того, беручи до уваги необхідність прийняття управлінських рішень за наслідками порівняння фактичних витрат та нормативних і планових показників треба вести, а відтак і моделі їх облік необхідно таким чином, щоб облікові класифікаційні ознаки витрат відповідали плановим.

Саме це забезпечить їх подрібнюваність та надасть можливість побудови адекватної інформаційної моделі витрат [7, с. 27].

3. Класифікація резервів зниження витрат та собівартості продукції. Основними резервами зменшення собівартості продукції є: збільшення обсягів виробництва; скорочення витрат на виробництво за рахунок підвищення рівня продуктивності праці, ощадливого використання сировини, матеріалів, палива, електроенергії, скорочення непродуктивних витрат і виробництва браку.

Резерви збільшення випуску продукції виявляються в процесі аналізу виробничої програми (плану). При збільшенні обсягів виробництва продукції зростають лише змінні витрати (пряма заробітна плата основних робітників, відрядників, прямі матеріальні витрати й ін.). Сума ж постійних витрат не змінюється, і в результаті знижується собівартість виробів.

Резерви зниження витрат, виявлені за кожною статтею витрат за рахунок конкретних організаційно-технічних заходів (упровадження нової більш прогресивної техніки і технології, поліпшення організації праці) будуть сприяти економії заробітної плати, сировини, матеріалів, енергії тощо [8, с. 108].

Як зазначалось, план витрат на виробництво є програмою дій на майбутній період у вартісному економічному виразі, дозволяє скоординувати економічні інтереси різних підрозділів та погодити різні цілі. Він являє собою програму бажаного майбутнього, що включає економічні шляхи його ефективного досягнення. Метою складання виробничого плану є:

- надання допомоги при плануванні чергових щорічних господарських операцій;
- координація діяльності різних підрозділів;
- доведення планів до керівників різних центрів відповідальності;
- стимулювання діяльності керівника для досягнення тієї чи іншої мети;
- управління виробництвом;
- оцінка ефективності роботи керівника.

Важливу роль у зниженні витрат підприємства виконує оперативний економічний аналіз виробничої програми. Він допомагає своєчасно оцінити господарські ситуації, пов'язані з формуванням витрат діяльності, виявити негативні причини і недоліки в роботі, внутрігосподарські резерви покращення використання виробничо-фінансових ресурсів, забезпечити оперативне маневрування ресурсами і капіталом з метою економії витрат.

На основі здійсненого аналізу доцільно розробити стратегію зниження витрат, як модель дій та систему заходів, спрямованіх на зниження витрат та підвищення ефективності діяльності підприємства в процесі виробництва продукції, здатної задовільнити вимоги ринку, з урахуванням усіх можливостей щодо резервів зниження витрат та впливу факторів зовнішнього середовища [9, с.41].

Висновки. Витрати, як об'єкт управління та показник результативності діяльності підприємства, потребують постійного аналізу та контролю. Їх оперативний економічний аналіз дозволить оцінювати позиції підприємства на ринку і його конкурентні переваги, запобігти кризовим явищам. А скорочення витратна основі виявленіх резервів забезпечує контроль над витратами і дає можливість досягати як швидких результатів, так і довгострокового ефекту зниження витрат. Адже завдяки вмілому та розумному управлінню ресурсами досягається фінансова стабільність підприємства.

У подальших дослідження передбачається зосередити увагу на аналітичності відображення витрат в обліку.

Список літератури: 1. *Мних Є.В.* Економічний аналіз: підручник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 412 с. 2. *Нападовська Л.В.* Внутрішньогосподарський контроль в ринковій економіці: Монографія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2000. – 224 с. 3. *Сич Є.М., Кравчук Г.В., Ільчук В.П.* Управлінський аналіз діяльності суб'єктів господарювання: Навч. посібник. – К.: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2004. – 204 с. 4. *Панасюк В.* Управління витратами виробництва. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – 118 с. 5. *Верхоглядова Н.І.* Фінансовий аналіз суб'єктів господарської діяльності промислових підприємств: Монографія. – Дніпропетровськ: наука і освіта, 2003. – 204 с. 6. *К. Уолш.* Ключові фінансові показники. Аналіз та управління розвитком підприємства: Пер. з англ. – К.: Всеувіто; Наукова думка, 2001. – 367 с. – (Сер. «Усе про менеджмент») 7. *Банасько Т.М.* Класифікація витрат як засіб поглиблення інтеграційних властивостей функцій обліку в системі управління // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2008. № 30. – С. 25-31. 8. *Череп А.В.* Економічний аналіз: навчальний посібник. – К.: Кондор, 2005. – 160 с. 9. *Костецька Н.* Стратегія зниження витрат // Галицький економічний вісник. – 2005. № 2 (6). – С. 38-43.

Надійшла до редколегії 26.10.2011.

УДК: 334.02

О.Е. АВРАМОВА, канд. юр. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков
О.С. СКИБИНА, магистрант, НТУ «ХПИ», Харьков

К ПРОБЛЕМЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО ПЕРСОНАЛА ПО РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Стаття присвячена проблемам інноваційної діяльності персоналу управління при реструктуризації підприємства. Розглянуті проблеми інновацій при реструктуризації підприємства. Надані способи активізації персоналу при інноваційної діяльності.

Статья посвящена проблемам инновационной деятельности управленческого персонала при реструктуризации предприятия. Рассмотрены проблемы инноваций при реструктуризации предприятия. Предложены способы активизации персонала при инновационной деятельности.

The article is devoted to the problems of innovation activity of personnel management during the restructuring of enterprises. There are considered such issues as problems of innovations in the restructuring of enterprises. Methods of personnel activating are proposed concerning innovation activity.

Преодоление мирового финансового кризиса привело к неблагоприятным условиям для бизнеса, массовым сокращениям работников, задержке выплаты заработной платы, а также к снижению мотивации персонала на большинстве предприятий Украины. Как следствие, уменьшилась производительность труда. В связи с этим обостряется актуальность проблемы мотивации персонала, что требует дополнительных исследований и разработки соответствующих эффективных мотивационных механизмов. Изучением инновационной деятельности управлеченческого персонала занимались учёные: Авсяников Н.М., Валдайцев С.В., Глазьев С.Ю., Гохберг Л., Грязнова А.Г., Ильенков С.Д., Ильдеменов С.В., Иноземцев В.Л., Кудров В.М., Лисин Б.К., Львов Д.С., Медынский В.Г., Оболенский В.П., Погодина Т.В., Фатхутдинов Р.А., Янковский К. Проблемам трансформации общественного труда и роли человеческого фактора в связи с инновационными процессами посвящены труды Бушмарина И.В., Васильчука Ю., Иншакова О.В., Марцинкевича В.И., Смирнова Б.М., Супяна В. Важное методологическое значение в исследовании вопросов кадрового обеспечения научно-технического прогресса и инновационных процессов имеют труды, в которых исследованы проблемы соответствия рабочей силы и средств производства: Жамина В.А., Плинера М.Д., Сонина М.Я., Якимова В.Н. Целью данной статьи является разработка практических рекомендаций по повышению мотивации инновационной деятельности персонала к эффективному труду.

Организации, которые настроены на серьезную конкурентную состязательность, как на региональных, так и на международных рынках, уделяют особое внимание инновационному развитию. Рассматривая историю рыночных эволюционных преобразований и взаимоотношений, можно заметить, что инновации являются непременными составляющими элементами бизнес-процесса для фирм, наиболее успешно действующих в конкурентной среде и ориентированных на сохранение и упрочение своих лидирующих позиций в обозримом будущем. По мнению, С.А. Шпильберг исходными показателями инновационных способностей являются уровень профессионального образования работников и их квалификации [1]. От результатов инновационной деятельности управлеченческого персонала зависит очень многое, особенно это важно при реструктуризации предприятий и организаций.

Активизация труда работников является одним из способов инновационной деятельности при реструктуризации предприятия. Управленцы должны понимать, что труд, как и личность работающего, индивидуален, требует уважения, соответствующей оплаты и признания, а также вырабатывать в каждом творческий дух, интерес к труду. Полезность и эффективность такого интегративного подхода во многом подтверждает положительный опыт ра-

боты многих передовых зарубежных производственных предприятий.

Применительно к решению проблемы стимулирования и активизации инновационной деятельности управленческого персонала по реструктуризации организаций и предприятий, в концепцию организационно-структурной мотивации деятельности работников, независимо от организационно-правовой формы предприятий, следует заложить следующее: группы качества и конкурентоспособности [3].

Одним из способов повышения инновационной активности может быть тот, который материально стимулирует качество выпускаемой продукции, использует лучшие благодарные свойства персонала, а именно в ответ на предварительно авансированное повышение зарплаты – более ответственное отношение работающего к качеству и инновационной составляющей своего труда, больший энтузиазм и, как результат, более высокое качество выпускаемой продукции. Иначе этот подход к оплате труда можно сформулировать следующим образом: «Более высокая зарплата – более высокое качество продукции и активизация труда» [4].

Результативность творческой работы инновационного работника определяется: творческим и интеллектуальным потенциалом, эргономическими условиями рабочего места, внутренним настроением работника, отношением с непосредственным руководителем, совокупностью мотивирующих факторов на предприятии.

В литературе [5] отмечалось, что любые изменения в оплате труда с целью повышения его эффективности, в том числе повышения заработной платы, становятся для персонала недейственными уже через два месяца после введения, поскольку работает эффект привыкания к доходу. При этом происходит снижение мотивации работников. Трудовая деятельность творческого научного работника имеет две ярко выраженные особенности [7]: не поддается учету, оценке, нормированию в течение самого процесса научного творчества и поддается нормированию в течение инженерного проектирования и изготовления опытного образца. Инновационного работника необходимо мотивировать не только материально, но и морально, через мотивацию можно управлять процессом появления изобретений.

На основе анализа литературы [7, 8, 9] и проведенных исследований была предложена новая система мотивации инновационных работников.

1. Меры по материальной мотивации:

- организация стимулирования творчества;
- организация «оплаты за квалификацию» для широкопрофильных специалистов, успевших внести некоторый вклад в научно-техническое развитие предприятия;
- можно также последовать зарубежному опыту. Например, фирма «Хьюлит Паккард» привязывает зарплату некоторых менеджеров к количеству представленных ими новых продуктов;
- также можно премировать сотрудников в зависимости от сложно-

сти и рискованности предложенных изобретений.

2. Нематериальные методы мотивации:

- можно посоветовать использовать банки отпусков;
- не следует ограничивать конструкторам сферу профессиональной деятельности;
- посыпать ведущих работников в зарубежные командировки, на стажировки;
- можно предоставлять определенную организационную свободу ведущим сотрудникам;
- можно ввести на предприятии систему конкурсов.

Для стимулирования победителей можно создать фонд премирования и стимулировать новаторов премиями по убывающей шкале в зависимости от прибыли, получаемой от внедрения инновации на рынок. Формы и системы оплаты труда, нормы труда, расценки, тарифные сетки, схемы должностных окладов, условия внедрения и размеры надбавок, доплат, премий, вознаграждений и других поощрительных, компенсационных и гарантийных выплат устанавливаются предприятиями в коллективном договоре с соблюдением норм и гарантий, предусмотренных законодательством, генеральным и отраслевыми (региональными) соглашениями.

Инновационный руководитель должен стать наставником персонала предприятия, для этого ему предлагается пройти курсы коучинга. Коучинг способствует четкому видению целей организации, позволяет руководителю стать более критичным к себе, более терпеливым к сотрудникам, помогает руководителю самому раскрыться как творческой личности и мотивировать к этому сотрудников, стать более организованным. **Коучинг** – это модель взаимодействия, благодаря которой руководитель повышает уровень мотивации и ответственности у себя самого и у своих сотрудников. Данный метод непосредственного обучения менее опытного сотрудника более опытным в процессе работы; форма индивидуального наставничества, консультирования. Менеджер, прошедший коучинг, помогает персоналу лучше осознать цели и задачи организации, повысить уровень их принятия. При этом повышается информированность сотрудников о работе коллектива и компании в целом. Это обеспечит более эффективную циркуляцию знаний и будет способствовать зарождению и развитию новых идей. Таким образом, будет реализована основная задача коучинга – повышение эффективности труда каждого за счет высокой положительной мотивации, использования всего спектра мотивирующих факторов, в первую очередь, конечно, факторов нематериальной мотивации. Реализация данного инновационного способа в широком масштабе позволяет в конечном итоге увеличить спрос и покупательские способности что, соответственно, увеличивает объемы реализации продукции, валовой доход и массу прибыли предприятий. Объемы продаж увеличиваются на основе большей инновационной активности персонала и, как следствие, за счет повышения качества продукции и уменьше-

ния ее себестоимости (соответствующего затем снижения цены).

Таким образом, на сегодняшний день назрела потребность пересмотреть подходы к развитию мотивации инновационной деятельности в Украине введение известных, а по необходимости и разработанных новых принципов и механизмов. Управление персоналом является неотъемлемой частью качественных систем управления. Перспективой дальнейших исследований в данном направлении является определение критериев оценки эффективности мотивации, ее практической реализации в структуре мотивации инновационных предприятий в системе оплаты труда, организации и управлении работников интеллектуального труда.

Список литературы: 1. Шпильберг С.А. Кадровое обеспечение инновационных процессов в современной экономике: автореф. дис. канд.эк. наук: 08.00.05 / Шпильберг Светлана Ароновна – М. – 2006. – 21 с. 2. Кружки качества на японских предприятиях. Обзор. – М.: Изд-во стандартов, 1980. 3. Татеиси К. Вечный дух предпринимательства: Практическая философия бизнесмена. Пер. с англ. – М.: Московский бизнес, 1990. 4. Ларичева Е.А. Сравнительный анализ корпоративной, инновационной культуры и культуры производства // Менеджмент в России и за рубежом. – 2004. – № 5. 5. Хоршибильцева Н. Исследование структуры мотивации специалистов при построении системы оплаты труда. Материалы сайта <http://www.cfin.ru/management/people/horosh.shtml>. 6. Белоусов В.И. Изобретательство и рационализация на предприятии: (Вопросы управления). – М.: Экономика, 1981. 7. Егоршин А.П. Управление персоналом. – Н.Новгород, 2001. 8. Ламанов А. Мотивация персонала в инновационном бизнесе. Материалы сайта <http://www.chelt.ru/2003/2-03/lamanov-2-03.html>. 9. Суриков Е.Н. Способы мотивации сотрудников для успешного внедрения CALS-технологий, Материалы сайта <http://www.cals.ru/conferences/archive/CALS/cals>, 2003.

Поступила в редакцию 17.05.2011.

УДК: 338.98

О.Е. АВРАМОВА, канд. юр.наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков
О.А. ПАВЛЮК, магистрант, НТУ «ХПИ», Харьков

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ПРЕДПРИЯТИИ

На цей час управління кадрами є одним з головних напрямків у стратегії сучасної організації. На кожному підприємстві, в залежності від сфери його діяльності, повинна розроблятися своя специфічна, методологія оцінки ефективності управління кадрами. Вона може містити різні критерії і показники оцінки ефективності управління кадрами, що розглянуто в цій статті.

В настоящее время управление кадрами является одним из важнейших направлений в стратегии современной организации. На каждом предприятии, в зависимости от его сферы деятельности, должна разрабатываться своя, специфическая, методология оценки эффек-

тивности управления кадрами. Она может содержать различные критерии и показатели оценки эффективности управления кадрами, что и рассмотрено в данной статье.

Now personnel administration is one of the major directions in strategy of the modern organization. Specific methodology of assessment management efficiency should be developed concerning its scope of activity on every enterprise. It can contain different criteria and factors of assessment management efficiency which is considered in this article

В настоящее время управление кадрами является одним из важнейших направлений в стратегии современной организации, поскольку в условиях высокоразвитого технологичного производства роль человека возрастает, а к его способностям, уровню знаний и квалификации предъявляются все более высокие требования. Эффективное управление персоналом на предприятии невозможно без четкого механизма оценки такой эффективности, позволяющего выявить слабые места и дать рекомендации в отношении резервов, использование которых позволит решить проблему.

Анализ публикаций по теме статьи показал, что вопросы эффективности таких функций по управлению персоналом, как подбор, расстановка, переподготовка кадров, обучение, подготовка руководителей, мотивация к труду, а также анализ трудовых процессов являются традиционным предметом научных исследований. Однако многие проблемы, связанные с эффективностью управления персоналом, нельзя признать достаточно разработанными. Так, например, можно согласиться с мнением Б. Татулова, который считает, что в настоящее время нет единого подхода к оценке эффективности системы управления персоналом [2]. Это, во-первых, связано с тем, что само понятие такой системы появилось недавно, во-вторых, со сложностью и многоаспектностью проблемы. Отсутствие обоснованной концепции оценки эффективности управления персоналом делает проблему актуальной. Основные идеи данной статьи взяты с работ таких ученых, как А. Амоша, Н. Лукьянченко, Н. Борецкая, Л. Безчастный, Е. Бойко и др. Более конкретные рекомендации в отношении проблемы эффективности управления персоналом были проанализированы и обобщены на основе работ западных экономистов: И. Ансоффа, П. Друкера, Е. Менсфилда, М. Портера, Б. Санто, Р. Уотермена и др.

Целью статьи является разработка теоретических положений и методических рекомендаций по совершенствованию оценки эффективности управления персоналом на предприятии.

Сегодня в своей работе с персоналом руководство предприятия ориентируется в первую очередь на обеспечение за счет активизации его трудового поведения повышения эффективности использования материальных и финансовых затрат и организационных усилий. Прежде чем предоставить дальнейшие рассуждения по поводу оценки эффективности такой работы, определимся с сущностью и содержанием такого понятия как эффективность и показателями ее измерения, представленными в литературе. В данной статье

мы придерживаемся мнения Е. Маслова «Эффективность означает результативность. Экономическая эффективность – это получение больших результатов при тех же затратах или снижение затрат при получении того же результата. Следовательно, обращаясь к проблеме эффективности управления персоналом, необходимо прежде всего выяснить, что представляют собой затраты и что следует понимать под экономическим эффектом» [1].

Что касается показателей, используемых в оценке управления кадрами, то Дж.М. Иванцевич и А.А. Лобанов предложили методику анализа функционирования служб управления кадрами, где критерии оценки сгруппированы следующим образом.

1. Собственно экономическая эффективность:

- показатели эффективности;
- стоимость оцениваемой программы на одного работника.

2. Показатели степени соответствия.

3. Степень удовлетворенности работников:

- компенсацией;
- собственно работой.

4. Косвенные показатели эффективности работы служащих:

- текучесть персонала;
- абсентизм - количество самовольных невыходов на работу;
- брак;
- частота заявок о переводе на другие работы;
- количество жалоб;
- безопасность труда и количество несчастных случаев;
- прочие показатели качества труда [3].

Общий экономический эффект, по мнению Е.Маслова, можно рассматривать как результат только производственной деятельности или как результат всей хозяйственной деятельности предприятия. С. Большаков и А. Костюков также считают, что систему показателей эффективности управления персоналом следует строить на базе теории факторов производства. Производительность труда является основным показателем использования персонала и характеризует доходность производства в расчете на одного занятого. Этот показатель рассчитывается как отношение годового дохода предприятия к среднегодовому числу работников.

Оценка эффективности управления персоналом опирается на критерии, выраженные в объективных показателях развития производства, которые можно представить.

1. Производительность труда:

- объем реализации на одного работника и его динамика;
- объем прибыли до уплаты налогов на одного работника и его динамика.

2. Издержки на персонал:

- общие издержки предприятия на персонал за период;

– доля издержек предприятия на персонал в объеме реализации за период;

– издержки на одного работника и их динамика.

3. Эффективность управленческих программ:

– затраты на отдельные направления и программы деятельности служб управления персонала в расчете на одного работника;

– эффект воздействия отдельных программ на результативность деятельности работников и фирмы в целом.

4. Социально-психологический климат в коллективе:

– взаимоотношения с коллегами;

– взаимоотношения с руководством;

– взаимоотношения с общественностью, коллегами.

5. Уровень удовлетворенности персонала:

– соответствие организационных и личных целей;

– коэффициент текучести персонала и его динамика;

– уровень абсентизма;

– уровень конфликтности в коллективе;

– количество жалоб от работников.

6. Улучшение качества продукции, услуг:

– количество рекламаций и их динамика;

– удельный вес брака и его динамика.

Обобщая приведенные выше системы показателей, можно сделать вывод: в системе оценки эффективности управления персоналом целесообразно выделить экономическую и социальную компоненты. В качестве экономического результитивного показателя, характеризующего экономическую эффективность управления кадрами, можно принять среднегодовую выработку на одного работника, определяемую как отношение среднегодового объема реализации подразделения к средней фактической численности персонала. В пользу его выбора говорит то, что этот показатель производительности труда может служить сквозным для всех предприятий и методика его расчета общеизвестна. Хотя этот показатель не выявляет полную картину эффективности управления, в целом он может использоваться для предварительной характеристики эффективности управления персоналом.

В качестве результитивного показателя, характеризующего социальную эффективность управления кадрами, предлагаем использовать коэффициент текучести. Он, с одной стороны, отражает динамику персонала фирмы, с другой, выступает в роли факторного, косвенно влияющего на производительность труда. Кроме того, его можно воспринимать в качестве индикатора благополучия в области управления персоналом. Если фирма имеет хорошие производственные показатели, но текучесть персонала высока, значит на фирме низкая стабильность персонала, а учитывая, что повышенная текучесть может дорого обходится предприятию, следует более тщательно подходить к анализу причин, по которым люди покидают организацию [4].

В заключение необходимо отметить, что отсутствие в настоящее время устоявшейся и общепринятой методологии оценки эффективности управления кадрами делает актуальным дальнейший поиск оптимального сочетания методик, технологий и инструментария диагностики и оценки. На каждом предприятии, в зависимости от его сферы деятельности, должна разрабатываться своя, специфическая, методология оценки эффективности управления кадрами. Она может содержать различные критерии и показатели оценки эффективности управления кадрами рассмотренные в данной статье. Оптимальное их сочетание и регулярный анализ приведет к более эффективной деятельности предприятия. Безусловно, предложенная в данной статье система показателей, необходимых для определения эффективности управления, нуждается в доработке. В конечном счете, совершенствование оценки эффективности как системы процедур станет средством, помогающим оценить качество системы управления персоналом, и соответственно повысит результативность работы предприятия.

Список литературы: 1. *Маслов Е. В. Управление персоналом предприятий / Е.В. Маслов – М. : ИНФРА-М, 1998.* 2. *Татулов Б. Э. Проблемы оценки эффективности управления персоналом [Электронный ресурс].* 3. *Иванцевич Дж. М. Лобанов А.А. Человеческие ресурсы управления, М.: «Дело», 1993, – С. 276.* 4. *С. Большаков, А. Костюков. Оценка эффективности управления кадрами. Методы и показатели. – 2001.* 5. *Управление персоналом организации // под ред. Кибанова А.Я. – М.: ИНФРА-М, 1998, – С. 63.* 6. *Шекиня С.В. Управление персоналом современной организации. – М.: «Бизнесшкола «Интел-Синтез», 1997, – С. 295-296.* 7. *Егоршин А.П. Управление персоналом: Учебник для вузов / А.П. Егоршин. – 6-е изд., доп. и перераб. – Н. Новгород: НИМБ, 2007.* 8. *Магура М.И. Создание системы управления персоналом организации./Управление кадрами, 1997, № 7 – с.16.*

Поступила в редакцию 17.05.2011.

ПАМЯТКА АВТОРАМ

Статьи и материалы в сборник научных трудов «**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА**», который выпускается как Вестник НТУ «ХПИ», принимаются по следующим рубрикам:

- Летопись: даты, события, личности;
- Право. Государство. Гражданское общество;
- Социально-политические грани украинского общества;
- Духовная культура украинского общества;
- Проблемы воспитания и образования молодежи;
- Философские проблемы науки и техники;
- Интеграция филологии и технических наук;
- Научно-технический прогресс: история и современность;
- Экономические аспекты развития предприятий.

В сборнике также могут быть опубликованы **открытые письма**, адресованные широкому кругу читателей, авторам опубликованных и будущих статей, редакционной коллегии или ее отдельным членам. Кроме того, редакционной коллегией сборника предусмотрена рубрика «**Дискуссия**» для обсуждения наиболее острых вопросов развития украинского общества. На страницах сборника могут быть опубликованы **поздравления с юбилеями** и другими значительными событиями.

Для опубликования статьи в сборнике необходимо подать в редколлегию следующие документы:

1 Текст статьи на листах белой бумаги формата А4 плотностью 80-90 г/м², напечатанный на лазерном принтере в 1 экземпляре и подписанный всеми авторами.

2 Заявку на публикацию статьи с указанием контактного телефона.

3 Рецензию, подписанную доктором или кандидатом наук.

4 Дискету 3,5" или CD-R диск с текстом статьи (возможна пересылка статьи по электронной почте ip_dekanat@ukr.net).

Адрес редколлегии: 61024, г. Харьков, ул. Пушкинская, 79/2, учебный корпус № 5, Факультет интегральной подготовки, к. 409 в, тел. (057)7076396, 7076296.

Статьи должны быть выполнены с использованием редактора Word шрифтом Times New Roman 14 пт. без нумерации страниц. Переносы допускаются лишь автоматические или «мягкие» (клавиша Ctrl+ «-»). Размер бумаги: А4; ориентация – книжная; все поля по 2,5 см; по 1 странице на листе. Межстрочный интервал по всей статье – одинарный. Желательно, чтобы последняя страница была заполнена не менее чем на 80 %. Заголовок статьи содержит:

1 Код УДК. Печатается без отступа, выравнивание по левому краю.

2 Инициалы и фамилии авторов. Печатается через одну пустую строку после УДК. Выравнивание по левому краю, отступ 1,25 см. Инициалы и фамилии пишутся строчными буквами; шрифт курсив полужирный. Вслед за фамилией через запятую указывается ученая степень (докт. физ.-мат. наук; канд. техн. наук), ученое звание или должность (проф.; доц.; асп.; студент); название организации, в которой работает автор, город; шрифт обычный (НТУ «ХПИ», Харьков; ИПМаш, Харьков; БелГТАСМ, Белгород).

3 Название статьи печатается строчными буквами через одну пустую строку после информации об авторах. Шрифт – прямой, полужирный; отступ 1,25 см; выравнивание по левому краю.

4 Аннотация на украинском языке 4-5 строк. Печатается через одну пустую строку после названия статьи. Шрифт – 12 пт; без абзаца; выравнивание по ширине.

5 Аннотации на русском и английском языках печатаются, через одну пустую строку, оформление аналогично.

Основной текст статьи начинается через одну пустую строку после аннотации. Выравнивание по ширине, отступ 1,25 см.

Текст статьи излагается в следующем порядке: постановка проблемы в общем виде и ее связь с научными или практическими задачами; анализ последних исследований и публикаций; определение нерешенных ранее частей общей проблемы; формулировка цели статьи; изложение основного материала с обоснованием полученных научных результатов; выводы и перспективы дальнейших исследований.

Ссылки в тексте на рисунки, таблицы, формулы, литературу имеют вид: см. рис. 1; в табл. 2; в (3); в уравнении (4); см. формулы (5-7); в [11, с. 5]; [14, с. 12-15; 16, с. 23-25].

Статья может быть разделена на разделы с заголовками вида:

1. Математическая модель. Используется метод ...

Выводы. В результате получено ...

Перед заголовком допускается пропуск одной строки. **Определения, понятия, термины** могут быть выделены жирным курсивом.

Формулы создаются в виде объектов редактором формул Equation, центрируются. Нумерация, если она необходима, ставится справа в скобках; выравнивается по правому краю. Небольшие формулы можно размещать не в отдельной строке, а прямо в тексте. После формул нужно ставить знаки

препинания, если этого требует орфография; друг от друга формулы отделяются точкой с запятой. Простые формулы можно набирать в Word без использования редактора формул, например: $R = \beta \cdot a^2 + b_1/c$. Греческие буквы рекомендуется помещать в редактор формул. Размеры шрифта в Equation следует установить следующие: обычный – 14 пт, крупный индекс – 10 пт, мелкий – 8 пт, крупный символ – 18 пт, мелкий – 14 пт. Шрифты: Times New Roman и Symbol.

Рисунок должен быть оформлен как отдельный объект в тексте статьи, расположение поверх текста не допускается; рисунок отделяется от текста сверху и снизу пустой строкой. Рекомендуется использовать черно-белую палитру. Рисунок *обязательно сопровождается подрисуночной надписью*, при необходимости она может содержать пояснения (названия отдельных позиций). *Если рисунков несколько, то они нумеруются в подрисуочных подписях:* Рис. 1., Рис. 2., название рисунка ставится после номера. Подпись центрируется, шрифт – 12 пт. Для растровых рисунков шириной на всю страницу, рекомендуемое число пикселов по горизонтали от 500 до 2000. Символы на рисунке должны быть близки по размеру к основному тексту.

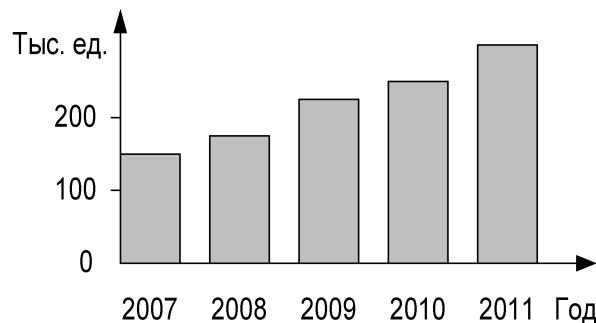

Рис. 1. Динамика роста производительности предприятия

Таблица отделяется от текста сверху и снизу пустой строкой; используется шрифт – 12 пт. *Если таблиц несколько, они нумеруются. Заголовок является обязательным элементом и содержит номер таблицы и название. Заголовок может быть оформлен в виде составной части таблицы с невидимой сеткой. В заголовке после номера таблицы ставится тире, а затем приводится ее название. Заголовок таблицы центрируется относительно таблицы.*

Таблица 1– Динамика роста показателей предприятия

№	Показатели	2007	2008	2009	2010	2011
1	Производительность, тыс. ед.	150	175	225	250	300
2	...					
3	...					
4	...					

Через одну пустую строку после основного текста статьи печатается ***список литературы***. Размер шрифта – 12 пт; без отступа; выравнивание по ширине. Список литературы начинается с набранных жирным шрифтом слов **Список литературы:**, вслед за которыми ставится двоеточие. Сам список литературы набирается сплошным текстом с выделением *фамилий и инициалов авторов курсивом*, номер позиции выделяется **жирным шрифтом**. Не допускать отрыв номера позиции в списке литературы и инициалов от фамилии автора. Если авторов больше трех, то после фамилий первых трех авторов можно указывать «и др.». Разделительные знаки в списке – в соответствии с требованиями ВАК Украины.

Материалы, оформленные не в соответствии с настоящими требованиями, редакколлегией не рассматриваются. Рукописи не возвращаются.

ПРИМЕР ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ:

УДК 658.012

Л.В. ИВАНОВ, докт. техн. наук, проф., АО «Телеком», Киев

В.С. ПЕТРОВ, канд. физ.-мат. наук, доц., НТУ «ХПИ», Харьков

В.А. ТИШКОВ, студент, НТУ «ХПИ», Харьков

ВЫДЕЛЕНИЕ ОДНОРОДНЫХ ГРУПП В ЗАДАЧАХ ОБРАБОТКИ ДАННЫХ СОЦИАЛЬНОГО ОПРОСА НАСЕЛЕНИЯ

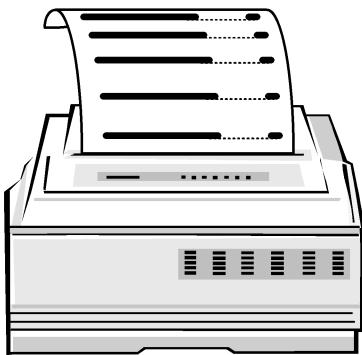
У статті пропонуються методи оброблення даних, здобутих у результаті соціологічного опитування населення про його ставлення до тих чи інших партій у Харківській області. Зроблено висновки про верстви населення, на які спираються різні партії.

Аннотация на русском языке.

Annotation in English language.

Введение. В ноябре-декабре 1997 года был проведен опрос населения, целью которого являлось выяснение отношения различных его слоев к тем или иным партиям, зарегистрированным и имеющим более или менее сильные позиции в Харьковской области. Полученные результаты доказывают *адекватность модели* и могут быть использованы при анализе социально-экономических данных.

Список литературы: 1. Иванов Л.И., Смирнов В.Т. Факторный анализ в социальных исследованиях. – М., 1996. – 352 с. 2. Петров В.С. Применение методов кластерного анализа при обработке данных экспертного опроса // Автоматика, 1995. – № 3. – С. 15-18. 3. Тищков В.Т. Кластерный анализ в социальных исследованиях // Вестн. Харьк. политехн. ин-та, 1990. – № 260: Техн. кибернетика и ее прил. – Вып. 10. – С. 5-7.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ПРАВО. ДЕРЖАВА. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	4
<i>Киян М.Ш., Окладна М.Г.</i> Виборчі традиції українського суспільства та їх вплив на формування органів державної влади в Україні	4
<i>Кашаба О.Ю.</i> Еволюція поняття громадянського суспільства в Україні	11
<i>Перевалова Л.В., Незбрицький С.В., Мелікенцова В.А.</i> Актуальні питання правової охорони комерційної таємниці	18
<i>Аврамова О.Є., Воскресенська К.О.</i> Правовий статус технологічних парків за законодавством України	22
<i>Аврамова О.Є., Власенко Н.М.</i> Иностранные инвестиции в уставе предприятия: правовой и экономический аспект	26
<i>Аврамова О.Є., Бондаренко Д.О.</i> Правовое регулирование отношений между автором и работодателем	30
<i>Перевалова Л.В., Мережко Є.С.</i> Проблеми формування корпоративної культури в Україні	34
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ МЕЖІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	39
<i>Тихонова Л.А.</i> Социальная адаптация личности в информационном обществе	39
ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	46
<i>Стасевська О.А.</i> Місце і роль етики в юридичній освіті	46
<i>Анучина Л.В., Грицаненко В.Г.</i> , Сучасні проблеми світової та національної культури	50
<i>Маликов В.В.</i> Гендерний аспект традиції наймитування в українській етнокультурі другої половини XIX – початку XX століть	53
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ МОЛОДІ	60
<i>Бадан А.А., Голікова О.М.</i> Театр англійських мініатюр як альтернативна методика формування комунікативної компетенції студентів вузу	60
<i>Петутіна Е.А., Зверева Т.И., Василенко В.Д.</i> , Изменение ценностных ориентаций абитуриентов (По результатам социологического исследования НТУ «ХПИ» 2005-2010 гг.)	65

<i>Кузьменко О.В., Решетняк Н.Б.</i> Організація навчального спілкування студентів на семінарському занятті	69
ФІЛОСОФСЬКИ ПРОБЛЕМИ НАУКИ І ТЕХНІКИ	76
<i>Годзь Н.Б.</i> Исследования экологии с позиции философии и перспективы футурологии в данном контексте	76
<i>Голозубов А.В.</i> Вопрос о технике в работах философов франкфуртской школы в контексте утопического мышления.....	82
<i>Штанько В.И.</i> Инновационно-креативный потенциал человека в обществе знаний: проблемы формирования	94
ІНТЕГРАЦІЯ ФІЛОЛОГІЇ І ТЕХНІЧНИХ НАУК	104
<i>Васенко Л.А., Дубічинський В.В.</i> , Навчальна дисципліна «Прикладна лінгвістика» в Національному технічному університеті «ХПІ»	104
<i>Ржевская А.С., Ротова Н.В.</i> Особенности работы над вторичными текстами иностранных студентов неязыковых вузов	110
ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ	116
<i>Стригуль Л.С., Абсалямов К.Ю.</i> Дослідження існуючих методичних підходів аналізу фінансових показників діяльності підприємств	116
<i>Побережна Н.Н., Єрошок Г.В.</i> Аналіз показників фінансового потенціалу підприємств коксохімічної промисловості	121
<i>Лернер Ю.І., Богданова І.В.</i> Рейтингування банківської діяльності: сутність та значення	124
<i>Лернер Ю.І., Ткаченко О.Ф.</i> , Регулювання роботи комерційних банків Національним банком України.....	130
<i>Лернер Ю.І., Карєв В.Ю.</i> Підходи до визначення показників оцінки комерційного банку	136
<i>Кузьменко Л.В., Гетьман Ю.В.</i> Можливості поліпшення оцінювання використання основних засобів підприємства.....	142
<i>Піскунов Р.О., Дзядевич А.О.</i> Потокове регулювання банківськими ризиками	146
<i>Прус Ю.В.</i> Дослідження підходів до сутності та оцінки продуктивності Праці.....	152
<i>Мазнєв Г.Є., Куцманд А.О.</i> Аналіз та контроль витрат підприємства в сучасних умовах господарювання	157
<i>Аврамова О.Е., Скибина О.С.</i> К проблеме инновационной деятельности управлеченческого персонала по реструктуризации предприятий	164
<i>Аврамова О.Е., Павлюк О.А.</i> Оценка эффективности управления персоналом на предприятиях	168
ПАМ'ЯТКА АВТОРАМ	173